

TARİH ALANINDA GELİŞMELER



Editör

Prof. Dr. Nihat KARAER

DOI:10.5281/zenodo.10014617

Tarih Alanında Gelişmeler

EDİTÖR

Prof. Dr. Nihat KARAER

İmtiyaz Sahibi
Platanus Publishing®

Editör
Prof. Dr. Nihat Karaer

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya
Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım
Ekim, 2023

Yayımcı Sertifika No
45813

Matbaa Sertifika No
47381

ISBN
978-625-6971-88-2

©copyright
Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B,
06480, Mamak, Ankara, Türkiye.
Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuskita.com
e-mail: platanuskita@gmail.com



PLATANUS PUBLISHING®

İçindekiler

BÖLÜM 1.....	5
1 MAYIS 1935 TARİHLİ DİGOR DEPREMİ <i>Dr. Yunus PUSTU</i>	
BÖLÜM 2.....	27
IV. HAÇLI SEFERİNDE STRATEJİK DÖNÜŞÜMLER VE ETKİLERİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR</i>	
BÖLÜM 3.....	45
ERDEL'E MOĞOL İSTİLASI VE MOĞOLLARIN BÖLGEYE ETKİLERİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Beyza ERCAN</i>	
BÖLÜM 4.....	65
RASYONELLİK VE İDEOLOJİK YAKLAŞIM GİRDABINDA TARİHÇİLİK FAALİYETİ: İBN MİSKEVEYH'İN OBJEKTİF TARİHÇİLİK DENEMESİ <i>Dr. Öğr. Üyesi İlyas AKYÜZOĞLU</i>	
BÖLÜM 5.....	85
OĞUZLAR (TÜRKMENLER) DE GİYİM VE KUŞAM GELENEKLERİ <i>Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ</i>	
BÖLÜM 6.....	99
ANADOLU'NUN ESKİÇAĞ HALKLARININ ATA KÜLTÜNE IŞIK TUTAN KAFATASI RİTÜELİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOCAİSPİR</i>	
BÖLÜM 7.....	113
ORTA ÇAĞ'DA AVRUPALI HACILARIN EKONOMİYE ETKİSİ: HAC ENDÜSTRİSİ <i>Öğr. Gör. Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR</i>	
BÖLÜM 8.....	129
19. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI AYDINLANMASI VE RUMELİ ÜZERİNDEKİ ISLAHAT DÜŞÜNCESİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Mensure KIZIL ÖZTÜRK</i>	

BÖLÜM 9..... 145

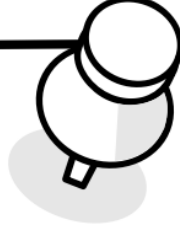
YUNANİSTAN'DA YAPILAN DOKTORA TEZLERİNDE OSMANLI MEDENİYETİ

Dr. Öğr. Üyesi Filiz YAŞAR..... 146

BÖLÜM 10..... 183

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE MİLLİYETÇİ AKIMLARIN YÜKSELİŞİ VE
DÖNEM SOSYALİSTLERİNİN SAVAŞ ALGILAMALARI**

Dr. ALİ ŞAHİN



BÖLÜM 1

1 MAYIS 1935 TARİHLİ DİĞOR DEPREMİ

Dr. Yunus PUSTU^{1*}

Giriş

İnsanoğlu, günümüzde olduğu gibi tarihin hemen her safhasında sel baskınları, heyelan hadiseleri, orman yangınları gibi doğal afetlerle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Deprem felaketleri de bunlardan biridir. Gelişen teknolojiye rağmen hâlen gerçekleşme zamanının kestirilmesi imkânsız olan depremler, doğal afetler arasında şüphesiz en yıkıcı olanıdır. Yer kabuğunun derin katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi veya yanardağların püskürme durumuna geçmesiyle birlikte meydana gelen zemin sarsıntıları olarak tanımlanan depremler/zelzeleler (<https://sozluk.gov.tr/>), tarihî süreçte kitlesel insan kayıplarına sebebiyet vermiş ve çok sayıda insanın evsiz kalmasına neden olmuştur (Kesik, 2001: 29).

Depremler oluş şekillerine göre çökme, tektonik ve volkanik olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Sayılan depremlerden çökme ve volkanik olanlar lokal yapı arz etmekte olup sınırlı bir saha üzerinde etkili olmaktadır. Tektonik depremler ise yerin derinliklerinde meydana gelen kırılmalar neticesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla diğerlerine nazaran çok daha geniş bir alan üzerinde yıkıma sebebiyet vermektedir (Sür, 1999: 53).

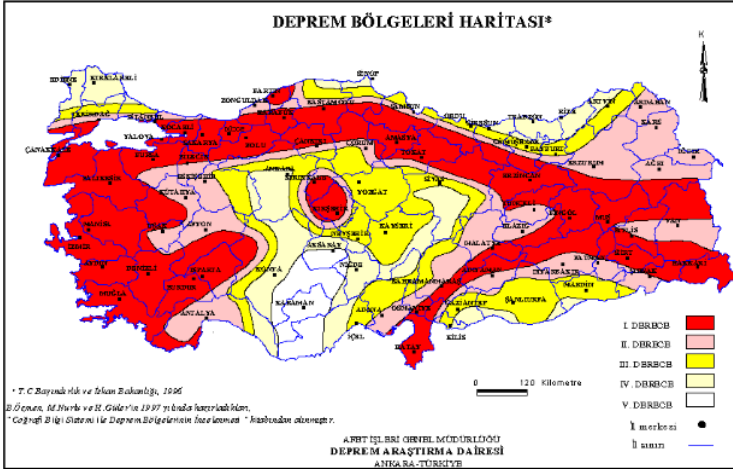
Depremlerin en ziyade görüldüğü ve yıkıma yol açtığı alanlar yer kürenin genç oluşumlu ve hareketli kısımlarıdır. Güney Avrupa, İran, Himalayalar ve çevresi, Pasifik okyanusu kıyıları ve Japon takım adaları genç oluşumlarından dolayı birinci derecede deprem mıntıkası içerisinde yer almaktadır (Sür, 1999: 53). Depremlerin, hemen her köşesi fay kuşağı üzerinde yer alan Anadolu coğrafyasında da etkili olduğu oldukça malumdur (İlgürel, 2001: 198). Deprem Bölgeleri Haritasına göre Türkiye'nin yüzde 92'si deprem kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Bununla doğru orantılı olarak ülke nüfusunun yüzde 98'ı ağır

¹ Yüksek Kurum Uzman, Dr., Türk Tarih Kurumu Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü; ORCID: 0000-0003-4409-2325

* Bu makale ASES Uluslararası Afet Kongresi'nde sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "1 Mayıs 1935 Tarihli Dığor Depremi" başlıklı sunumun makaleye dönüştürülmüş hâlidir.

veya hafif risk altında bulunmaktadır (Arslan, 2003: 7). Anadolu coğrafyasındaki deprem kuşakları şu şekildedir;

Türkiye Deprem Haritası



Kaynak: (<https://www.afad.gov.tr/turkiye-deprem-tehlike-haritasi>, (19.04.2023))

Yerküre dahilinde yaşanan depremlerin beşte biri bahsi geçen kuşak üzerinde meydana gelmiştir. Yukarıda görüldüğü üzere Kars'ın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi ülkemizde deprem riskinin en ziyade olduğu alanlar arasındadır. Bununla doğru orantılı olarak tarihi süreçte Kars vilayeti, doğrudan depremlere maruz kalmanın yanında Erzurum, Erzincan, Ardahan gibi çevre mahallerde meydana gelen depremlerden de önemli derecede etkilenmiştir (Tekir, 2012). Dönemin basın organlarından *Cumhuriyet* gazetesine yansıyan Kafkasya'daki ve Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki deprem mntıklarını gösteren bir harita da bu durumu teyit eder vaziyettedir. Bahsi geçen gazetede yayımlanan harita şu şekildedir;

Türkiye'nin Doğusundaki Deprem Alanları



Kaynak: (Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935: 11).

Kars'ta gerçekleşen deprem felaketlerinden birinin merkez üssü o sırada Kars'ın Kağızman kazasına bağlı Digor nahiyesidir. 1 Mayıs 1935 tarihinde meydana gelen ve devam eden günlerde artçı sarsıntılar hissedildiği Digor depremi hakkında müstakil bir çalışmanın bulunmaması bizi bu makaleyi kaleme almaya itmiştir.

Deprem gerçekleştiği sırada *Kars Vilayet Gazetesi* (1883-1917) yayında değildir. Ayrıca çevre illerden sadece *Erzurum Vilayet Gazetesi*'nin yayında olduğu tespit edilmiştir. Bu gazetenin de 1-8 Mayıs arası nüshaları eksiktir. Gazetenin sadece 9 Mayıs tarihli nüshasında depremzedelere yapılan yardımlar hakkında bir haber tespit edilmiştir. Biz bu çalışmada arşiv vesikaları, dönemin *TBMM Zabıt Cerideleri* ve gazete haberleri ile (*Ulus*, *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Haber-Akşam Postası*, *Türk Sözü*, *Son Posta*, *Tan*, *Yeni Asır*, *Erzurum Vilayet Gazetesi*) Digor depremini müstakil olarak ele alarak deprem sonrasında yaşanan sıkıntılar ve alınan tedbirlerle felaketzedelere yapılan yardımları ortaya koymayı hedefliyoruz.

1. Deprem Meydana Gelişi ve Sonrasında Yaşananlar

Kars ili merkezine yaklaşık 50 km. mesafede bulunan (*Türk Sözü*, 6 Mayıs 1935: 1) -o sırada Kağızman ilçesine bağlı bir nahiye olan- Digor'daki deprem, 1 Mayıs 1935 tarihinde Çarşamba günü (*Tan*, 2 Mayıs 1935: 3) öğle vakti gerçekleşmiştir (*Tan*, 3 Mayıs 1935: 1; *Ulus*, 3 Mayıs 1935: 1; *Akşam*, 3 Mayıs 1935: 1). Deprem civarda bulunan 13-14 merkezde aynı anda hissedilmiştir (*Haber-Akşam Postası*, 2 Mayıs 1935: 1; *Yeni Asır*, 3 Mayıs 1935: 3). Ancak

sarsıntının merkezi nahiye dahilindeki Ekrek köyüdür. Köyün deprem sebebiyle tamamen yere battığı tespit edilmiştir. Ayrıca Susuz, Zibni, Başnık, Celali ve Beşkilise köyleri de depremin en ziyade hissedildiği mahaller arasındadır (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2; *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 3).

Rasathanenin kaydettiği depremin İstanbul'a uzaklığı 1.200 km. kadardır (*Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 2). Kayıtlarda yer aldığına göre depremin gerçekleşme süresi iki saniyedir (*Tan*, 2 Mayıs 1935: 3). İlk felaketin ardından takip eden günlerde artçı sarsıntılar meydana gelmiştir. Bu sarsıntıların en yoğun olduğu gün 2 Mayıs Perşembe'dir. Gün içerisinde 9.20, 11.30, 12.14, 13.15 ve 22.30'da beş büyük artçı sarsıntının vuku bulduğu basına yansımıştır (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 1). Devam eden günlerde de sarsıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. 5 Mayıs'a gelindiğinde bölgede gerçekleşen deprem sayısı dokuza ulaşmıştır. Aynı ay içerisinde başkaca sarsıntıların da yaşandığı anlaşılmaktadır. Artçı sarsıntılar ilk deprem esnasında hasar almasına rağmen çökmeyen binaların da yıkılmasına sebebiyet vermiştir (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 6; *Tan*, 5 Mayıs 1935: 6; *Türk Sözü*, 9 Mayıs 1935: 1; *Ulus*, 16 Mayıs 1935: 2). Yaşanan bu hadiseler nedeniyle halk, evlerini terk ederek geceleri çadırlarda, barakalarda ve bahçelerde geçirmek durumunda kalmıştır (*Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2; *Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3; BCA., 30.10.0.0/119.839.11).

Bir Taş Yığını Haline Gelen Ekrek'ten Bir Görüntü



Kaynak: (*Tan*, 27 Mayıs 1935: 9).

Kars'ın volkanik bir arazi üzerinde kurulmuş olmasından ötürü (*Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 2) depremin ardından Ağrı Dağı'nın tekrar volkanik hareketlere geçeceği kaygıları ortaya çıkmıştır. Ancak dönemin jeoloji uzmanları bu ihtimalin olmadığı konusunda kamuoyunu bilgilendirmiştir (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 6; *Haber*, 3 Mayıs 1935: 1). Kandilli Rasathanesi Müdürü Fatin Bey de bu

görüştür. Zira depremin yer altındaki kütle oynamalarından meydana geldiğinden volkanik bir hadiseye sebebiyet vermesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir (*Haber-Akşam Postası*, 4 Mayıs 1935: 2). Dönemin sağlık bakanı olan ve aynı zamanda bu sırada Kızılay başkanlığı vazifesini de yürüten Refik Saydam'ın felaketin hemen ardından Anadolu Ajansına verdiği ilk demeç de bu yöndedir. Buna göre deprem felaketi yer altında gerçekleşen çöküntü nedeniyle ortaya çıkmıştır (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Ulus*, 8 Mayıs 1935: 2; *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2). İfade edildiğine göre deprem sırasında halkın derin bir kuyuya taş atılırmış gibi bir sesle karşılaşmaları da bundan ileri gelmektedir (*Ulus*, 8 Mayıs 1935: 2; *Akşam*, 8 Mayıs 1935: 2; *Ulus*, 16 Mayıs 1935: 2).

Deprem nedeniyle bir kısım alanlarda sular çekilirken bazı tarlalarda derin yarıklar meydana gelmiştir. On metreyi bulan yarıklardan kırmızı renkte suların çıktığı dönemin basın yayın organlarına yansımıştır (*Ulus*, 3 Mayıs 1935: 1; *Haber-Akşam Postası*, 4 Mayıs 1935: 2; *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 1). Depremzede halkın bu durum karşısında zehirlenme korkusu ile su kaynaklarını kullanmaktan imtina ettiği anlaşılmaktadır. Bu korku ile sağlık yetkililerine başvurularda bulunulmuştur (*Ulus*, 8 Mayıs 1935: 2). Yapılan incelemeler neticesinde bu durumun yaşanan deprem nedeniyle oluşan kırıklardan yer yüzüne çıkan suların kırmızı kum veya toprak tabakalarını takip ederek ilerlemesinden ileri geldiği ortaya konulmuştur. Dolayısı ile suların renklerindeki değişikliğin bundan başka bir manası bulunmamaktadır (*Son Posta*, 5 Mayıs 1935: 3).

Enkaz Hâline Gelen Digor Nahiyesinden Bir Görünüm



Kaynak: (*Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1935: 8).

Depremin gerçekleştiği sırada Digor ve çevresinde havanın bunalıcı derecede sıcak olduğu ve depremi takip eden üç gün boyunca şiddetli bir sam yelinin estiği

kayıtlara yansımıştır. Felaketi takip eden günlerde Mayıs ayının başları olmasına rağmen sıcaklık 34 dereceyi bulmuştur (*Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3). Bu dönemde sıcaklıkların mevsim değerlerinin çok üzerinde seyrettiği diğer alanlar ise İstanbul ve Trabzon'dur. Bu durum da kaygılara neden olmuş ve bir kısım halk tarafından Digor depremi ile ilişkilendirilmiştir (*Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 2). Bu ortam içerisinde tekrar Fatin Bey'in görüşüne müracaat edildiği görülmektedir. Fatin Bey'in verdiği izahat endişeleri yatıştıracak mahiyettedir. Zira ifade ettiğine göre bu hadiseler farklı mıntikalarda meydana gelmiştir ve birbirleri ile herhangi bir alakaları yoktur (*Haber-Akşam Postası*, 4 Mayıs 1935: 2). Bu esnada ortaya atılan bir diğer temelsiz iddia ise o sıralar Trabzon'da gerçekleşen şiddetli rüzgârın depreme sebebiyet verdiği şayiasıdır. Ancak bu da dönemin Jeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Hamit Nafiz Pamir tarafından yalanlanmıştır (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 6; *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1935: 11).

2. Yaşanan Kayıplar

Depremi ardından ilk etapta zayıatın boyutları hakkında net bir bilgi ortaya konulamamıştır. Bunun temel sebebi deprem nedeniyle dağlardan kopan kayaların yolları kapatması; dolayısı ile depremin yıkıma yol açtığı alanlara ulaşımın ilk etapta sağlanamamasıdır. Ayrıca rüzgâr sebebiyle telefon hatlarının zarar görmesi de bilgi akışının aksamasına neden olmuştur (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 1; *Tan*, 2 Mayıs 1935: 3; *Ulus*, 3 Mayıs 1935: 1, 5; *Yeni Asır*, 3 Mayıs 1935: 3). Felaketin ardından deprem bölgesinde yakınları bulunanların telgrafhanelere koşarak haber alma derdine düşmeleri de aksaklıkların yaşanmasına yol açan diğer bir etkidir (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 6). Ancak sonrasında edinilen bilgiler doğrultusunda kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Refik Saydam, Anadolu Ajansına verdiği ilk demeçte depremin volkanik bir hareket neticesinde değil, yer altında gerçekleşen bir çöküntü nedeniyle meydana geldiğini açıklamıştır. Depremi merkez üssü Kars ilinin o sırada Kağızman kazasına bağlı bulunan Digor nahiyesi ve çevresidir. 50 km²'lik bir alanda etkili olan deprem, Nahiye merkezine 15 km²'lik bir sahadaki köylerin tamamıyla harap olmasına yol açmıştır. Bu alanın dışındaki mahallerde ise kısmi zararlar söz konusudur. Saydam'ın verdiği bilgiye göre Digor nahiyesinde bulunan 25 köyde 709 mesken tamamen yıkılmıştır. Bu köylerde vefat eden kişi sayısı 68'dir. 70 kişi ise yaralanmıştır. 8 kişiden de haber alınamadığı anlaşılmaktadır (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2; *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1935: 3; *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6; *Ulus*, 5 Mayıs 1935: 1; *Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 1, 2; *Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3; *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 9; *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 1; *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 3). Hazırlanan raporlarda yer alan bilgiler TBMM Zabıt Cerideleri (*TBMM Zabıt Ceridesi*, 1935: 39-40) ile arşiv

kayıtlarında da kendine yer bulmuştur. Başvekalete iletilen rapora göre Digor nahiyesi genelinde tamamen yıkılan köyler ve bu köylerdeki hane adetleri şu şekildedir;

Zarar Gören Köyler

	Köy	Hane		Köy	Hane
1	Digor Nahiyesi	25	8	Beşkilise	3
2	Pazarcık	21	9	Kızılkulu	27
3	Karabağ	18	10	Zpm	90
4	Hasan Can	25	11	Menrek	40
5	Celali	27	12	Susuz	45
6	Ekrek	44	13	Mahçuvan	80
7	Sincan Yaylası	17	14	Gülhayran	21
				Toplam	483

Kaynak: (BCA., 30.10.0.0/119.839.11).

Saydam'dan bir gün sonra mecliste Digor depremi ile ilgili açıklamada bulunan dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da Saydam'ın verdiği bilgilerin aynısını tekrarlamıştır¹. Bu bilgiler Kars Valisi Cevdet Ertuğrul'un merkeze ilettiği rapora dayanmaktadır (*TBMM Zabıt Ceridesi*, 1935: 39-40; Köse 2020: 571-572)². Ancak bu bilgiler takip eden günlerde güncellenmiştir. 4 Mayıs

¹ Şükrü Kaya'nın başvekalete ilettiği rapor şu şekildedir. "1- Dün saat 12.15'te Kars'ta gece cenubi şarki istikametinden gelen ve iki saniye kadar devam eden şiddetli bir sarsıntı olmuş ve sarsıntının tesiri ile memleket hastahanesinin divarı yıkılarak belediye amelesinden Mehmet isminde biri ağır surette yaralanmıştır. 2- Yine aynı sarsıntının tesiri ile Kars'a bağlı ve vilâyet merkezine 60 kilometre mesafede bulunan 25 haneli Digor nahiyesiyle bu nahiyeye bağlı 21 haneli Parçık, 18 haneli Karabağ, 25 haneli Hasan Can, 27 haneli Celali, 44 haneli Ekrek, 17 haneli Sincan yaylası, 3 haneli Beskilise, 27 haneli Kızılkuyu, 90 haneli Zmp, 40 haneli Menrek, 45 haneli Susuz, 80 haneli Mahçuvan, 21 haneli Gülhayran ki ceman 483 haneli 14 köy kâmilten yıkılmıştır. Yüz kadar ölü ve bu miktar da yaralı vardır. 3- Sarsıntıyı müteakip vilâyet merkezinden lüzumu kadar doktor, iâşe ve çadır levazımı ile bir imdadı sıhhiye heyeti gönderilmiş yaralıların otomobillerle merkezdeki hastahaneye nakillerine başlanmıştır. 4- İkinci bir imdadı sıhhi heyeti ile birlikte Kars valisinin de mahalline gittiğini ve alınacak malûmatın başkaca sunulacağını arz eylerim". Bk (BOA., 30.10.0.0/119.839.11)

² Kars Valisi Cevdet Ertuğrul'un raporu 10 maddeden oluşmaktadır. Rapor şu şekildedir. Bk. "1. Yer sarsıntısı hakkında. 2. Vaziyeti anlamak için Digor Nahiyesine gitmiştim. Alınan ve yapılan muavenet ve yapılması icap eden tedabir sıra ile arz edildi. 3. Yer sarsıntısının yer altındaki çöküntüden husule geldiği ve Burğani bir hadise olmadığı anlaşıldı. Sarsıntının merkezi Digor Nahiyesi merkezi civarındadır. Takriben 50 kilometre nısıf kutrunda bir daire dahilinde sarsıntılar tesirini göstermiştir. Bu dairenin merkezinden itibaren 15 kilometre muhitindeki köyler temamiyle harap olmuştur. Telefatta bu muhit içindedir. Bunun haricinde kısımda evler kısmen yıkılmış ve kısmi küllisi çatlamak suretiyle zarara uğramıştır. Hadisenin menşei hakkındaki hulasa yazıldı. 4. Bu hadiseden Digor Nahiyesi dahilinde 25 köyden 709 ev tama yıkılmış ve bu eyanda 68 ölü 70 yaralı ve (8) de gaip olduğu katiyetle tespit olunmuştur. Hayvan zayıyatı çoktur. 5. Kağızman kazası muntakasında ve Digor Nahiyesine hudut olan dört köyde otuza yakın hane yıkıldığı ve iki insan yaralandığı anlaşılmıştır. Ve hayvan zayıyatı vardır. 6. Arpaçay Kazasının yine Digor Nahiyesine

itibariyle basına yansıyan haberlere göre ölenlerin sayısı 500' (bir başka kayıta ise 200 olarak gösterilmektedir. (*Türkiye'de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odası'nın Önerileri*, 2012: 2)¹ civarındadır. Yaralananların sayısının ise 1.200 kadar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca pek çok kimsenin kayıp olduğu verilen bilgiler arasındadır. Bunun yanında yıkılan ev sayısının 1.300'e ulaştığı tespit edilmiştir (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2; *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1935: 3; *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6; *Ulus*, 5 Mayıs 1935: 1; *Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 1, 2; *Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3; *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 9; *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 1). Bir diğer kayıta ise yıkılan evlerin 1.500'den aşağı olmadığı ifade edilmektedir (*Akşam*, 5 Mayıs 1935: 1). Dahası 912 kadar hayvanın telef olduğu anlaşılmaktadır (*Ulus*, 8 Mayıs 1935: 2; *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2). 3.000'e yakın kişi ise meskenleri yıkıldığından açıkta kalmıştır (BCA., 30.10.0.0/119.839.11). 1933 yılında -Kars Halkevinin gerçekleştirdiği sayımlara göre- Digor nahiyesinin nüfusunun 5.249 olduğu göz önüne alındığında kayıpların oransal anlamda azımsanamayacak seviyede olduğu görülecektir (Arslan, 2008: 50; Arslan-Topçu, 2012: 106).

hudut olan köylerinde bazı evler yıkıldığı ve bazılarının hasara uğradığı anlaşılmıştır. 7. Digor Nahiyesinin hududuna tesadüf eden merkez kazası köylerinde de 50 kadar hane yıkılmıştır. İnsan zayıyatı yoktur. Hayvan telafatı vardır. Yıkılan köylerin halkı açıktadır. Biran evvel evlerinin inşasına yardım etmek icap eder. 9. Bu sarsıntı tesiriyle nahiyyeye giden şosa üzerinde köprü ve menfezler de kısmen yıkılmıştır. 10. Bunlara iâşe yardımı olarak 2000 lira lazım olduğu gibi ev inşaatına hane başına 40-50 lira arasında yardım yapılması dahi muvafık olur. Bunun için 40000 lira lazımdır. 2000 liranın Hilalâhmerden telgrafla yardımına müsaade buyrulması ve inşaat için lazım olan 40000 liranın da ne suretle tedarik ve tesviyesi icap ederse ifasına acele müsaadeleri rica olunur". Bk. (BOA., 30.10.0.0/119.839.11)

¹ Yalçınmer Denli, *Türkiye'de Depremler (1928-1950)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, s. 2018, s. 30-31. 200 AFAD'ın 500 ise IİSEE (International Institute of Seismology and Earthquake Engineering)'nin verdiği rakamdır. Bk. (M. Bıkçe, "Türkiye'de Hasara Vecan Kaybına Neden Olan Deprem Listesi (1900-2014)", 3. Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı 14-16 Ekim 2015-DEÜ-İzmir, chrome-extension://efaidnbmnnpbpcjpcglcle-

findmkaj/https://www.tdmd.org.tr/pdf/pdf2015/TDMSK_084.pdf, 14.08,2023)

Gülhayran Köyü Enkazı

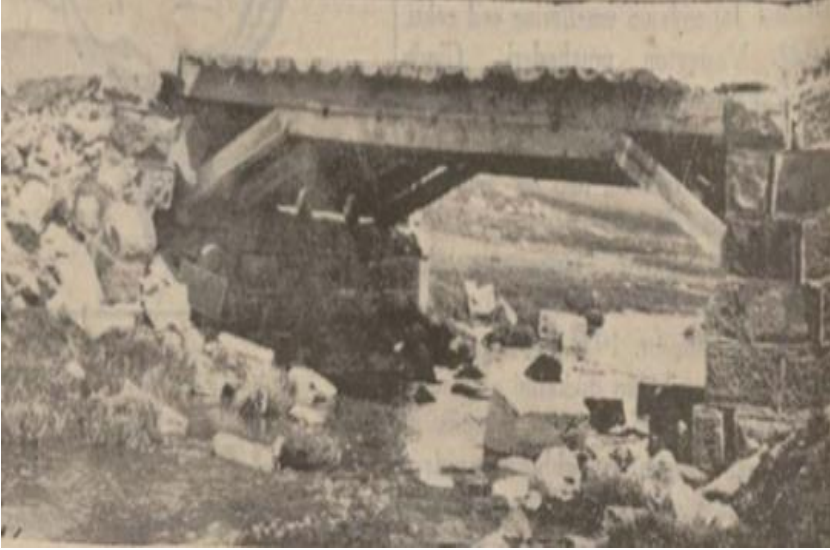


Kaynak: (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1935: 8).

Depremi etkisi ile ayrıca Digor nahiyesinde bulunan bir tepelik alanda 15 metre genişliğinde yarık oluşmuş ve birbirinden ayrı tepecikler ortaya çıkmıştır (Haber-Akşam Postası, 16 Mayıs 1935: 2; Akşam, 16 Mayıs 1935: 2). Digor'a giden şose yol üzerinde bulunan on menfezli bir köprü çökmüştür (BCA., 30.10.0/119.839.11; Ulus, 4 Mayıs 1935: 2).

Yolların tahrip olması nahiye dahilinde vadilerde kurulmuş olan köylerin depremin vurduğu diğer alanlara nazaran daha fazla mağduriyet yaşamasına neden olmuştur. Zira ücra ve sarp alanlarda bulunması sebebiyle yollarda tahribat oluşmasından mütevellit buralara yardım diğer köylere nazaran güdük kalmıştır (Akşam, 8 Mayıs 1935: 2; Son Posta, 8 Mayıs 1935: 3).

Tahrip Olan Şose Yol



Kaynak: (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1935: 8).

Digor merkezli gerçekleşen deprem Kars'ın merkezinde de yıkıma neden olmuştur. Deprem sebebiyle Kars Hükümet Konağı ile kent merkezindeki birçok yapının duvarları çatlamış, bir kısım evler ve duvarlar da yıkılmıştır (*Yeni Asır*, 3 Mayıs 1935: 3). *Erzurum Vilayet Gazetesi*'ne yansıdığına göre Kars'ın merkez kazasına bağlı köylerde 150 kadar ev yıkılmıştır. Ancak bu alanlarda can kaybının olmadığı anlaşılmaktadır (*Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2). Bahsi geçen kayıpların yanında Digor nahiyesine mücavir alanlarda da yıkımların yaşandığı anlaşılmaktadır. Kağızman ilçesi sınırları dahilinde olup bahse konu nahiye içerisinde yer alan altı köydeki meskenlerden bazıları çatlamıştır. Aynı kazaya bağlı Serhunlu köyündeki meskenlerin tamamı ise yıkılmıştır. Yaşanan felaket nedeniyle köy halkından 12'si vefat etmiştir. Ayrıca Kabakum köyü ahalisinden iki kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Yine Arpaçay ilçesine bağlı olup nahiye sınırında bulunan köylerden 10'ununda hasar söz konusudur. Arpaçay'a bağlı Ani ve Alaca köylerinde dört kişi hafif şekilde yaralanmıştır (BCA., 30.10.0.0/119.839.11).

Zelzele Sebebiyle Çatlayan Arazi



Kaynak: (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1935: 8).

Digor depremi sırasında yaşanan kayıplar genel hatları ile bu şekildedir. Ancak can kaybının 500 civarında olmasına rağmen yaşanan depremin büyüklüğü dikkate alındığında insan kaybının az olduğu söylenebilir. Bunun temel sebebi depremin gündüz vakti gerçekleşmiş olmasıdır. Ayrıca havanın güneşli olması nedeniyle köylülerin tarlalarda çift sürmesi ve bir kısmının da harmanlarda güneşlenmeleri ile ilk depremin ardından olayı fark eden bekçilerin havaya ateş açarak halkı uyararak evlerinden çıkmalarını sağlamaları da kayıpların ileri boyutlara ulaşmasının önüne geçen bir diğer etkidir. Depremin gerçekleştiği sırada büyük bir köy olan Bahçevan'da düğün olduğundan buradaki kayıpların çoğunluğu evlerde bulunan kadın ve çocuklardır. Zira erkekler düğüne gittiklerinden depreme açık alanda yakalanmışlardır (Ulus, 8 Mayıs 1935: 2; Yeni Asır, 8 Mayıs 1935: 5; Akşam, 8 Mayıs 1935: 2).

3. Felaketzedelere Yapılan Yardımlar

Digor depreminin hemen ardından başta Kızılay olmak üzere devletin çeşitli kurumlarının (valilikler, belediyeler vb.) felaketzedelere yardımları söz konusudur. Ancak dönemin şartlarında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin malî ve lojistik imkanlarının çok yeterli olmadığını burada ifade etmek gerekir. Bunu belirttikten sonra Anadolu halkının da depremzedelere yardım için girişimlerde bulunduğunu söyleyelim. Bunlara ek olarak az da olsa komşu ülkelerden ve uluslararası organizasyonlardan gelen yardımlar da bulunmaktadır.

Felaketin hemen ardından ilk olarak Kars Un Fabrikası sahibi Hamit Bey depremzedelere un göndermek suretiyle yardımda bulunmuştur (Tan, 2 Mayıs

1935: 3; *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3; *Yeni Asır*, 3 Mayıs 1935: 3; *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2). Deprem hadisesinden bir gün sonra -2 Mayıs'ta- Kars vilayeti idaresince Memleket Hastanesi operatörü ve “Merkez Hükümet tabibinden” müteşekkil bir heyet oluşturularak gerekli sıhhi malzemelerle birlikte Digor nahiyesine gönderilmiştir. Ekibin amacı depremdeki hasarın boyutlarının tespit edilmesinin yanı sıra felaketten yaralı kurtulanların Kars'taki hastaneye nakledilmeleridir. Ekip, depremin etkisi ile dağlardan düşen kayaların yolları kapatması nedeniyle nahiyeye zor şartlar altında ulaşabilmiştir. Nahiyeye sevk edilen heyet ilk etapta beraberinde 50 çadır ve bir miktar erzak götürmüştür. Bu sırada askeriyeden edinilen 37 çadır da söz konusudur. Ayrıca Erzurum Hilal-i Ahmer şubesiinden 30 çadır temin edilmiştir (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Tan*, 3 Mayıs 1935: 1). Buna ek olarak Erzurum'dan bir operatör, bir doktor, iki sağlık memuru ve bir kısım sağlık malzemesi gönderildiği anlaşılmaktadır (*Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6; *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 3; *Yeni Asır*, 7 Mayıs 1935: 3; *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2). Dahası Erzurum Numune Hastanesinde ve şehirdeki diğer özel hastanelerde depremzedeler için gerekli tedbirler alınmıştır (*Türk Sözü*, 7 Mayıs 1935: 1). Ayrıca bu sırada kurtarma faaliyetlerinde bulunmak üzere “amele postaları”nın deprem bölgesine sevk edildiği anlaşılmaktadır (*Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2; *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6).

Deprem sonrası ilk şokun atlatılmasının hemen ardından vilayet idareleri ve Kızılayın merkez ve taşra teşkilatı marifetiyle ülke genelinde yardım komiteleri oluşturulmuştur (*Türk Sözü*, 7 Mayıs 1935: 1; *Yeni Asır*, 10 Mayıs 1935: 5). Belediyeler de bu sırada faaliyet yürüten kurumlar arasındadır. Gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde Karaköse (*Ulus*, 6 Mayıs 1935: 2; *Yeni Asır*, 7 Mayıs 1935: 3), Akhisar (*Ulus*, 22 Mayıs 1935: 2), Çorum (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Tan*, 5 Mayıs 1935: 6; *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 2) İzmir (*Yeni Asır*, 10 Mayıs 1935: 5; *Akşam*, 10 Mayıs 1935: 2) ve Adana'dan (*Ulus*, 9 Mayıs 1935: 2) çeşitli suretlerde toplanan yardımlar depremzedelere ulaştırılmıştır. Bahsi geçen vilayetlerin dışında da yardım gönderenlerin olduğu muhtemeldir. Depremzedelere yurt dışından da yardımlar söz konusudur. O sırada Irak Hilal-i Ahmerinden, Türk Kızılayı Genel Merkezine 1.000 liralık bir nakit yardımında bulunulduğu basına yansımıştır (*Tan*, 11 Mayıs 1935: 3). Bu esnada ülkemizde bulunan Sovyet Orkestrası da Kars depremzedeleri için İstanbul'da bulunan Fransız tiyatrosunda bir konser vermiştir (*Tan*, 9 Mayıs 1935: 2). “Kızılay sosyetesı”nin de 2.450 lira raddesinde depremzedelere yardımları olmuştur (*Akşam*, 6 Mayıs 1935: 1). Yine Kars halkının (520 lira) ve Kızılay Kars Şubesinin (430 lira) maddi yardımları da söz konusudur. Kızılay Genel Merkezinin ilk etapta bölgeye gönderdiği yardım miktarı 2.000 liradır. İlerleyen süreçte Kızılay, mesken inşası için 20 bin liralık

bir yardım daha göndermiştir (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6; *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 3; *Yeni Asır*, 7 Mayıs 1935: 3; *Son Posta*, 5 Mayıs 1935: 3). *Yeni Asır* gazetesinin 10 Mayıs tarihli nüshasına yansıdığına göre bu tarihe kadar felaketzedelere yapılan yardım 23.300 lirayı bulmuştur (*Yeni Asır*, 10 Mayıs 1935: 3). Burada yıkılan meskenlerin inşası için hane başına 40-50 bin liralık bir miktarın gerekli olduğunun da hazırlanan raporlara yansıdığını belirtmek gerekir (BCA., 30.10.0.0/119.839.11; *Tan*, 5 Mayıs 1935: 6; *Türk Sözü*, 6 Mayıs 1935: 2). Bu husus İcra Vekilleri Heyeti toplantısında da gündeme gelmiştir. 20 Haziran 1935 tarihli toplantıda meskenleri zarar görenlere 40 biner liralık bir yardımın gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu toplantıda felaketzedelere sağlanacak yardımın “Kızılay Cemiyeti” üzerinden yapılması karar altına alınmıştır (BOA., 30.18.1.2/56.52.18).

Deprem felaketi sonrası taziye de bulunmak suretiyle manevi desteklerini ileten ülkeler de söz konusudur. Özellikle komşu ülkelerin ve bunların ülkemizdeki diplomatik misyonlarının mevkidaşlarına taziyelerini ilettikleri basına yansımıştır. İlgili Türkiye Cumhuriyeti idarecileri de taziye mesajlarına mukabelede bulunmuştur (*Türk Sözü*, 8 Mayıs 1935: 1, 4). Basına yansıdığına göre Digor depremi sebebiyle ülkemize taziyelerine ileten devletler ve bunların temsilcileri şu şekildedir; Yugoslavya Başbakanı Yeviç, Bulgaristan Başbakanı [Andre] Toşef (*Ulus*, 7 Mayıs 1935: 2), Yunanistan Başbakanı [Panagis Çaldaris], Irak Başbakanı [Yasin el-Haşimi] (*Tan*, 15 Mayıs 1935: 3; *Ulus*, 15 Mayıs 1935: 1). Ayrıca ülkemizde bulunan diplomatik misyonlar Dışişleri Bakanımız Tevfik Rüştü Aras’ı ziyaret ederek taziyelerini bizzat sözlü olarak iletmışlerdir. Bunlar şu şekildedir; Sovyetler Birliği Büyükelçisi [Lev Mihayloviç] Karahan, Afganistan Büyükelçisi Bay Ahmet Han, Fransa Büyükelçisi [Albert] Kammerer, İtalya Büyükelçisi Carlo Galli, İsveç Ortaelçisi [Otto Wilhelm] Winther (*Ulus*, 7 Mayıs 1935: 2; *Yeni Asır*, 8 Mayıs 1935: 5). Ayrıca İran büyükelçisi de taziyelerini bildirenler arasındadır (*Yeni Asır*, 17 Mayıs 1935: 4). Bunların yanında merkezi Cenevre’de bulunan Uluslararası Yardım Birliğinin de Aras’a taziye söz konusudur (*Yeni Asır*, 8 Mayıs 1935: 5).

Sonuç

Alp Himalaya fay kuşağı üzerinde yer alan Anadolu coğrafyasında tarihî süreçte farklı sebeplere dayalı olarak pek çok deprem meydana gelmiştir. Bahsi geçen coğrafyada ikinci derecede deprem kuşağı üzerindeki Kars iline bağlı Digor nahiyesinde 1 Mayıs 1935 tarihinde gerçekleşen 6.2 şiddetindeki deprem de bunlardan biridir. Yaşanan deprem felaketinden Kars il merkezinin yanında çevre vilayetler ve bunlara bağlı kazalarda etkilenmiştir.

Meydana gelen felaket karşısında yirmiye yakın köyde 1.300/1.500 kadar mesken tamamen yıkılırken 3.000 civarında kişi evsiz kalmıştır. Yaşanan can kaybı ise gazete haberlerine yansıdığına göre 500 kadardır. Ancak bu hususta çeşitli kaynaklarda 200 rakamının da zikredildiği görülmektedir. Ayrıca felaket nedeniyle 1.000'e yakın hayvanın telef olduğu tespit edilmiştir. Depremın gündüz vakti gerçekleşmiş olması kayıpların ileri boyutlara varmasının önüne geçmiştir. Günümüz şartlarında bakıldığında zikredilen şiddette bir deprem karşısında yaşanan can kaybının az olduğu söylenebilir. Ancak depremin gerçekleştiği sırada Digor nahiyesinin nüfusu ve yerleşimi dikkate alındığında bu sayının azımsanamayacak bir seviyede olduğu görülecektir. Zira 1933 yılı Kars Halkevi tarafından Kars ve ilçelerinde gerçekleştirilen nüfus sayımına göre Digor nahiyesinin nüfusu sadece 5.249'dur.

Depremın ardından gerek devlet kurumları (Kızılay (Hilal-i Ahmer), Valilikler, Belediyeler) gerekse halk imkanlar ölçüsünde felaketzedelerin yardımına koşmuştur. Ayrıca bir kısım yabancı devletin ve uluslararası kuruluşların da depremzedelere bazı yardımları söz konusudur. Ancak bu yardımların yetersiz kaldığı muhtemeldir. Bunun temel sebebi bahsi geçen devrede ülkenin içerisinde bulunduğu menfi şartlardır. Zira yeni cumhuriyet her alanda bir yapılanma içerisine girmişken yaşanan bu tarz felaketlerde dönemin şartlarında üzerine düşeni yerine getiremediği açıktır. Digor'un ülke merkezine fiziki uzaklığını da bu minvalde göz önünde bulundurmak gerekir. Üst düzey bir devlet yetkilisinin bölgeyi ziyaretine dair bir kayda ulaşılamamış olmasının da bundan ileri geldiği muhtemeldir.

Kaynakça

BCA., 30.10.0.0/119.839.11.

BOA., 30.18.1.2/56.52.18.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cilt: 3, İçtima: F, 4. V. 1935: 39-40.

"Ağrı'da Yeni Patlamalar Olabilir mi?". *Haber*, 3 Mayıs 1935: 1.

"Akhisarlıların Yardımları". *Ulus*, 22 Mayıs 1935: 2.

"Arsulusal Yardım Birliğinin Acıları". *Yeni Asır*, 8 Mayıs 1935: 5.

"Avrupa Devletleri Başbakanları Uğradığımız Bu Acıya İştirak Ediyorlar". *Türk Sözü*, 8 Mayıs: 1, 4.

"Bir Profesörün Mütalaası: Kars Zelzelesile Az Çok Büyük Arz Sarsılmıştır". *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1935: 11.

"Depreme Uğrıyanlara Yardım". *Ulus*, 9 Mayıs 1935: 2.

- “Diğer Vilayetlerde”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 6.
- “Elçi B. T. R. Aras’a Kars Depremi İçin Acılarını Bildirdiler”. *Ulus*, 7 Mayıs 1935: 2.
- “Elçilerin İçten Acıları”. *Yeni Asır*, 8 Mayıs 1935: 5.
- “Felâkete Uğrıyanlara”. *Türk Sözü*, 7 Mayıs 1935: 1.
- “Fen Adamları Zelzeleyi Nasıl Karşıladılar?”. *Tan*, 5 Mayıs 1935: 6.
- “Hamid Nafiz Söylüyor”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 6.
- “Her Taraftan Telgraflar”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 6.
- “Irak Hilâlihmerinden Yardım”. *Tan*, 11 Mayıs 1935: 3.
- “İç Bakanı Dün kamutayda Kars Depremini Anlattı”. *Ulus*, 5 Mayıs 1935: 1.
- “İçişleri Bakanının Beyanâtı”. *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 9.
- “İzmir Muallimlerinin Kars Felâketzedelerine Yardımı”. *Akşam*, 10 Mayıs 1935: 2.
- “Jeolistler Ne diyor?”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 6.
- “Kars Civarında Zelzele”. *Tan*, 3 Mayıs 1935: 1.
- “Kars Depremi Dolayısıyla Çekilen Telgraflar”. *Ulus*, 15 Mayıs 1935: 1.
- “Kars Depremine Uğrıyanlara Yarımlar”. *Ulus*, 6 Mayıs 1935: 2.
- “Kars Depremleri Münasebetiyle”. *Yeni Asır*, 17 Mayıs 1935: 4.
- “Kars Felaketzedelerine Yapılan Yardım Tedbirleri Hakkında Sağlık Bakanının Beyanâtı”, *Erzurum*, 9 Mayıs 1935: 2.
- “Kars Felâketi Dolayısıyla Telgraflaşmalar”. *Ulus*, 7 Mayıs 1935: 2.
- “Kars Felâketinin Bilânçosu”. *Ulus*, 8 Mayıs 1935: 2.
- “Kars Felâketzedelerine Yardım Kararları Veriliyor”. *Yeni Asır*, 10 Mayıs 1935: 5.
- “Kars Halkı Geceyi Çadırlarda Geçiriyor”. *Yeni Asır*, 6 Mayıs 1935: 3.
- “Kars Yer Sarsıntısı”. *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 1.
- “Kars Zelzelesi Büyük Bir Felâket Halini Aldı”. *Son Posta*, 5 Mayıs 1935: 3.
- “Kars Zelzelesi Hakkında Son Gelen Haberler”. *Akşam*, 3 Mayıs 1935: 1.
- “Kars Zelzelesi Müthiş Bir Afettir!”. *Son Posta*, 4 Mayıs 1935: 10.
- “Kars Zelzelesi Raporu”. *Yeni Asır*, 8 Mayıs 1935: 5.
- “Kars Zelzelesi”. *Akşam*, 8 Mayıs 1935: 2.
- “Kars Zelzelesinde 500 Ölü, 1200 Yaralı Var”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 1.

- “Kars Zelzelesinin Doğurduğu Korkunç Facia!”. *Son Posta*, 8 Mayıs 1935: 3.
- “Kars’da Beş Yeni Zelzele Daha Kaydedildi”. *Haber-Akşam Postası*, 3 Mayıs 1935: 1, 2.
- “Kars’ta Felâketzedelere Özenle Bakılıyor”. *Yeni Asır*, 10 Mayıs 1935: 3.
- “Kars’ta Korkunç Bir Deprem Oldu”. *Ulus*, 3 Mayıs 1935: 1, 5.
- “Kars’taki Deprem İçin Sağlık Bakanımızın Söyledikleri”. *Ulus*, 4 Mayıs 1935: 2.
- “Karsa Yer Sarsıntısı”. *Türk Sözü*, 6 Mayıs 1935: 2.
- “Karsta Bir Felaket”. *Yeni Asır*, 3 Mayıs 1935: 3.
- “Karsta Deprem Devam Ediyor”. *Ulus*, 16 Mayıs 1935: 2.
- “Karsta Felâketzede Kardeşlerimize Yardım”. *Yeni Asır*, 7 Mayıs 1935: 3.
- “Karsta On Metre Yarıklar Açıldı Kırmızı Sular Fıskırıyor”. *Haber-Akşam Postası*, 4 Mayıs 1935: 2.
- “Karsta Yeni Sarsıntılar”. *Akşam*, 5 Mayıs 1935: 1.
- “Karsta Yeni Yer Tepmeleri”. *Akşam*, 16 Mayıs 1935: 2.
- “Karsta Yer Sarsıntısı”. *Akşam*, 4 Mayıs 1935: 1.
- “Karstaki Felaket”. *Tan*, 5 Mayıs 1935: 6.
- “Karstaki Felaket”. *Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3.
- “Karstaki Yer Deprenmesi” *Türk Sözü*, 9 Mayıs 1935: 1.
- “Karstaki Yer Sarsıntısı”. *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1935: 3, 6.
- “Karstaki Yer Sarsıntısı”. *Türk Sözü*, 6 Mayıs 1935: 1.
- “Karta Şiddetli Zelzele Oldu”. 16 Kişi Öldü” *Tan*, 2 Mayıs 1935: 3.
- “Korkunç Zayıat”. *Yeni Asır*, 5 Mayıs 1935: 3.
- “Sarsıntılar Devam Ediyor”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 6.
- “Sovyet Artistleri Dün Geldiler”. *Tan*, 9 Mayıs 1935: 2.
- “Yapılan Yardımlar”. *Tan*, 4 Mayıs 1935: 3, 6.
- “Yeni Zelzele”. *Haber-Akşam Postası*, 16 Mayıs 1935: 2.
- “Yurdumuzda Yeni ve Büyük Bir Zelzele Oldu”. *Haber-Akşam Postası*, 2 Mayıs 1935: 1.

Arslan, Aslı, 2003, Türkiye’de Tabii Afetler (1923-1950), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

Arslan, Nebahat Oran, (2008), “Türk Ocağından Halkevine Geçişte Bir Örnek: Kars Halkevi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, s. 50.

Arslan, Nebahat Oran-Topçu, İlyas, (2012), “Cumhuriyet Döneminde Kars’ta Nüfus”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 6, S.106

Akşam, 6 Mayıs 1935: 1.

Cumhuriyet 27 Mayıs 1935: 8.

Cumhuriyet 6 Mayıs 1935: 11.

İlgürel, Mücteba, “1784 Erzincan Depremi”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Depremler Semineri Bildiriler*, 22-23 Mayıs 2000, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 198-202.

Köse, Resul. 2020. “Cumhuriyet Döneminde Doğu Vilayetlerinde Yaşanan Doğal Afetler ve Yapılan Yardımlar (1923-1950)”. *History Studies*, 15 (2): 565-595.

Muharrem, Kesik. 2001. “II. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Afetler ve Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Depremler Semineri Bildiriler*, 22-23 Mayıs 2000, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.

Sür, Özdoğan, 1999, “Türkiye’nin Deprem Bölgeleri”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Türkiye Coğrafyası Dergisi*, s. 53-68.
Chrome
extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/tucaum2_3.pdf, 17.08.2023.

Şaşmaz, Musa. 2014. *Türkiye’nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Tan, 15 Mayıs 1935: 3.

Tan, 27 Mayıs 1935: 9.

Tekir, Süleyman. 2012. “Kars ve Çevresinde Depremler (1924-1941)”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*: 423-436.

Ek: 1

T. C.
SİHHAH VE İÇTİMAİ
MUAVENET VEKÂLETİ
İçtimai Muavenet Umum Müdürliği

Ankara 18 Mayıs 1913

18-5 Hukûsa: Karstaki deprem H.

Umumi № 90
Hususi № 3477

T. C.
BÂŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Yüce Başvekâlete

Kars Vilâyetinin Digor nahiyesi ve bu nahiye sınırlarındaki diğer yerlerinde 2/5/1935 tarihinde olan yer Depreminde vukubulan zayı'at hakkında alınan son malumat ve yapılan yardım ve tedbirler aşağıda arz edilmiştir :

Digor nahiyesinde 31 köyde mevcut 959 evden 638 i yıkılmıştır . Sar-sıntının merkezi Ekrek köyünde olup en çok tesir ettiği yerler Digor ile Susuz , Zibni , Bağlık , Celâli , Beşkilise köyleridir . Bu köylerde 73 kişi ölmüş ve 125 kişi yaralı olup bunlardan 15 i ağır olduğundan memleket hastanesine kaldırılmış ve diğer hafif yaralılar yerlerinde tedavi altına alınmışlardır .

Kağızman kazasının bu nahiye sınırında bulunan 6 köyünde bazı binalar çatlamış ve Serhunlu köyündeki evler bütün yıkılmıştır . Bu köyde 12 kişi ölmüş ve Kabakum köyünde 2 hafif yaralı vardır .

Arpaçayı kazasının gene bu nahiye-ye yakın olan 10 köyünde bazı evler yıkılmış ve bazıları hasara uğramıştır . Burada alaca köyünden 2 ve Ani kö-yünde keza 2 olmak üzere 4 hafif yaralı vardır .

Merkez kazasının köylerinde 50 ev yıkılmıştır .

Bu muntakada yıkılan evlerin bütün sayısı , Vilâyetin son iş'arına göre 838 dir . Açıktaki kalanların sayısı da 2954 dür .

Felâkete uğrayanlara ilk yardıma yapmak üzere , Vilâyetçe Memleket has-tanesi Operatörü ve Merkez Hükümet tabibinden mürekkep bir hey'et teşkil edi-lerek icabeden sıhhi malzeme ile birlikte mahalline gönderilmiş ve mevcut yara-lılar sarılmış ve lâzım gelenler hastaneye kaldırılmıştır . Açıktaki kalanların yerleştirilmesi ve ilaçlarının temini için , Kars halkı tarafından 520 lira ve Kars Hilâliahmer şubesiinden 430 lira , Karstaki Un fabrikası tarafından 30 çuval Un , ve Askeriyeden 37 çadır verilmiştir . Hilâliahmer Cemiyeti Umumi Merkezinden de keza muhtağların işgesi için 2000 ve yıkılan evlerin yaptırılması için de 20.000 lira gönderilmiştir . Bu arada Erzurum Numune hastabesinden bir Tabip ve Erzurum Vilâyetinden bir Seyyar Tabip ve iki sıhhat memuru lüzumu kadar Pensiman malzemesile birlikte , ve Erzurum Hilâliahmer Şu-besinde bulunan 30 çadırdaki gönderilmiştir . Erzurumdan gönderilen iki Ta-bipten biri ve bir Sıhhat memuru Kağızman köylerine sevk edilmiş ve felâkete uğ-rayan köylerde-ki yaralılar tamamen tedavi edilmiş ve açıktaki kalanlar yerleşti-rilmiş ve Un , Ekmek ve saire dağıtılarak ilaçları temin edilmekte bulunmaktadır .

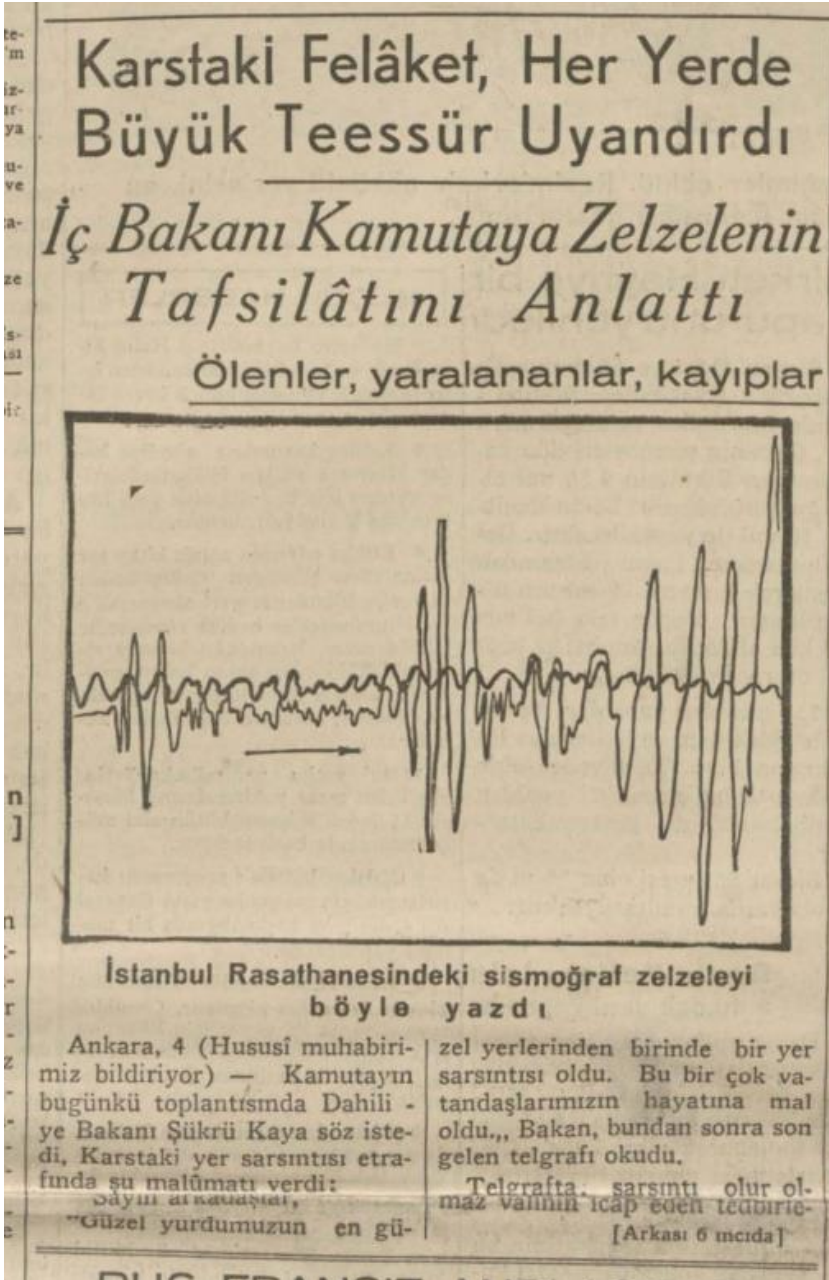
arzederim .

Sıhhat ve İçtimai Muavenet
Vekili

1352 516-5-9
16.5.38

Yazılsok cevapta ait olduğu şubenin tarih ve numarasının yazılması lâzımdır.

Kaynak: (BCA., 30.10.0.0/119.839.11).



Kaynak: (Tan, 5 Mayıs 1935: 1).

Ek: 3

Kars yer sarsıntısı
**Bazı yerlerde kırmızı
 renkte sular çıktı**
 500 kişi öldü, 1200 yaralı var,
 yıkılan binalar 1300 den fazla



Kars İstasyonu

Kars 3 (Hususi) — Bu havali-
 de vakit vakit zelzeleler devam
 ediyor. Dün de beş zelzele olmuş-
 tur. Halk kırlarda, açık yerlerde
 vakit geçiriyor. Şehirde zarar haf-
 fittir. Yalnız bazı binaların du-
 varlarında çatlaklıklar olmuştur.

Köylerde zarar büyüktür. Pek
 çok binalar yıkılmıştır. İnsanca
 zayıat 500 ü buluyor. Yaralıların
 miktarı da 1200 ü geçmektedir.
 Ölen hayvanların sayısı henüz bi-
 linmiyor. Yıkılan binalar 1300 den
 fazladır.

Zelzelenin merkezi Digor na-
 hyesidir. Burada yirmeye yakın
 köyde sağlam bina kalmamıştır.
 Halk açıkta vakit geçiriyor. Ken-
 dilerine yiyecek ve çadır gön-
 derilmiştir. Çöküntü altında ka-
 lanları kurtarmak için de amele
 postaları gönderilmiştir.

Büyük çatlaklar

Kars 3 (A.A.) — İnsan zayıa-
 tının hakikî sayısını tesbit edebil-

mek için felâkete uğrıyan köyle-
 rin tamamen görülmesi gerekme-
 tedir. Hayvan zayıatı pek çok ol-
 muştur. Sayısını şimdilik kestir-
 mek kabil değildir.

Felâket mıntakasında sarsıntıdan
 sular çekildiği gibi bazı yerlerde
 de on metre genişliğinde açılan
 çatlaklardan kırmızı renkte sular
 akmaktadır. Toprakta bir çok çat-
 laklar vardır. Digora giden şo-
 se üzerinde on menfezli bir köp-
 rü yıkılmıştır.

Felâkete uğrıyanların yiyecek-
 leri tamamilе temin edilmiştir.
 İlk tedavileri yapılan yaralılar has-
 taneye getirilmektedir.

Felâkete uğrıyanlara yardım

Ankara 3 — Karsta felâkete
 uğrıyanlara yardım için içişler ve
 sağılık ve sosyal yardım bakan-
 lığı Kars vilâyetine emir vermiş-
 lerdir. Kızılay da faaliyete geç-
 miştir.

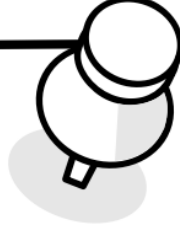
(Devamı 4 üncü sahifede)

Kaynak: (Akşam, 4 Mayıs 1935: 1).

Ek: 4



Kaynak: (*Akşam*, 22 Mayıs 1935: 1).



BÖLÜM 2

IV. HAÇLI SEFERİNDE STRATEJİK DÖNÜŞÜMLER VE ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR¹

Giriş

Dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, Bizans İmparatorluğu'nun siyasi, dini, ekonomik ve sosyal olarak zorlayıcı bir durumda olduğu açıkça görülmektedir. Bu faktörlerden sadece birine odaklanıldığında bile, Selçuklu Türklerinin Anadolu'daki fetih faaliyetlerinin Bizans İmparatorluğu'nu köşeye sıkıştırdığı ve Türklerden kurtulma amacıyla yardım arayışına girdiği görülmektedir. Bu arayış, İmparator I. Aleksios'un 1094 yılında Kilise vasıtasıyla Avrupa'dan ücretli asker talep etmesiyle somut bir şekil almıştır². Ortaçağ Avrupa'sının mevcut koşulları göz önünde bulundurulduğunda, papalık tarafından duyurulan yardım çağrısı hızla karşılık buldu. Dini duyguların öne çıkarıldığı bu sefer çağrısı, o dönemin Avrupası'nın sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan büyük zorluklar içinde olduğu bir zamanda yapılmıştı. Bu zorluklar göz önüne alınarak yapılan çağrıda sunulan vaatler, insanların ilgisini çekti ve böylece sefere katılım sayısını artırdı. Papa II. Urbanus'un ustaca rehberliği sayesinde Haçlı seferleri fikri kısa sürede askeri bir sefere dönüştü (Demirkent, 1997: s.4-5).

Kilisenin denetimindeki Haçlı orduları, hızla doğuya sefer hareketlerine başlamışlardı. Ancak ne yazık ki, Haçlı seferleri başlamasıyla beraber yağma ve talan eylemlerini de beraberinde getirdi. Bu tür davranışlar, Haçlıların hareketini gölgelemekteydi ve bu tutumdan oldukça rahatsız olan Bizans yönetimi, İstanbul'a ulaşan Haçlıları hızla Anadolu'ya geçirmek için harekete geçti ve şehrin tahrip edilmesini engellemeye çalıştı. Gerçekten de Haçlıların düzensiz davranışları ve açgözlülüğü, sonraki yıllarda Avrupa ile Bizans arasında soğuk rüzgarların esmesine neden oldu.

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İTBF, Tarih ABD, ORCID: 0000-0002-6581-0894

² Haçlı hareketlerinin ortaya çıkışı ve sebepleriyle ilgili ayrıca bkz. Runciman, S. (2008). *Haçlı seferleri tarihi*. c.I, (çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK yayınları. George, W Cox M.A. (2018). *Haçlı savaşları tarihi*. (çev. İhsan Duru). İstanbul: ARK yay., s.13-16.

Birçok Haçlı seferi düzenlenmesine rağmen sadece birinci Haçlı seferinin başarıya ulaştığını söylemeliyiz¹. I. Haçlı seferi sonrası *Kudüs'te, Urfa'da ve Antakya'da* krallıklar² kurulmuştu (Demirkent, 1997: s.70-73). Büyük kazanımlar elde eden Haçlılar sonraki seferlerinde (ikinci ve üçüncü) istedikleri başarıya ulaşamamışlardı. Bu seferler esnasında da yine yağma ve talan faaliyetlerine devam ettikleri için Bizans yönetimiyle araları iyice açılmıştı. Öte yandan yaşanan mezhepsel üstünlük mücadelesi de yine Avrupa ve Bizans arasında gerilime sebep olan ciddi meselelerdendi (Nicol, 2016: s.8-10).

1198 yılında Papa III. Celestine'nin ölümünden sonra papalık tahtına Kardinal Lotario seçildi ve kutsal törenin ardından III. Innocentius (İnnocent) adını aldı³. Genç papa, tahta oturduğunda henüz 37 yaşlarındaydı ve yeni bir Haçlı seferi hazırlığını düşünmeye başlamıştı. Bu minvalde dördüncü Haçlı seferinin fikri ortaya çıkmış oldu (Kanat & Burçak, 2018: s.148-149; Moore, 2003: s.42-45).

Bu araştırmada, Dördüncü Haçlı Seferinin aslında III. Innocentius'un denetiminde doğuya yönelik bir plan olarak hazırlandığı, ancak çeşitli sebeplerden dolayı hareketin yönünün değiştiği vurgulanacaktır.

¹ Haçlı seferleriyle ilgili ayrıca bkz. Demirkent I. (1994). "Haçlı seferleri düşüncesinin doğuşu ve hedefleri". *Tarih Dergisi. Prof. Dr. Hakkı Dursun Hatıra Sayısı*. 35, ss.65-78.

² Haçlı kontluklarıyla ilgili ayrıca bkz. Enroul Kroniği. (2019). *Haçlı seferleri tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün fethi*. (çev. Ahmet Deniz Altunbaş). İstanbul: Kronik Kitap; Willermus T. (2019). *Haçlı kroniği III (1143-1184) Haçlılar Türkler karşısında*. (çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap; Carnotensiz, F. (2009). *Kutsal toprakları kurtarmak Kudüs seferi*. (çev. İlcan Bihter Barlas). İstanbul: IQ Kültür Sanat yayınları; Aguilers, R. (2019). *Haçlılar Kudüs'te*. (çev. Süleyman Genç). İstanbul: Yeditepe yayınları; Altan, E. (2013). "Renaud de Châtillon: Antakya prinkepsi (1153-1187), Mâverâ-i Ürdün senyörü (1177-1187)". *Tarih Dergisi*. 55, ss.1-30; George, W Cox M.A. (2018). *Haçlı savaşları tarihi*. (çev. İhsan Duru). İstanbul: ARK yayınları; Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı kontluğu tarihi 1098-1118*. Ankara: TTK yayınları; Gölgesiz Karaca, S. (2012). *Kudüs Haçlı krallığı (1099-1187)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üni.Sos.Bil.Enst.

³ Papa III. Innocentius'un hayatı ve papa seçildikten sonra yaptığı faaliyetlerin detaylı bilgisine ulaşmak için bkz. Moore, J. C. (2003). *Pope Innocent III (1160/61-1216)-To root up and to plant. The Medieval Mediterranean. Vol:47. Schöningh: Brill Broadcasts*.

Sefer Neden Yön Değiştirdi? (Enrico Dandolo'nun Rolü)

Mısır üzerinden yapılması planlanan sefer için düğmeye basan papalık, yolladığı elçi heyeti ve mektuplarla Avrupa'nın ileri gelenlerini bu harekete katılmaya davet etti. Birçok din adamı da vaizler vererek katılımın sayısını arttırmıştı (Villehardouin, 2016: s.2-3; Moore, 2003: s.43-44). Yapılan hazırlıklar ve maliyet için çıkarılan yeni vergilerin ardından o dönem İslam dünyasının merkezi olan Mısır üzerine sefer yapılmasına karar verildi¹. Öte yandan Haçlılar, ulaşım sorununu halletmek ve Mısır'a gidebilmek için Venedik ile görüşmelere başlamıştı. Nitekim Venedik ile Mısır arasında ticari antlaşmalar olduğu için Mısır'a yapılacak bir Haçlı seferinin Venedik açısından pekte faydalı bir yanı olmayacağı da aşıkardı (Demirkent, 1996: s.538). Öte yandan Venedik hâkimi Enrico Dandolo'nun Bizans'tan nefret etmesi² de yine Mısır seferini olumsuz etkileyecekti (Kanat & Burçak, 2018: s. 149-153).

Mısır yerine İstanbul'a yapılacak bir seferin daha yararlı olacağını savunan Venedik hâkimi, Haçlıları ikna etmeye çalışmıştı. İlk başlarda anlaşmaya varamayan iki taraf, daha sonra içlerinde ünlü tarihçi Geoffroi de Villehardouin de bulunduğu heyetin ikna edilmesiyle seferin yönü değişip İstanbul olarak belirlendi (Villehardouin, 2016: s.5-6). Böylece kutsal topraklara gitmek için yola koyulan Haçlı ordusu, Enrico Dandolo'nun ikna çabalarıyla hedefinden saptırılmış oldu (Akönü, 2015: s. 9-11).

¹ Haçlıların seferlerde kullandıkları güzergâhlarla ilgili ayrıca bkz. Altan, E. (2001). *Haçlı ordularının Anadolu'da geçtiği yollar*. *Belleten*. 65(243), ss.571-582.

² Enrico Dandolo'nun Bizans'tan nefret etmesi kaynaklarda iki sebebe dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi; Venedikli tüccarların İstanbul'da mallarına el konulması ve Venedik askerlerinin su içtiği kuyulara veba hastalığı bulaştırılarak askerlerin ölmesine neden olunması. İkinci sebep ise; 1172-1184 yıllarında İstanbul'da elçilik görevinde bulunan Enrico Dandolo'ya karşı yapılan suikast girişimidir. Kaynaklar yapılan bu suikast girişimi neticesinde Enrico Dandolo'nun kör olduğunu yazmaktadır. I.Manuel Komnenus döneminde yaşanan bu olaylar Enrico Dandolo'nun Bizans'ı ortadan kaldırmak gibi bir nefret hissiyatı içine girmesine sebep olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Kaya, S. (2020). "Enrico Dandolo'nun dördüncü Haçlı seferindeki rolü". *3.Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Ocak 18-19*, ss.60-72. Ayrıca Bizans tarihi için bkz. Ostrogosky, G. (2011). *Bizans devleti tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK yayınları.



Resim 1: Enrico Dandolo'nun Tintoretto tarafından yapılmış bir portresi

Kaynak: https://www.worldhistory.org/image/8051/enrico-dandolo/#google_vignette

Haçlılar 1202 yılında Venedik'te toplanmaya başladı. Nitekim Venediklilere ödenecek paranın eksik olması yeni bir sorunu da beraberinde getirmişti¹. Haçlılar Venedik'e olan borçlarını ödemek için yeni bir anlaşma yaparak Zara² şehrinin zaptına yardım edeceklerdi (Villehardouin, 2016: s. 18-20). Bu anlaşmaya en büyük etken Fransız Haçlılarının erzak ve para sıkıntısı çekmesi sebep olmuştu. Zira Zara, Hristiyan şehriydi. Buna rağmen 15 Kasım 1202 de

¹ Papalık onca uğraşına karşılık Haçlı hareketi için gereken parayı toparlayamadığı için Venediklilere muhtaç olmuştu. Zar zor ikna edilen Venedikliler ise ticaret mantığıyla baktıkları bu teklife belirli şartlarla katılabileceklerini belirtmişlerdi. Uzun görüşmeler sonrası antlaşmaya varılmıştı. Venedikliler, Haçlılara istediklerinin vermesi karşılığında yardım edecekti. Fakat ödeme vakti geldiğinde Haçlılar, antlaşmanın kurallarını yerine getirememişlerdi. Venediklilerin, Haçlılardan istediği ödemenin çeşidi ve sayıları hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Çalışır, A.O. (2020). *Latin kaynaklarına göre dördüncü Haçlı seferi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üni.Sos.Bil.Enst., s.47-49.

² Zara; stratejik açıdan Venediklilerin vazgeçemeyecekleri bir şehir idi. Venedik'ten doğuya giden ticaret yollarının ilk durağı konumundaki şehir, oldukça önem arz etmekteydi. Ayrıca bkz. Demirkent, 1997: s.170-172; Runciman, 2008: s.100-102.

Haçlılar tarafından zapt edilip yağmalandı (Clari, 1994, s. 6-7)¹. Bu durum Haçlıların en başından beri amaçlarının din uğruna savaşmak olmadığını bir kez daha kanıtlamaktaydı.

Öte yandan Haçlılar Zara şehrinin zaptıyla uğraşırken bir darbe ile 1195 yılında tahttan indirilerek gözleri kör edilip hapse atılan II. Isaakios Angelos'un oğlu Aleksios²'tan gelen mesaj yeni bir gündem oluşturdu (Clari,1994: s. 14). Amcası III. Aleksios'un yerine kendisinin tahta geçirilmesi karşılığında Haçlılara, borçlarının ödenmesi ve Mısır'a gitmeleri konusunda yardımcı olacağını, ayrıca askeri destek vereceğini bildiren Aleksios'un, bu cazip teklifi derhal kabul edildi (Öğün Bezer, 2010: s. 42). Ayrıca, Enrico Dandolo da Bizans'a karşı intikam alma fırsatı bulmuştu.

Harita 1: IV. Haçlı seferleri 1202-1204 güzergâhı haritası.



Kaynak: Demirkent, 1997: s.174.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Haçlılar Venedik'ten yola çıkmış, sonrasında Zara'ya varmıştır. Adriyatik'ten ilerlemeye devam eden Haçlılar en son olarak Haliç kıyılarına gemilerini demirlemiştir.

¹ Zara'nın zapt edilmesi ve sonraki gelişmeler için bkz. Çalışır, A.O. (2020). *Latin kaynaklarına göre dördüncü Haçlı seferi*. s.71-88.

² Bizans hükümdarlarıyla ilgili bkz. Mango, C. (2011). *Bizans-yeni Roma imparatorluğu*. (Çev., Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi yayınları. ss.303-307.

İstanbul'un Zaptı

Tarihler 24 Haziran 1203 yılını gösterdiğinde Haçlı orduları İstanbul önlerine varmışlardı. Haliç sularına demirleyen Haçlılar, Galata kıyılarından karaya çıkarak saldırıya başladılar¹. İlk zamanlarda Haçlılara karşı hiçbir önlem almayan imparator III. Aleksios, Haçlıların surlara saldırması sonucu askeriyle-halkıyla beraber savunmaya geçerek şehri korumaya çalıştı (Şahin Özdemir & Kara Pilehvarian, 2019: s. 79-80). Nitekim Venedik ve Haçlı kuvvetlerinin 17 Temmuz günü surlardan gedik açarak şehre girmeye başlaması üzerine imparator korkuya kapılarak ailesiyle beraber şerirden kaçtı (Villehardouin, 2016: s. 52; Clari, 1994: s. 38-39). O sırada hapiste bulunan II. Isaakios hükümet ileri gelenleri tarafından tahta oturtuldu ve artık savaşa gerek kalmadığı, eski imparatorun tahtına tekrar kavuştuğu söylendi. Böylelikle 1 Ağustos 1203'te Aleksios, IV. Aleksios Angelos unvanını alarak babası ile beraber imparator ilan edilmişti. Öte yandan II. Isaakios oğlunun Venediklilere olan vaatlerini de kabul etmişti. Fakat bu şartlar pekte yerine getirilebilecek tarzda değildi (Clari, 1994: s.15-16; Demirkent, 1996: s. 538-539).

Yine haçlılara ödenecek paranın temininde yaşanan sıkıntılar imparatorluğu iyice çıkmaza sürüklemişti. Zaten yağmacı zihniyetteki Haçlılar, civar köyleri yağmalayıp tahrip ediyorlardı. Şehir dışındaki yerlerde can güvenliğinin olmaması halkı tedirgin ediyor Haçlıları cesaretlendiriyordu. Yaşanan gergin günler hükümet ileri gelenlerinin saray yönetiminde değişikliğe gitmesiyle daha da fena hale geldi. IV. Aleksios ve babası, Şubat 1204 yılında tahttan indirilerek Aleksios'un damadı Murtzuphlos'u V. Aleksios unvanıyla tahta oturtuldu (Öğün Bezer, 2010: s.144; Demirkent, 1996: s.537-539; Khoniates, 2004: s.132-134). Böylelikle vaat edilenlerin yerine getirilmemesi yüzünden hiçte hoşnut olmayan Haçlıların ve Venediklilerin istediği fırsat ortaya çıkmış oluyordu (Şahin Özdemir & Kara Pilehvarian, 2019: s.79-80).

¹ İstanbul'un Haçlılara tarafından ele geçirilme girişimleriyle ilgili ayrıca bkz. Küçüksipahioğlu, B. (2017). "Birinci Haçlı seferinden fethetme kadar batılıların İstanbul'u ele geçirme çabaları". *Tarih Dergisi*. 66(2), ss.35-46.

Resim 2: Venediklilerin İstanbul' a Saldırması



Kaynak: <https://www.worldhistory.org/image/8052/the-venetians-attack-constantinople-1204-ce/>

Nisan ayına gelindiğinde yapılan bu değişikliği bahane eden Haçlılar, harekete geçerek şehri zapt etmeye başladılar. Bir süre direnen şehir yaklaşık bir hafta sonra 12 Nisan 1204 tarihinde teslim olmak zorunda kaldı (Cameron, 2015: s. 230-238). İmparatorun, din adamlarının ve birçok asilzadenin kaçarak terk ettiği şehir, Venedik hâkimi Enrico Dandolo'nun ve Haçlı reislerinin izniyle üç gün yağmaya maruz kaldı (Khoniates, 2004: s. 122).

İstanbul'un yağmalanması ve yakılması

Haçlılar, Kudüs şehrini almak adına başlattıkları kendilerince bu kutsal hareketin aslında din ile alakasının olmadığını her fırsatta ortaya koymaktaydılar. Yine IV. Haçlı seferinin de bu duruma örnek teşkil ettiği açıkça ortadadır. İstanbul'un yağmalanması, tahrip edilip kültürel mirasının yok edilmesi de ne kutsal yürüyüşle ne de İsa'nın aşkıyla uzaktan yakından ilgili olmadığını ortaya koymaktadır.

1203 yılında kuşatılarak yaklaşık bir yıl sonra 1204 yılında zapt edilen İstanbul Haçlılar ve Venedikliler tarafından yağma ve talana maruz kalarak tahrip edilmişti (Sevim & Merçil, 2014: s. 558). Enrico Dandolo'nun baş kışkırtıcı olarak rol aldığı İstanbul'un üç gün boyunca yağmalanma izni ile adeta büyük bir katliam yaşanmıştı. Şehirde yüzlerce insan genç, yaşlı ayrımı yapılmadan öldürülmüş canını kurtaranlar Anadolu yakasına zor geçebilmişlerdi. Nitekim İstanbul'un yağma ve talanla geçen üç günün sonunda yüzyıllardır biriktirdiği

kıymetli mirası yerle yeksan olmuştu. Yağmaya katılanlar kilise çanlarından tutunda bronz heykellere, kıymetli mücevherlere, manastırdaki ve saraydaki ahşap eserlere kadar yağmalamış veya kırıp, yakıp tahrip etmişti (Müller-Wiener, 2016: s. 23-27).

Kaynakların aktardığına göre Haçlılar öyle büyük katliamlar yapmışlardır ki gün boyu sayısız insan öldürmüşler ve bu durumdan yorulup dinlenmeye çekilmişlerdir (Villehardouin, 2016: s. 70-72). Hâlbuki şehre saldırmadan önce kilse ve manastırlara zarar vermeyeceklerine dair yemin de etmişlerdi. Ne yazık ki verilen bu yemin en önce üst rütbeli rahip ve ruhban sınıfı tarafından ihlal edilmişti. Bu durum bir kez daha gösteriyor ki Haçlılar asla din uğruna savaşıyorlardı.

Bundan başka Haçlılar, İstanbul'un zenginliği ve muhteşem eserleri karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdi. Böyle muhteşem bir şehir, açgözlü Haçlıların başını döndürmüştü. Öyle ki bu durum sefere katılanlar tarafından;

“Dünya kuruldu kurulu ne İskender zamanında ne Charlemagne devrinde ne önce ne de sonra bu kadar büyük, bu kadar zarif, bu kadar fevkalade servet ne görülmüş ne alınmıştır. Kanaatimce, dünyadaki en zengin kırk şehirde Konstantinopolis'te bulunan bu servet bulunamaz. Rumlar dünya servetlerinin üçte ikisinin Konstantinopolis'te bulunduğunu öne sürüyorlardı.” (Şahin Özdemir & Kara Pilehvarian, 2019: 81) sözleriyle dile getirilirken, benzer ifadelerle yapılan katliam ve yıkımın kaynaklarda;

“Bu katil adamların cüret ettikleri şeylerin hangisini anlatayım? Ah utanç verici şekilde o kutsal ikonaların yere atılması! Azizlerin kutsal emanetlerinin, İsa adına acı çeken bu kişilerin yerlere atılması, kutsal ve değerli chalice (kutsal şarap kadehi) ve Patenşerin (kupaların) bazılarını kırdılar parçaladılar, geri kalan kapları da ekmek tabağı ve şarap kupası olarak sofralarına süs diye koydular. İsa'nın elbiseleri ayrıldı ve bu ırk bu elbiseler için kura çektiler. Büyük kilisede yaptıkları ise asla inanılmaz şeylerdi. Her çeşit değerli madenden yapıp ateşle tek bir parça haline getirilen ve sayısız rengin birleşmesi ile tek bir renk ve nefis bir duruma dönüştürülen ve olağanüstü güzelliği ile her milletin hayranlığını uyandıran bu eser parçalara ayrıldı, kırıldı ve serseriler arasında paylaşıldı. Aynı talihsizliğe bütün kutsal kilise hazinesini oluşturan sayısız ve eşsiz güzellikteki eserlerde uğradı. Bütün kutsanmış kapları ganimet olarak almayı uygun gördüler. Değerli madenlerden yapılmış zarif ve eşsiz güzellikteki bütün eşyaları aldılar. Ayrıca imparatorluk kilisesinin tırabzanlarını ve parmaklıklarını kaplayan gümüşü, şahane sunak ve kapılar ile değerli şeyleri süsleyen altın ve benzeri değerli madenleri almak için tapınağın içine eşekleri soktular...” (Şahin Özdemir & Kara Pilehvarian, 2019: 82) ifadelerle yer aldığını belirtmemiz gerekir.

Haçlıların nedenli büyük yıkımlar yaptıklarını bu cümlelerden çıkarmak zor olmayacaktır. Haçlılar İstanbul'da sadece yağma faaliyetleri yapmadığı bir gerçektir. Savunmasız halkın malına çökmek vermeyenin canını almak onlar için zevk kaynağı olmuştu. Hatta taşıyamayacakları değerli şeyleri ya kırıp tahrip ediyor ya da yakarak yok ediyorlardı. 1203-1204 yılları arasında birçok yangın bu sebeplerle meydana olmuştu (Turan, 2014a: s.294).

Kaynaklardan alınan bilgiler ışığında Haçlıların tarifsiz ve aşağılık çıkarları için neden oldukları yangınlara örnek olarak, o dönem Ayasofya'nın hemen yakınında bulunan ve Müslümanların ibadetlerini yaptıkları bir camiden bahsedebiliriz. 1203 senesinin aralık ayında İstanbul'u yakmaya karar veren Haçlılar, bu camiye kundaklayarak yangınları başlatmışlardır. Rüzgârın etkisiyle büyüyerek tüm şehre yayılan yangın, birçok değerli yapının da kül olmasına neden olmuştur. Önemli tarihçilerin bu olaya dair izlenimleri tarih kitaplarında yer almıştır. Buna göre;

O grup çevre yollarından şehre girdikten sonra, gizlice Müslüman camiine gelerek orada mevcut her şeyi kılıçları ile gasp etmiştir. Ve bütün bunlar hiçbir mantığa ve kanuna uyumadan ceren edip giderken, orada bulunan Araplar silahlanarak camiye savundukları gibi olaydan haberdar olan Rumlar da gelip Araplara yardım etmişlerdir... (Nomiku, 1997: s.53-57).

Yukarıdaki sözler Haçlı zihniyetini bir kez daha ortaya koymak için ciddi kanıtlardır. Bunların yanı sıra birçok manastır, kilise, ev vb. yapıların da kül olduğunu ve yine yangınlarla sayısız insanın öldüğünü belirtmek gerekir. İstanbul bu acımasız yağma sonunda yüzyıllardır koruduğu ihtişamını, zenginliğini ve kültürel mirasını kaybetmişti. Kudüs'ten getirilen kutsal emanetler, yüzlerce ikon ve bunun gibi sayısız değerli eserlerin üzerindeki kıymetli taşlar söküldü, tahrip edildi, çalındı veya yakıldı¹. Kutsal mekânlara atlarıyla giren haçlılar hiç acımadan rahipleri, asilleri ve halkı kılıçtan geçirerek hayatlarına son verdi (Demirkent, 1996: s. 538). Yaşanan vahşetin üçüncü gününde “şehirlerin gözdesi” İstanbul'dan geriye pek bir şey kalmamıştı.

Haçlıların Latin Hükümdarlığı

Bütün bu yıkım ve yağmadan sonra Haçlılar ve Venedikliler Bizans topraklarını parçalayarak aralarında paylaştılar² ve yeni bir imparatorluk kurma

¹ İstanbul'dan alınarak Avrupa'nın çeşitli şehirlerine görüntülen bazı eserlerle ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Şahin Özdemir, Y. ve Kara Pilehvarian, N. (2019). “Dördüncü haçlı seferi ve Latin döneminde Konstantinopolis'in tahribatı”. *Yakın Mimarlık Dergisi*. 3(1), ss.78-99.

² Venedikliler ticaretle uğraştıkları için Bizans topraklarının pay edilmesinde ağırlıklı olarak kıyı bölgelerini tercih etmişlerdi. Böylelikle ticaret hayatlarına devam edebilecek ve kendileri için stratejik öneme sahip topraklara hükmedebileceklerdi. Haçlılar ise Yunanistan, Selanik ve Pelopones

kararı aldılar (Demirkent, 1996: s. 539; Şahin Özdemir & Kara Pilehvarian, 2019: s. 81). Alınan karar doğrultusunda, Baudouin de Flandre imparator seçildi ve elli yedi yıl hüküm sürecek (1204-1261) Latin imparatorluğu kuruldu¹ (Ostrogorsky, 1995: s. 389-391; Demirkent, 1997: s. 179-180).

Bütün bunlar yaşanırken İstanbul'dan kaçarak Latinlerin boyunduruğu altında yaşamak istemeyen Bizans asilzadeleri henüz Latinlerin kontrolünde olmayan bölgelere giderek Bizans'ın devamını sağlayan irili ufaklı devletler kurdular (Ayönü, 2009: s. 6). Biri III. Aleksios'un kızı Anna'nın kocası Theodoros Laskaris tarafından kurulan İznik (Nikaia), diğeri yine hanedan üyelerinden Mikhaıl Dukas tarafından kurulan Epiros (Epir) bölgesindeki devlet idi (Ayönü, 2009: s. 6; Khoniates, 2004: s. 173-176)². Halkın da desteğini alan Bizanslı asilzadeler, kurdukları bu devletlerle İstanbul'dan kaçanların bir nevi sığınağı durumuna gelmişti (Turan, 2014a: s. 300-301). Haçlıların tarihte görülmemiş yıkımı neticesinde parçalanmış Bizans devleti varlıklarını bu küçük siyasi oluşumlarla devam ettirecekti.

Nitekim kısa bir süre hâkimiyet dönemi yaşayan Latin imparatorluğu, kurulduğu gün itibariyle Bulgar Çarlığı ile mücadeleye girişmişti. Bunun yanı sıra İznik ve Epiros da kurulan diğer Bizans uzantısı devletlerle de mücadele etmek durumunda kalmıştı. Hatta bu süreç içerisinde Latinler, 1205 yılında Bulgar Çarı Kaloya'nın birlikleri tarafından Edirne yakınlarında ağır bir yenilgi aldılar. Bu yenilgiyi fırsata dönüştüren İznik kralı Laskaris durumunu daha da güçlendirmişti.

Latinler sadece İznik, Epiros ve Bulgar Çarlığıyla değil Trabzon'da, Bizans hanedanlarından Komnenos'ların³ kurduğu krallık ile de mücadele içindeydiler (Turan, 2014b: s. 174-175). Bizans'ın dağılmasından sonra kurulan küçük siyasi oluşumlar içerisinde en uzun ömürlü olanı Komnenos hanedanlığının kurduğu Trabzon Rum imparatorluğu idi. 1204-1461 yılları arasında hüküm süren bu hanedanlık Karadeniz bölgesinde yaklaşık iki buçuk asır hayatta kalmayı başarmıştı (Altan, 2012: s. 66).

gibi şehirlerde hâkimiyet kurmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirkent, I. (1996). "Haçlılar", ss. 538-539. içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C.14. Ankara: TDV yayınları.

¹ İmparator seçiminin icrası ve sonraki gelişmeler için bkz. Ostrogorsky, 2011: s.390-393; Gregory, E.T. (2011). *Bizans Tarihi*. (Çev., Esra Ermert). İstanbul: Yapı Kredi yayınları. s.272-284.

² Theodoros Laskaris'in kurduğu İznik krallığının oluşum süreciyle ilgili ayrıca bkz. Ayönü, Y. (2009). "Dördüncü Haçlı Seferi'nin batı Anadolu'nun Türkleşme sürecine etkisi". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 24(1), ss.7-10.

³ Komnenos hanedanlığıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Gregory, 2011: s.251-272.

Hal böyle olunca Latin imparatorluğu uzun süre dayanamayarak Laskaris'in İznik Bizans devleti tarafından Temmuz 1261 yılında yıkılmıştı (Demirkent, 1996: s. 539). Böylelikle Anadolu'ya taşınmış olan Bizans yönetimi tekrar İstanbul'a dönecekti.

Sonuç

1187 yılında Kudüs'ün Müslümanlara geçmesinden sonara burada yaşayan Hristiyanların zulüm çektiklerini dile getirerek yeni bir Haçlı seferi yapılması gerektiğini düşünen Papa III. Innocentius, Avrupa'nın önde gelen asilzadelerine mektuplar, elçiler göndermesine rağmen yeterli mali birikimi sağlayamamış ve Venediklilerle antlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Mısır üzerinden planlanan seferin ancak Venediklilerden alınacak destekle gerçekleşeceğini biliyorlardı. Nitekim yaptıkları plan Venedik Doçu Enrico Dandola'nın istekleriyle örtüşmeyince seferin yönünü değiştirmek zorunda kalmışlardı. Haçlıların da çıkarlarına uyan seferdeki plan değişikliğinin sebebi, Enrico Dandola'nın Bizans'a karşı beslediği husumetten kaynaklıydı. Onun İstanbul'da elçilik yaptığı dönemlerde suikasta uğraması ve tüccar halkına karşı yapılan zulümler, Bizans'a karşı bir öç alma duygusuna dönüşmüştü.

Neticede yardıma ihtiyaç duyan Haçlıların Enrico Dandola'ya uymaktan başka çarelerinin olmadığı ortadaydı. İşin garip tarafı Haçlıların din uğruna savaştıklarını söyleyip yaptıklarının dinle alakasının olmamasıydı. İstanbul'un yağmalanıp yıkılması, sayısız insanın katledilmesi ve İstanbul'un artık eski İstanbul olmamasına sebep olan Haçlılar idi.

IV. Haçlı seferi ile Bizans parçalanarak siyasi birliğini kaybetmişti. Kutsal eserlerden oluşan hazinelerin yok olması, şehrin harabeye dönmesi ve yine sayısız insanın katledilmesi bu sefer neticesinde gerçekleşmişti. Haçlı hareketlerinin en başından beri dini motiflerle süslenerek gizlenmiş olduğunu yaşanan bu olaylar aracılığıyla da söyleyebiliriz. Eğer amaç din uğruna savaşmak olsaydı Bizans'a saldırı olmazdı. Eğer amaç İsa'nın aşkı için yollara düşmek olsaydı kadim İstanbul şehri yakılmazdı. Böylelikle Haçlıların en başından beri tek amaçlarının zenginlik, şan, şöhrat olduğu IV. Haçlı seferlerinde yaşananlarla bir kez daha kanıtlanmıştır.

Ayrıca IV. Haçlı seferiyle Hristiyan dünyası bir daha bir araya gelemeyecek derecede parçalanmıştı. Ve yine batı dünyası, yapılan bu insafsızca katliamlardan sonra Bizans'ın onlara yanaşmayacağını ve artık din üzerinden bir bağ kurmayacağını ilerleyen yıllarda anlayacaktı.

Öte yandan İslam dünyasına bir zararı olmayan fakat Bizans imparatorluğu için yıkım getiren IV. Haçlı seferi, Türk dünyası açısından oldukça faydalı sonuçlar doğurmuştu. Belki biraz batıya ilerleme konusunda engel teşkil etmiş olsa da Bizans, kendi sorunlarıyla ilgilenirken Anadolu'daki Selçuklu Türkleri sınırlarını genişletme imkânı bulmuştu. Liman şehirlerini alan Selçuklu Türkleri, ticaret yollarını ele geçirmiş ve devletin siyasi nüfusunu güçlendirmişlerdi¹. Sonuç olarak; Haçlılar tarafından Bizans'a vurulan bu ağır darbe Anadolu'daki Türk hâkimiyetini güçlendirmişti.

Kaynaklar

- Aguilers, R. (2019). *Haçlılar Kudüs'te*. (Çev. Süleyman Genç). İstanbul: Yeditepe yayınları.
- Cameron, A. (2015). *Bizanslılar*. (Çev. Özkan Akpınar). İstanbul: İş Bankası yayınları.
- Carnotensiz, F. (2009). *Kutsal toprakları kurtarmak Kudüs seferi*, (Çev. İlcan Bihter Barlas). İstanbul: IQ Kültür Sanat yayınları.
- Clari, R. (1994). *İstanbul'un Zaptı*. (Çev. Beynün Akyavaş). Ankara: TTK yayınları.
- Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu tarihi 1098-1118*, c.I. Ankara: TTK yayınları.
- Demirkent, I. (1996). "Haçlılar", ss. 525-546. içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 14. Ankara: TDV Yayınları.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya yayınları.
- Enroul Kroniği. (2019). *Haçlı seferleri tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün fethi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), İstanbul: Kronik Kitap.
- George, W Cox M.A. (2018). *Haçlı savaşları tarihi*. (Çev. İhsan Duru). İstanbul: ARK yayınları.
- Gregory, E.T. (2011). *Bizans tarihi*, (Çev., Esra Ermert), (3.baskı). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Kanat, C. ve Burçak, D. (2018). *Sorularla Haçlı seferleri*. İstanbul: Yeditepe yayınları.

¹ Dördüncü haçlı seferinden sonra Anadolu Selçuklu Türklerinin faaliyetleri ve Anadolu coğrafyasının siyasi durumuyla ilgili ayrıca bkz. Altan, E. (2012). "Dördüncü Haçlı seferinden sonra Anadolu". *Tarih Dergisi*. (42), ss.65-73.

- Khoniates, N. (2004). *Niketas Khoniates'in historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar tarafından zaptı ve yağmalanması*. (Çev. Işın Demirkent). İstanbul: Dünya yayıncılık.
- Mango, C. (2011). *Bizans-Yeni Roma imparatorluğu*. (Çev., Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Moore, J. C. (2003). *Pope Innocent III (1160/61-1216)-To root up and to plant*. The Medieval Mediterranean. Vol:47. Schöningh: Brill Broadcasts.
- Müller-Wiener, W. (2016). *İstanbul'un tarihsel topografyası*. (Çev. Ülker Sayın), (4. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Nicol, Donald. M. (2006). *Bizans'ın son yüzyılları 1261-1453*. (Çev. Bilge Umar). (2. Baskı). İstanbul: İş Bankası Kültür yayınları.
- Nomiku, H.A. (1997). *Haçlı seferleri*. (Yunancadan Çev. Kriton Dinmeç). İstanbul: İletişim yayınları.
- Ostrogosky, G. (2011). *Bizans devleti tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK yayınları.
- Öğün Bezer, G. (2010), "Dördüncü Haçlı seferi ve İstanbul". *Tarih içinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık*, ss.141-147.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı seferleri tarihi*. c.I. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK yayınları.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu devletleri tarihi, siyaset, teşkilat ve kültür*. (2. Baskı). Ankara: TTK yayınları.
- Turan, O. (2014a). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Turan, O. (2014b). *Selçuklu tarihi araştırmaları*. Ankara: TTK yayınları.
- Villehardouin, G. & Valenciennes H. (2016). *IV. Haçlı seferi kronikleri*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: İş Bankası yayınları.
- Willermus T. (2019). *Haçlı Kroniği III (1143-1184). Haçlılar Türkler karşısında*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.

Makaleler

- Akönü, M. (2015), "IV. Haçlı seferinin ardından batı Anadolu'da mücadele eden iki rakip: İstanbul Latin Krallığı ve İznik imparatorluğu". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. 1(1), ss. 9-25. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265547>
- Altan, E. (2001). "Haçlı ordularının Anadolu'da geçtiği yollar". *Belleten*. 65(243), 571-582. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1528557>

- Altan, E. (2012). “Dördüncü Haçlı seferinden sonra Anadolu”. *Tarih Dergisi*. (42), ss.65-73. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9614/120095>
- Altan, E. (2013). “Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1187), Mâverâ-i Ürdün senyörü (1177-1187)”. *Tarih Dergisi*. 55, ss.1-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9628/120263>
- Demirkent, I. (1994). “Haçlı seferleri düşüncesinin doğuşu ve hedefleri”. *Tarih Dergisi. Prof. Dr. Hakkı Dursun Hatıra Sayısı*, 35, 65-78. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9607/119973>
- Ayönü, Y. (2009). “Dördüncü Haçlı seferinin batı Anadolu’nun Türkleşme sürecine etkisi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 24(1), ss.5-20. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5058/68965>
- Kaya, S. (2020). “Enrico Dandolo’nun Dördüncü Haçlı seferindeki rolü”. *3.Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Ocak 18-19*, ss.60-72. <https://www.academia.edu/41851460>
- Küçüksipahioğlu, B. (2017). “Birinci Haçlı Seferinden Fethiye Kadar Batılıların İstanbul’u Ele Geçirme Çabaları”. *Tarih Dergisi*. 66(2), ss.35-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/31842/349794>
- Şahin Özdemir, Y. ve Kara Pilehvarian, N. (2019). “Dördüncü haçlı seferi ve Latin döneminde Konstantinopolis’in tahribatı”. *Yakın Mimarlık Dergisi*. 3(1), ss.78-99. <https://dergi.neu.edu.tr/index.php/yakinmimarlik/issue/view/63>

Tezler

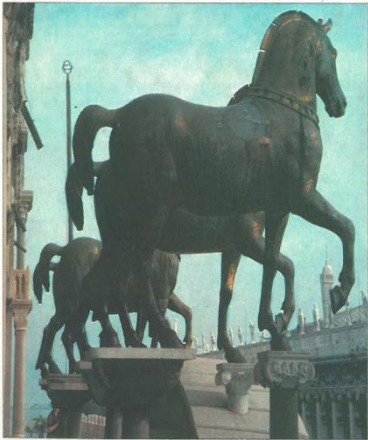
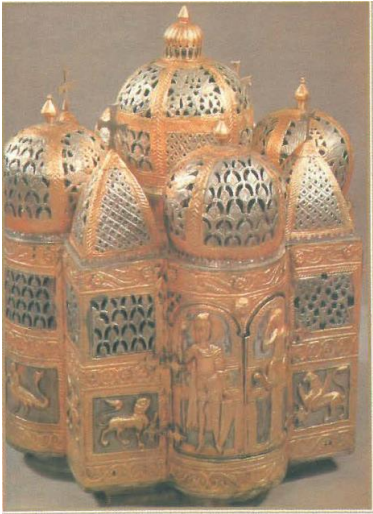
- Gölgesiz Karaca, S. (2012). *Kudüs Haçlı krallığı (1099-1187)*, (Basılmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üni.Sos.Bil.Enst.
- Çalışır, A. O. (2020). *Latin kaynaklarına göre dördüncü Haçlı seferi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üni. Sos. Bil. Enst.

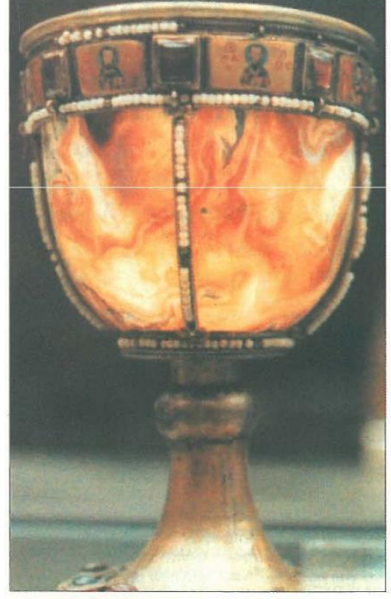
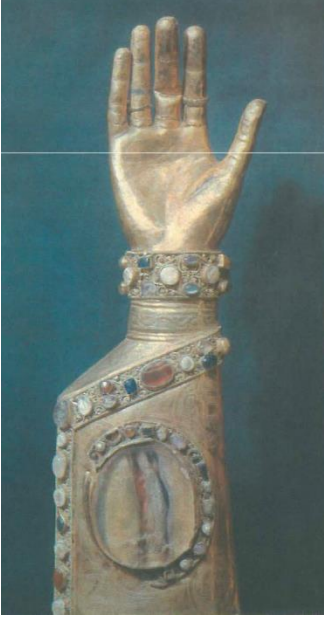
İnternet Kaynakları:

- https://www.worldhistory.org/image/8051/enrico-dandolo/#google_vignette ET: 4 Temmuz 23.
- <https://www.worldhistory.org/image/8052/the-venetians-attack-constantinople-1204-ce/> ET: 4 Temmuz 23.
- <https://gallica.bnf.fr> ET: 19 Temmuz 23.

Ekler

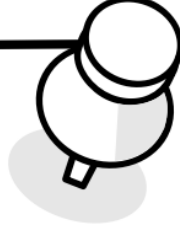
- Foto 1:** Haçlıların İstanbul’u yağmaladıklarında yanlarında götürdükleri değerli eşyalardan birkaç örnek.





Kaynak: Demirkent, 1997: s.182.

ISBN: 978-625-6971-88-2



BÖLÜM 3

ERDEL'E MOĞOL İSTİLASI VE MOĞOLLARIN BÖLGEYE ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Beyza ERCAN¹

GİRİŞ

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası olan Erdel ya da daha çok bilinen adıyla Transilvanya², bugün Romanya'yı oluşturan üç bölgeden biridir. Erdel çok dilli ve farklı etnik grupları içerisinde barındıran bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Etnik ve kültürel açılarından heterojen nitelik arz eden bölge büyük ölçüde Rumenler, Macarlar ve Saksonlar tarafından iskân edilmiştir (Kligman, 1988: 10). Bugün Romanya'nın kuzeybatısında yer alan bölgenin siyasi sınırları tarih boyunca değişiklikler göstermiştir. Mezkûr bölgenin doğusunda Moldova (Boğdan) bulunurken güneyinde ise Muntenia (Eflak) yer almaktadır. Güneybatısında Banat, batısında ise Batı Dağları ve onun ötesinde de Macaristan bulunmaktadır (Yiğit, 2017: 402). Erdel'in Macarlar tarafından ne zaman ele geçirildiği tam olarak bilinmese de (History of Transylvania Vol: 1), bölge 1919 yılına kadar belli bir zaman Macaristan'ın eyaleti olarak varlığını sürdürmüştür. Orta Çağ'da bölgede yaşayan etnik unsurlar Macaristan'ın diğer bölgelerinde yaşayan etnik unsurlar ile aynı özellikleri göstermiştir (Rásonyi, 1938: 107). Uzun bir süre Macar hâkimiyeti altında kalan bu idari bölge 1920 tarihi itibarıyla Romanya'ya bağlanmış ve bu tarihten itibaren de Latince “ormanın ötesindeki ülke” anlamına gelen Transilvanya adıyla

¹ Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
ORCID: 0000-0003-0464-2716

² Latince ismiyle Transsilvania, Macarca ise bu bölge Erdély olarak bilinir ki bu da Erdölve (orman özü) sözünden gelir. Rumence Transilvania ya da Ardeal, Türkçe ise Erdel olarak bilinmektedir (Rásonyi, 1938: 107). Mamafih, Türk kaynaklarında ise bölgenin adını Erdil veya Erdilistan olarak görmek mümkündür (Yiğit, 2017: 402). Aslında, uluslararası olarak kullanılan “Transilvanya” adı, Macarca “Erdély” veya “Erdölve” adının Latince çevirisinden başka bir şey değildir. Bu isim 10, 11 ve 12. yüzyıllarda Macar halkı tarafından kullanılmış ve hecelenmiştir. Transilvanya kelimesi ilk olarak 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Rumenler tarafından ise 1920'den bu yana bölgenin ismi “Transilvanya” olarak kullanılmaktadır (Haraszti, 1971: 1). Türkçe olarak bölge Erdel olarak bilindiğinden tarafımızca çalışma boyunca Transilvanya yerine Erdel kullanımı uygun görülmüştür.

anılmaya başlanmıştır (Karpas, 1995: 289; Popa-Garjanu, 2009: 177; Türker, 2017: 402). Eski tarihli Latin kaynaklarında bölge *terra Ultrasilvana*, daha geç tarihli kaynaklarda ise *partes Transilvanas* olarak adlandırılmıştır (Popa-Garjanu, 2009: 177-178).

Macar Krallığı'nın doğu kısmında bulunan Erdel aynı zamanda bir sınır bölgesinde bulunduğundan kraliyet merkezi için hiç şüphesiz ki önem atfedilen bir bölge olmuştur. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Erdel kurumları köklü değişiklikler geçirmiştir. Kraliyet topraklarıyla geçen kraliyet görevlilerinin sorumlulukları büyük ölçüde, Macar Krallığı'nın ana askerî gücü haline gelen eyalet soyluları tarafından devralınmıştır (Sălăgean, 2016: 4).

Erdel etnik bakımdan çok zengin bir demografik yapıyı içinde barındırdığından etnik yapının çeşitliliği bölgenin kültürel anlamda da canlı olmasına sebebiyet vermiştir. Kültürel açıdan çeşitlilik arz eden Erdel'de yaşayan Sekeller kendilerini Hunların torunu olarak görmektedir (Baştav, 1987: 49). Sekeller 12. yüzyıldan itibaren Erdel'e yerleşen belirgin bir Macar grubudur (Vasary, 2015: 41). Nitekim ilgili yerde de bahsedileceği üzere Sekeller, Macar Krallığı ordusunda hafif süvari askerî birlikler içerisinde yer almışlardır (Yiğit, 2022: 157). Diğer yandan Erdel, Macaristan dışında yaşayan en büyük Macar topluluğuna ev sahipliği yapmaktadır. Erdel aynı zamanda Macarların en az on bir asırdır kesintisiz olarak varlık gösterdiği bir coğrafyadır (Dreisziger, 2009: 7). Adı geçen bölge, Doğu ve Güney Karpatlar tarafından çevrelendiği için yönü batıya çevrili olmuş ve Büyük Macaristan Ovası'na bu bölge üzerinden ulaşabilmek mümkün olmuştur. Bu durumdan ötürü de Büyük Macaristan Ovası'na sahip olan Erdel bölgesine de kolaylıkla ulaşılabilmiştir. Büyük Macaristan Ovası'nın, atlı göçebe halkların yaşamına uygun olması sebebiyle de Hunlar, Avarlar, Macarlar gibi kavimler burada siyasi birlik tesis etme şansı bulabilmişler, bu yüzden de Erdel'e İç Asya bölgesinden de göç hareketleri gerçekleşmiştir. Yani bu yönüyle Erdel, bozkır kuşağının son durağını oluşturmuştur (Yiğit, 2017: 402, 407). 7. yüzyılın ilk yarısında Hunlar, 7. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar ise tüm Karpat havzasına Avarlar hâkim olmuştur. Slavlar da çok yüksek ihtimal Avarların bölge üzerinde hâkim oldukları dönemde burada bulunmuşlardır. Avar hâkimiyetinin bölgede bitmesinin akabinde Erdel'de Bulgar-Türk genişlemesi kolaylaşmıştır. Tuna Bulgarlarının burada kalıcı olabilmelerinin sebebi daha öncesinde Avarlar tarafından Karadeniz'in kuzeyinden sürüklenen ve Bulgar Türklerine mensup olan Kuturguların bu bölgede yaşamalarından ileri olsa gerektir. Anılan bölgede Bulgar-Türk yerleşim isimleri de bulunmaktadır (Rásonyi, 1938: 108).

1211 tarihine gelindiğinde Erdel'e Alman Töton Şövalyelerinin yerleştirildiğini görüyoruz. Zira, Kumanların Macar Krallığı'nın doğu sınırlarında aktif faaliyetleri bilinmektedir. Erdel'in Güneydoğusunda bulunan ve sınır olan Tara Barsei/Barcasag da (Burzenland), çok sık Kuman saldırıları etkisinde kaldığından bölge halkı daha güvenli bölgelere göç etmeye başlamıştır. Kral II. Andras (1205-1235) Kuman saldırıları altında kalan bu bölgeyi 1211 yılındaki buyruğuyla Alman Töton Şövalye Tarikatı'na bağışlamıştır. Töton Şövalyeleri de on yıllık bir süre içerisinde bölge üzerinde beş tane kale inşa etmişler, sınırlarını genişletmek amacıyla askeri harekâtlar düzenleyerek Eflâk'ın kuzey bölgeleri ile Seret ve Karpatlar arasında kalan Boğdan'a bağlı bölgeyi ele geçirmişlerdir. Böylece bölge üzerine gerçekleşen Kuman saldırılarını bir nebze durdurabilmişlerdir (Özel, 2020: 45).

Orta Çağ'da meydana gelen göç hareketleri ile siyasi ve askerî faaliyetler sonucunda bölgede Rumen etnik unsurlarının yanı sıra Alman (Sakson), Macar, Sekeller, Slav, Peçenek ve İtalyanlar gibi birçok grup bulunmuş ve bölgenin etnik kimliğinin şekillenmesinde rol oynamışlardır. Ayrıca farklı Cermen gruplarına da bu dönemde bölgede rastlayabilmek mümkün olmuştur. Macar ve Rumen mirasına ek olarak Erdel, 12. yüzyılın ortalarına kadar uzanan Sakson kültürel geleneğinin izlerini korumaktadır (Prodan ve Setnic, 2009: 85). Saksonlar 12. yüzyılın sonlarına doğru Macar Kralı II. Geza'nın emriyle bölgeye yerleştirilmişler ve bahsedilen dönemin Erdel tarihinde Rumenlerden daha mühim rol oynamışlardır (Rásonyi, 1938: 107). 12-13. yüzyıllarda Erdel'e yerleştirilmeye başlayan Saksonlar Güney Erdel'de birbirlerine bağlı öbekler halinde yaşamışlardır. Bilhassa hatırı sayılır bir kısmı ise Radna ve Beszterce bölgesinde ikamet etmişlerdir (Zimonyi, 2019: 446). Özellikle Saksonların yoğun olarak yaşadığı Sibiu'nun Orta Çağ'da çok canlı bir kültürel yaşama sahip olmasını bölgeden günümüze fazla sayıda el yazması eser ulaşmasından anlayabiliyoruz (Papahagi, 2015: 3). Hâlihazırda bölge genelinde yer alan şehirlerde azınlıkta olsa da Sakson gruplara rastlayabilmek mümkündür. Bu nüfus bölgenin siyasi, kültürel ve mimari yapısına çok boyutlu olarak etkilerde bulunmuştur. Hatta, Biertan, Câlnic, Dârjiu, Prejmer, Saschiz, Valea Viilor ve Viscri gibi iyi korunmuş Orta Çağ'dan kalma müstahkem kiliselere sahip yedi tarihsel Sakson köyü, 1993 ve 1999 yılları arasında UNESCO'nun Dünya Mirası alanları listesine dâhil edilmiştir (Britannica, 2022). Bunlara ek olarak 13. yüzyılın başlangıcından itibaren Erdel'in güneydoğu coğrafyasında Ulah gruplarının da varlığından söz etmek mümkündür. Nitekim Kral II. Andras, 1224 tarihli Andreanum'da Erdel Saksonlarının ayrıcalıklarını teyit etmiş ve Töton konuklarına Erdel'in güneydoğusunda Ulahların ve Peçeneklerin ormanları

beraber kullanmalarına izin vermiştir (Vasary, 2015: 42). Buradan da anlaşılacağı üzere, bölgenin diğer önemli etnik gruplarından biri de hiç şüphesiz Peçeneklerdir (Rasovski, 2019: 310). 13-14. yüzyıllara gelindiğinde ise Erdel bölgesinde yaşayan Rumenlerin, saf Rumen isimleri taşımalarının yanı sıra Slav, Macar ve Türk adı taşımaları aslında bölgenin demografik ve kültürel açıdan ne kadar çeşitli ve zengin olduğunun bir kanıtıdır (Vasary, 2015: 53).

Erdel stratejik konumundan ötürü tarih boyunca birçok milletin uğrak noktası olmuştur. Örneğin, ilgili yerde de değinildiği üzere Erdel’de Avar varlığını gösterebilecek arkeolojik izleri görebilmek mümkündür.³ Avarların yayılma stratejisine dâhil olan Erdel bölgesinde bugün Avar şeflerine ait mezar kalıntıları bu yargıyı desteklemektedir. 7-8. yüzyıllarda Avarlar, tuz yatakları üzerinde kontrol sağlamak amacıyla Erdel’i hedef almış ve etkin olarak Erdel Platosu üzerinde faaliyet göstermişlerdir (Cosma, 2018: 7-10). Avar hâkimiyetinin zayıflamasıyla birlikte de bölgede Türk-Bulgar hâkimiyeti yükselişe geçmiştir (Rásonyi, 1938: 108). 9. yüzyıla gelindiğinde Mureş’in Bulgarlar tarafından kontrol altına alınmasıyla birlikte Bulgarlar tuz ticareti yapmaya başlamışlar ve tuzdan aldıkları vergilerle büyük gelirler elde etmişlerdir. Erdel’den kuzeye, güneye ve batıya doğru uzanan ticaret yollarını kontrol altına almışlardır. Mevcut kanıtlara göre, Bulgarlar ilk olarak Karpatlar’ın güneydoğusunda ve Tuna’dan güney ve orta Erdel’e kolay erişim sağlayan Olt Nehri ve Jiu Nehri vadileri (Slon, Poian, Cernat vb.) boyunca bir dizi stratejik nokta işgal etmişlerdir. Daha sonra tuz madeni bölgesine girerek, yerel askerî güçleri bastırmış ve Mureş Nehri boyunca trafiği kontrol etmek ve tuz nakliyesini kontrol etmek amacıyla hanlıktan az sayıda aileyi (belki bir garnizon askerlerini ve ailelerini) bu bölgeye naklederek iskân ettirmişlerdir (Sophoulis, 2012: 128). Erdel bölgesinde Tunç Çağı’ndan beri tuzun çıkartıldığını biliyoruz. Bu durum Orta Çağ döneminde de devam etmiş ve bu dönem Erdel tarihi ve ekonomisi için oldukça önem arz etmiştir. Orta Çağ Macaristan Krallığı’nın toprakları olan Karpat havzasının birçok bölgesinde tuz madeni vardır. Ancak, en zengin yataklar Erdel ve Maramureş’te bulunmaktadır. Erdel’de üretim açısından en önemli madencilik alanları ise, Ocna Dejului, Sic, Cojocna, Turda, Ocna Sibiului ve Albeştii Bistriței olarak bilinmiştir. Macarlar Erdel’i ele geçirdikten sonra o döneme kadar Bulgarların kontrolünde olan tuz yataklarını da ele geçirmişlerdir. Tuz madenleri Krallık kurulduğunda kraliyet mülkü haline gelmiş ve Orta Çağ boyunca kraliyet kontrolü altında kalmıştır. 12. yüzyılın sonlarında tuz, kraliyet gelirinin %6,6

³ 568 tarihi itibarıyla Transilvanya’nın Avar hâkimiyetine girdiği ve Avarların merkezlerini Mureş Nehri ile Târnava Mică Nehri arasına kurmuş olduklarına dair bk. Sophoulis, 2012: 124.

kadarını oluşturur hale gelmiştir. Tuz, temel bir gıda maddesi ve koruyucu olduğundan, zamanın ana malları arasındaki yerini şaraba benzetmek mümkündür (Sophoulis, 2012: 124; Draskóczy, 2018: 205-206).

Erdel üzerinde Avar hâkimiyetinin dışında 7. yüzyıldan itibaren başlayan Slav nüfusu 8. yüzyıla gelindiğinde özellikle kuzeybatıdan gelen Slav akınlarıyla birlikte artmıştır. 9. yüzyıla gelindiğinde Bulgarların ham maddelerinden bazılarını bu bölgeden temin etmiş olma ihtimalleri muhtemel görünmektedir. Bunların yanı sıra, Orta Çağ'ın başlarında Erdel'de bir dizi demir madenin in işletildiği bilinmektedir. Doğrudan kanıt olmamasına rağmen, yerel olarak üretilen demirin Olt Nehri ve Argeş Nehri boyunca Aşağı Tuna'ya doğru sevk edildiği olasılığı göz ardı edilmemelidir. Anlaşılabacağı üzere, Erdel bu dönemlerde önemli bir beşerî ve doğal kaynak temin noktasını temsil etmiştir. Özellikle ilgili yerde de bahsedilen tuz madenleri bölge halkı için hem bir geçim aracı hem de onun değişimini denetleyip düzenleyebilenler için bir zenginlik kaynağı olarak hizmet etmiştir (Sophoulis 2012: 125-127).

Anlatılanlar ışığında bu çalışmanın sınırları 13. yüzyıla kadar olan ve Türkçe literatürde kendisine çok yer edinemeyen Orta Çağ Erdel'ini (Transilvanya'sı) kapsamaktadır. Yine, 13. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Moğolların bölge üzerindeki etkileri bu çalışmanın asıl konusudur. Bu çalışma, Orta Çağ Erdel'inin kısa bir tarihini vererek genel bir bakış açısı kazandırmayı ve öğretiye küçük de olsa bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Moğolların Avrupa'ya Geçişinin Kısa Tarihi

Erdel'de durum böyle iken 13. yüzyılın başlangıcında Orta Asya bozkırlarında büyüyen yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Cengiz Han kısa bir süre içerisinde büyük bir coğrafyaya ismini duyurmayı başarmıştır. Temuçin 1206 yılında Büyük Kurultay'ı toplayıp Cengiz unvanını aldıktan sonra bütün Moğolları tek bir çatı altında birleştirmek suretiyle Moğol İmparatorluğu'nu kurmuştur. Devletini kurmasının akabinde birtakım düzenlemelere girişmiş, aynı anda askerî harekâtlarına da devam etmiştir. Özellikle, ilk hedefleri arasında yer alan Çin'de bulunan Kin Hanedanlığı ve Song Hanedanlığı üzerine yapmış olduğu askerî seferler önem taşımaktadır. 1215 senesinde Pekin'in ele geçirilmesinin ardından 1234 yılında da Kin Hanedanlığı'na son verilmesi Çin sınırını güvence altına almış ve Batı'ya doğru yayılma imkânı bu şekilde kolaylaşmıştır. Moğolların Batı'ya yönelmesinin diğer sebeplerinden biri de Harezmşahlar ile yapılan ticaret anlaşmasının Harezmşahlara bağlı bulunan Otrar Valisi İnalıcık tarafından ihlâl edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Zira, 450 kişilik Müslüman tüccar kafilenin

öldürülmesi sonucunda Moğollar Harezmsahlar üzerine sefere çıkmışlardır (Kemaloğlu 2016: 33-35).

Harezmsahlar ile olan münasebetler neticesinde İran ve ardından da Güney Kafkasya ile tanışan Moğollar Batı yönünde ilerlemelerine devam etmişlerdir. İlk olarak, 1221/1222'de Gürcistan'a gelen Cebe ve Subutay Noyan'ın aslında bu bölgede kalıcı olma gibi bir gayeleri olmamıştır. IV. Giorgi Laşa ve ordularıyla Moğollar arasında meydana gelen bu ilk karşılaşma Moğolların Hristiyan ordularıyla yaptıkları ilk karşılaşma olarak tarihe geçmiştir. Cebe ve Subutay komutasındaki ordular buradan Batı yönünde ilerlemelerine devam etmişler ve 1222'de Güney Rusya bozkırlarına gelmişlerdir. 1223 senesinde Trabzon Rum İmparatorluğu'nun önemli bir kenti olan Sudak ele geçirilmiş, ardından da 31 Mayıs 1223'de⁴ Kalka Muharebesi ile birlikte Moğollar bölge halkına güçlerini kanıtlamışlardır. Moğol akınları bir süre daha devam etmiş, kuzeyde Novgorod'a ve batıda Dinyeper hattına ulaşmışlardır (Sinor, 1999: 2-3). Kalka Muharebesi hem Ruslar hem de Kıpçaklar için yıkıcı etkilere sahip olmuşken bu savaş neticesinde Moğollar bölgeyi tanımışlar ve Rusların askerî güçleri hakkında fikir sahibi olmuşlardır. Bu sebeple bu savaş Moğollar açısından bir keşif seferi olarak tanımlanabilmektedir (Özcan, 2017: 52). Bunun yanı sıra da Moğollar Kalka Muharebesi'nde kazanmış oldukları zaferle, batı yönünde daha hızlı ve organize şekilde ilerleyebilmişler ve Avrupa'ya ulaşmışlardır.

Cengiz Han 1227 yılında ölmeden önce oğulları arasında topraklarını bölüştürmüş ve kendisinden sonra yerine oğlu Ögedey büyük han olarak geçmiştir. 1228 senesinde Çağatay, Batu, Otçigin Noyan, Toluy başta olmak üzere hanedan üyeleri ve önde gelen komutanların bir araya gelmesiyle toplanan kurultay neticesinde tahtın ikinci sahibi olarak Ögedey seçilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2016: 190-191). Ögedey büyük kağan olduktan sonra babasının kurmuş olduğu imparatorluğun ve siyasetin devamını başarılı bir şekilde sağlamıştır. Öncelikle, Curmagun Noyan komutasındaki bir grup emir ve otuz bin kadar askeri Horasan ve Irak tarafına göndermiştir (Cüveynî, 2013:191). Bunun dışında babasının başlatmış olduğu Çin seferlerinin devam etmesini sağlamış ve aynı kurultayda Deşt-i Kıpçak coğrafyasına da bir askerî harekât yapılmasını buyurmuştur. Bunun üzerine bölgeye 1229'dan itibaren art arda Moğol saldırıları düzenlenmeye başlanmıştır. 1235 yılına gelindiğinde Ögedey bir kurultay daha toplamış ve bu kurultay onun topladığı son kurultay olmuştur. Bu kurultay sonuçları bakımından Avrupa açısından mühimdir. Zira, Deşt-i

⁴ Özcan, 2017: 36. Rene Grousset ise 1222 tarihini verir: bk: Grousset, 2006: s. 278. Bertold Spuler ise 16 Haziran 1223 tarihini verir: bk: Spuler, 2011: 38. Ayrıca bk: Sinor, 1999: 3.

Kıpçak'ın batı kısmı ve buraya komşu bölgelerin zapt edilmesi ile ilgili kararlar alınmıştır. Ögedey Han döneminin en önemli başarılarından bir tanesi onun emriyle başlayan II. Kıpçak Seferi olacaktır. Cüveynî, Ögedey'in bu kararı almasının sebebini “*Kıpçak ve Keler kavimlerinin*” o zamana kadar tam olarak boyun eğmemelerinden ötürü önceliğin bahsi geçen bölgelerin alınması olduğu şeklinde ifade etmektedir (Cüveynî, 2013: 197). Bu seferin başkomutanlığı Ögedey tarafından Batu'ya verilmiştir. Ögedey Han, başkent Karakurum'da kalmış ancak Ögedey'in büyük oğlu Göyük, Çağatay'ın oğlu Buri, Toluy'un oğlu Mengü ve Subutay Noyan bu sefer için görevlendirilen önemli kişiler olmuşlardır. Strateji konusundaki yeteneğiyle bilinen Subutay Noyan, deneyimi ve bölgeyi daha önceden tanınması dolayısıyla Batu'ya yardım etmesi için görevlendirilmiştir. Bu kararların ardından bölgeye gönderilecek ordunun askerlerinin sayıca fazla olması emredilmiştir. Ancak, bu sefere katılan ordudaki asker sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Bu sefere, Cuci'nin oğullarından Batu dışında Orda, Berke, Tangut ve Şiban ile Tuluy'un ve Çağatay'ın oğullarını ve kendi oğlu Göyük ile Kadan'ı sefere katılmaları için görevlendirmiştir. Macaristan'a giren Moğolları Üstat Roger, Bathus (Batu), Bochetor (Böçök), Cadan (Kadan), Coacton, Seijan (Şiban), Peta (Baydar), Hermeus, Cheb, Ocadar olarak göstermektedir (Cüveynî, 2013: 196-197; Kemaloğlu 2016: 39; Özcan, 2017: 55-60; Özcan, 2020: 163). Sefere II. Kıpçak Seferi denmesinin sebebi ise Cebe Noyan ve Subutay Noyan'ın buraya daha önceden gelmelerinden mütevellittir. İlk seferin sonucunda Ruslara karşı galibiyet kazanılmış olsa da İdil Bulgarlarına karşı mağlubiyet alınmasından ötürü bu seferin amaçlarından bir tanesi de intikam almaktır. Bu seferin başında Batu'nun bulunması Cengiz Han'ın yaşadığı dönemde İdil-Ural bölgesinin Batu'nun babası Cuci'ye verilmesi ve onun Batı'ya doğru düzenlenen seferlerde kendi ulusunun sınırlarını genişletme yetkisinin olmasından ileri gelmiştir (Kemaloğlu, 2016: 39-40).

1235/1236 yılı itibarıyla ilk olarak Volga Bulgarlarına karşı başlayan Batı seferi başta Doğu Avrupa olmak üzere büyük bir coğrafyayı içine alan bir istilâ hareketine dönüşmüş ve bu coğrafya Altın Orda Devleti'nin sınırları içerisine dâhil edilmiştir (Zimonyi, 2019: 430). Bu askerî harekât Batu'nun komutasında ve Subutay Noyan'ın desteğiyle ilerlemiş ve çok kısa bir süre içerisinde Orta Avrupa ve Doğu Avrupa ele geçirilmiştir. Subutay Noyan, Moğolların Avrupa seferleri sırasında mühim rolleri olan bir asker olarak göze çarpmaktadır (Gömeç, 2007: 231, 237). Moğollar, 1241 seferi için konuşlandırılan yedi ordudan en az üçünü batı kanatlarında harekât için ayırmışlardır (Sălăgean, 2016: 7).

Kadan komutasındaki Moğol orduları ilk olarak Borgó'ya gelmiş, oradan ilerlemelerine devam ederek gümüş madenciliğiyle nam salan Radna'nın üzerine

doğru ilerlermişlerdir. Güney kanadından Böcek ve Büri de aynı şekilde ilerlemelerine devam etmişler, ardından Ojtoz Geçidi'ni geçerek Erdel Voyvodasının ordularını yenilgiye uğratmışlardır. Yani, Moğollar Macar Krallığı'na Erdel üzerinden saldırmışlardır. Buranın ardından Barcaság'a saldırarak işgale devam etmişlerdir (Zimonyi, 449). Daha sonra birleşen Moğol orduları, 11 Nisan 1241'de Sajó Nehri civarında meydana gelen Mohi (Muhi) Muharebesi'nde, Macar ordularına karşı kesin bir zafer elde etmişlerdir. Moğol saldırıları sonucunda ülkenin din adamlarının ve ileri gelenlerinin çoğu katledilmiş olsa da Kral ve onun bazı genç şövalyeleri kurtulmuştur. Moğollar, Béla'nın izini Viyana yakınlarındaki Klosterneuburg'a kadar takip etmişler ve sonunda onun sığındığı Dalmaçya adasındaki Trogir'i bile kuşatmışlardır (Chambers, 1988: 124; Lendvai, 2004: 49; *Chronica de Gestis Hungarorum*, 2018: 326). Meydana gelen bu savaşın ardından Moğollar bölge üzerinde büyük bir yağma ve talan hareketine başlayarak Macar Ovası'nın yanı sıra Erdel'i (Transilvanya) işgal etmişlerdir.

1236-1242 yılları arasında Batu komutasında gerçekleşen bu seferlerin ana hedefi Macaristan olsa da Moğolların bu seferleri başta Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Hırvatistan olmak üzere Doğu Avrupa'yı derinden etkilemiştir (Sophoulis, 2015: 251). Üstat Roger'a göre; Macar Krallığı'na gelen Moğol askeri sayısı 500.000 kadardı. Moğolların bu seferine gönderilen ordu sayısı hakkında kaynaklar farklı rakamlar vermektedirler. Moğol ordusundaki asker sayısı hakkında tahmin edilen rakamlar birbirinden çok farklı olsa da 50.000-80.000 arasında olduğunu düşünmek daha makul görünmektedir (Özcan, 2017: 61-62; Özcan, 2020: 163; *Chronica de Gestis Hungarorum*, 2018: 325).⁵

2. Moğolların Erdel İstilâsı (1241-1242)

Romanya coğrafyası üzerinde 1241-1242 yılları itibarıyla görünen Moğollar, Erdel coğrafyasında da aynı dönemde görülmeye başlamışlardır. Hatta, Erdel bölgesi onların ana hedeflerinden biri olarak belirmiştir demek yanlış olmayacaktır. Moğollar yukarıda da ifade edildiği üzere Batı seferlerine devam ederlerken Oituz Geçidi vasıtasıyla bugünkü Romanya sınırlarına girmişler, Cluj, Sibiu, Alba Iulia gibi Erdel'in kadim yerleşim alanlarını ele geçirmişlerdir. 1241-1242 tarihleri arasında meydana gelen bu Moğol istilâları neticesinde bölge siyasi olarak derinden etkilendiği gibi bölge halkı göç etmek durumunda kalmıştır. Bu dönemdeki istilâ hareketlerinin lideri olan Böçök'ün Banat ve Sirem bölgesine kadar ulaştığını söylemek mümkündür. Böçök böylece Macaristan'ın güneyindeki ülkeler ile bağlantısını kesmiştir. Bu şekilde, Macaristan'dan güneye

⁵ Sophoulis (2015: 251-252) 150.000 rakamını vermektedir.

doğru kaçma ihtimali olabilecek olan Macar ve Kuman grupları engellenmiştir (Sophoulis, 2015: 254, 260; Özcan, 2020: 169). 13. yüzyıla gelindiğinde Moğol baskısı sonucunda önemli bir Kuman kitlesi 1239'da meydana gelen Tın-Donyeç Savaşı sonucunda kalabalık bir şekilde Tuna'nın aşağısına kadar gelmiş ve Macaristan sınırına dayanmışlardır. Daha sonra Macar Kralı IV. Béla'nın izniyle birlikte aynı yıl Hristiyan olmayı kabul edeceklerini söyleyerek Köten liderliğinde Eflâk ve Moldova üzerinden gelmişlerdir. Buradan da Doğu Karpatlar güzergâhını kullanarak Macar Krallığı'na girmişlerdir. 1239/1240 yılında Macar Krallığı'na gelen Kumanların sayısı 1118 yılında Gürcü Krallığı'na girecek olan Kıpçak rakamıyla aynı sayıda, yani 40.000 olarak verilmektedir. Gürcü Krallığı bünyesinde olduğu gibi Macar Krallığı yönetiminde de Kıpçaklar gittikçe güçlenmişlerdir (Kartlis Tskhovreba, 2014: 178-179; Dilbaş, 2021: 149-151, 162; Ercan, 2023: 38).

1242 ilkbaharına gelindiğinde Erdel'de bulunan Moğol orduları Olt Nehri'ni takip ederek Bulgaristan yönünde bulundukları coğrafyadan ayrılmışlardır. Batu'nun orduları da aynı şekilde Tuna boyunca bölgeyi terk etmiş ve Güney Rusya bozkırına doğru çekilmişlerdir (Zimonyi 2019: 451). 1243'den sonra Kral Béla istilâ edilen toprakların geri alınması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bunun için de Kral Béla güvendiği adamlarını bu iş için görevlendirmiştir. Örneğin, bu süreçte Paul Geregye'nin Transilvanya misyonunu örnek gösterebiliriz. Paul Geregye 1241'in sonlarına veya 1242'nin başına kadar Tuna'yı çok güçlü bir savunma hattına dönüştürmeyi başarmıştır. Kayda değer bu başarı sonucunda Tuna'nın batısındaki savunmanın yeniden toplanması ve 1242'nin ilk aylarındaki ikinci Moğol saldırısının etkilerini azaltmak için gereken süreyi de sağlamıştır. Tuna direnişinin kırılmasından sonra, Paul Geregye, Kral Béla'nın maiyetine katılmış ve Kralın Dalmaçya'daki inzivası boyunca kraliyet maiyetinde kalmıştır. Paul Geregye, 1249'dan sonra, Tuna Nehri'nin doğusundaki görevine devam etmiş ve tüm askerî, ekonomik ve sosyal yönlerden tam yetki sahibi olmuştur. Başlangıçta, Paul'un egemenliğini ortaya koyduğu bölge askerî kapasitesi elverdiği ölçüde genişlemiştir. Tisza Nehri'nin doğusundaki bölgede durum istikrara kavuştuktan sonra ise, o sırada Transilvanya'nın idari yetkisi dışında olan Bihor, Crasna ve Solnoc bölgeleriyle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte, bu süre zarfında (1242/1243-1248) Paul Geregye'ye verilen tek resmî rütbe, Solnoc kontluğu olmuştur. Ocak 1249 tarihli kraliyet fermanına göre, esas olarak bu bölgeleri istilâ eden Moğolların zararını düzeltmeye, nüfusu bir araya getirmeye ve tuz işletmelerini yeniden açmaya odaklanmıştır. Ayrıca kraliyet mülklerine de özel önem vermiştir. 1248'den sonra, doğu eyaletlerindeki durumu idare etme şeklinden etkilenen Kral Béla, tüm

Krallıktaki kraliyet kalelerini tekrardan tahkim etme görevini ona vermiştir. Paul Geregye, bu yetkisiyle birlikte böylece geniş bir kişisel mülk inşa etme fırsatını yakalamıştır. Paul Geregye'nin Transilvanya görevinden sonra Lawrence adlı aristokratın (1242-1252) voyvodalığı mühimdir. Lawrence, Paul Geregye'nin yanında, iç Karpat topraklarında kraliyet otoritesini yeniden tesis eden başlıca zanaatkarlardan biriydi. En eski ve en güçlü aristokrat ailelerden birinin üyesi olarak, Kral Béla'nın Dalmaçya sürgününe kadar yanında yer alanlar arasındadır. Lawrence voyvodalığı sırasında bazı kaleleri onarmış, tuz madenlerini tekrardan açmış ve Mureş Nehri boyunca tuz madenlerinin nakliyesinin gerçekleşmesini organize etmiştir. Tıpkı Paul Geregye gibi, Lawrence da var olan konumundan yararlanmış ve Transilvanya'da geniş bir kişisel mülkün sahibi olmuştur (Sălăgean, 2016: 53-57).

Moğol ordusunun geri çekilmesi, günümüz tarihçileri arasında pek çok farklı görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Moğolların gerçekten geri çekilmesinin sebebinin Büyük Han Ögedey'in 12 Aralık 1241 yılındaki (Cüveynî, 2013: 198) ölümü mü olduğu; yoksa Batu'nun yoğun nüfuslu Alman prensliklerinde savaşmak konusunda isteksiz olduğu mu; ya da Batu'nun, Moğol İmparatorluğu'nun batı sınırını güvence altına alma amacına ulaştığı için daha fazla ilerlemesine gerek mi kalmamıştı gibi sorular tartışılmıştır. Bahsi geçen konunun birçok farklı sebebi olabilir. Nihai olarak Moğolların geri çekilmesinin sebeplerden biri büyük bir olasılıkla, lojistik sebeplerden kaynaklanmıştır (Kurstjens 2017: 271; Egorov, 2022: 45). Moğollar batı yönlü ilerlemelerine daha fazla devam etmeseler de, Avrupa'dan tamamen çekildiklerini söylemek mümkün değildir. Fakat Altın Orda Moğollarının Bizans ve Balkan coğrafyası üzerine düzenlediği birkaç seferin dışında, Moğollar bir daha Avrupa'ya topyekûn bir şekilde gelmeyeceklerdir (Kemaloğlu, 2016: 40).

Bununla birlikte, 1241/1242 yılından sonra da dönem dönem Moğol seferleri bölge üzerine gerçekleşmeye devam etmiştir. Ancak, 1285 yılına gelindiğinde ikinci kez gerçekleşen ve Macaristan tarihinde "İkinci Tatar Saldırısı" olarak adlandırılan Altın Ordu seferi başarısızlıkla sonuçlanmış, hatta planlama aşamasının ötesine geçememiştir (Chronica de Gestis Hungarorum, 2018: 333). Çok yüksek ihtimalle Moğolların amacı Trakya ve Makedonya'yı da istilâ etmektir. Nogay ve Tula Buka (1287-1290) komutasındaki sefer 1285 yılının Şubat-Mart aylarında gerçekleşmiş olup, Moğollar Galiçya ve Ladomer'den destek birlikleriyle gelmişlerdir. İlk olarak Peşte'ye kadar ilerleyen Moğollar Tuna Nehri'nin kenarında durmuşlar, Tuna Nehri'nin karşısına geçememişlerdir. Buradan hareketle yönlerini değiştirmişler ve Erdel'in Beszterce, Torda ve Torocka kasabalarının üzerine gitmişler ve bahsi geçen bölgeleri

yağmalamışlardır. Bölgenin yerel halkı olan Macar, Sekel ve Saksonlar Moğollara karşı güçlü bir direniş göstermişlerdir. Yerel halkın direnişi Moğol birliklerine önemli zayıflık vermiştir. Bu seferde Kumanların Moğollara yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Zira kaynaklarda yazan “1284 Noel’inden sonra muazzam bir kalabalığa sahip Kumanlar ve Tatarlar, Macaristan’ı istila etmiş ve büyük yıkıma neden olmuşlardır”, “Tatarlar (...) Erdel’den başlayarak Tuna’ya kadar tüm yurdu mahvettiler, (...) yaklaşık yedi bin kişiyi kılıçtan geçirdiler (...) Şu gerçeği iyi biliyorum ki, iki yüz bin tam donanımlı Tatar, (...) işgal etmek için Macaristan’a saldırdı” ifadeleri hem seferin büyüklüğünü hem de etkisini göstermektedir (Dilbaş, 2021: 166). Bu seferden hemen sonra Moğollar aslında ilerlemelerine devam etmişlerdir. 1286-1287’de Polonya’ya yönelen Moğollar, Kraków ve Lemberg (Lwów) şehirlerini yağma ve talan etmişlerdir (Vasary, 2015: 98-99). 1241’den sonra meydana gelen kısmen başarısız bu saldırı hareketlerine rağmen, 1241-1300 yılları Doğu Avrupa’da hâkimiyetleri ve bu bölgedeki faaliyetleri açısından Moğolların en parlak dönemidir (Rădvan: 2010: 314; Sălăgean, 2016: 61; Erinkarlı ve Ercan, 2022: 264).

Moğolların bölge üzerindeki tahakkümüne karşı bölge halkı zaman zaman karşı saldırılarda bulunmuşlardır. Özellikle 1345 yılına gelindiğinde Karpatların doğusundaki Moğol gücünde yavaş yavaş dağılmalar başlayacaktır. Bunun sebebi 2 Şubat 1345 tarihinde Macarların gerçekleştirmiş oldukları “*Tatar Seferi*”dir. Bu seferin devamında oluşan iktidar boşluğuyla birlikte de bölgede yeni bir Rumen güç merkezi oluşmaya başlayacaktır. Moğolların Erdel üzerine sık sık düzenlemiş oldukları seferlerden ötürü Macar Kralı I. Lajos, Erdel (Transilvanya) Voyvodası Andrei Lackfi’yi (Macarca: Lackfi András) ve Sekel askerlerini Moğolların üzerine göndermiştir. Andreis Lackfi ve Sekeller Moğolların ülkesine girerek onları yenmiş hatta Hanın eniştesi olan bir Moğol ileri gelenini de tutsak ederek öldürmüşlerdir. Bu yenilginin Moğolları siyaseten menfi şekilde etkilediğini söylemek mümkündür. Nitekim bu başarısızlığın üzerine meydana gelen veba salgınının da uzun süre devam etmesi Karpatlar ile Dinyester arasındaki Moğol üstünlüğünün azalmasına sebebiyet vermiştir. Bunlara ek olarak, 1345 yılında Moğollar üzerine yapılan bu askerî başarının birçok önemli sonucu olduğu gibi Moldovya tarihi de gelişmelerden nasibini almıştır. Öyle ki, Moldovya’da Macar nüfuzu artış göstermiş, bununla birlikte Rumen varlığı da güçlenmiştir. Bunun nedeni ise 1345’ten sonra Moldovya’daki ilk Rumen devletini örgütleyen Rumen unsurların Maramureş’ten göçmüş olmalarıdır. Ayrıca, Papa VI. Clemens Karpatlar’ın doğusunda bulunan ve Moğol istilâlarından sonra dağılmış durumda olan Katolik Kilisesi yapılanmasının

tekrardan kurulması için girişimde bulunmuştur. Ancak, Moğol üstünlüğü bahsedilen bölgede tamamen yok olmadığı için Macar Kralı I. Lajos 1350'li yıllarda Moğollar ile üst üste askerî çatışmalara girmiştir. Moğol istilâsından sonra Macar Ovası'nın yarısı nüfusunu yitirdiği için bölgede kolonileştirme hareketi başlamış ve IV. Laszlo'nun iktidar döneminden itibaren de Ulah grupları kitleler halinde Macaristan'da iskân edilmiştir. Bilhassa, Ulahlardan daha az vergi alınması ve onlara daha uygun koşulların sağlanması da Ulahların dikkatini bölgeye çekmiştir. Bu sebeple de Ulah nüfusu Balkanlar'dan Macaristan'a doğru ilerlemiştir. 1345'ten sonra ise Moldovya'nın Moğol egemenliğinin üstünlüğünden yavaş yavaş kurtulmasıyla birlikte ülkenin güney bölümünde var olan Basarab Hanedanlığı'nın nüfuzunu arttırmasıyla birlikte Macar Krallığı Kumanya üzerindeki gücünü arttırmıştır. 1359 yılına gelindiğinde ise batı ulusları Altın Ordu'da Berdibek Han'ın ölmesiyle birlikte hanlık içerisinde çıkan iç karışıklıklar ve taht kavgalarından istifade etmişler ve daha rahat hareket edebilme imkânı bulmuşlardır (Spinei, 1986: 176; Vasary, 2015: 165-166; Vasary, 2021: 163-168).

3. Moğol İstilâsının Erdel Üzerindeki Etkileri

İstilâ edilen diğer her yerde olduğu gibi, Moğolların bahsi geçen bölgelere girmesi demografik, ekonomik ve politik olarak büyük zararlara yol açmıştır. Önemli emtialar tahrip edilmiş veya yağmalanmış; ekonomik hayatta, özellikle ticari mübadele alanında zarara neden olmuştur. Hatta doğrudan Moğol saldırılarının gerçekleştiği her yerde kitlesel yer değişimleri meydana gelmiş, dolayısıyla yerel halk kıtlık ile uğraşmıştır. Bununla alakalı kaynaklar, Moğolların ayrılmasından sonra tarlalarını ekemedikleri için açlıktan ölen Macarların sayısının, esaret altına alınanların sayısından daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Hiç şüphesiz 1241-1242'deki büyük Moğol işgalinin, Erdel'in sosyal ve idari yapısını temelden değiştirerek gelişimine farklı bir yön veren çok sayıda sonucu olmuştur (Sălăgean, 2016: 38-39). Bunlara ek olarak Moğolların bölgeye gelişi yerel siyasi oluşumların sağlamlaşmasını engellemiştir. Öte yandan, Aşağı Tuna bölgesindeki Moğol varlığı, hem Macar Krallığı'nın egemenliğinin Karpat sırtlarının ötesine, hem de Tuna'nın kuzeyindeki Bulgar Çarlığı'nın egemenliğinin genişlemesine engel teşkil etmiştir. Aşağı Tuna bölgesinde birkaç on yıl boyunca hissedilen *Pax Mongolica*, kıtasal öneme sahip ticari yolların etkinleştirilmesi, belirli zanaat dallarının geliştirilmesi için birtakım koşullar yaratmıştır. Anlaşılabacağı üzere, söz konusu bölge üzerinde Moğol egemenliğinin getirmiş olduğu bir takım olumlu sonuçlar da olmuştur (Spinei, 2016: 760). Yeni bir Moğol istilâsı tehdidi, 1241-1242 saldırısını izleyen yirmi yılda Erdel'in tüm gelişimini etkilemiştir. Arpad Krallığı'nın yeni bir

istilâyı önlemek ve buna karşı savaşmak için gerekli tüm kaynakları seferber etmek için gösterdiği siyasi, askerî ve örgütsel çabalar dikkate alındığında, Erdel'in evrimi iki farklı aşamaya ayrılabilir:

1. Yaklaşık olarak 1243-1247 yılları arası esas olarak son işgalin etkisini dengelemek ve bölgenin ekonomik ve askerî potansiyelini eski haline getirmek için sürdürülen çabaları içermektedir;
2. 1248-1257 yıllarını ise, Kral IV. Béla ve askerî danışmanlarının yeni bir Moğol istilâsı durumunda daha ihtiyatlı bir strateji izleme kararı aldığı bir dönem olarak tanımlamak mümkündür (Sălăgean, 2016: 49).

Moğolların bölgeden çekilmesinin ardından zapt ettiği topraklarda çıkan kargaşanın sonucunda, bu bölgelerin tekrardan kraliyet otoritesi altına alınması zor ve meşakkatli bir süreci beraberinde getirmiştir. 1247-1248 Moğol tahribatını takip eden on yıl ve büyük bir savunma için harcanan çabalar Erdel'in ekonomik ve idari canlanmasını sekteye uğratmıştır (Sălăgean, 2016: 53, 61). Bu bölge, Orta Çağ'da katedrallere, Sistersiyenlere, Fransisken ve Dominiklere ait manastırlara, kiliselere ve kütüphanelere sahipti. Fakat bunların çoğu yangınlar ve yağmalarla kaybedilmiştir. Özellikle Moğolların bölgeye 1241'de gelmeleri bu kütüphanelerin ve içerisinde bulunan kitapların birçoğunun yok olmasına sebebiyet vermiştir (Papahagi, 2015: 35). Moğol istilâsından önce Transilvanya'daki ilk Dominik manastırlarını Sibiu ve Alba Iulia'da görmekteyiz. Bölgede Katolik kiliseleri de mevcut olup bunlar arasında Romenesk mimaride inşa edilenler de vardır (Tiplic ve Tiplic, 2016: 136, 151).

Moğol istilâsı, 13. yüzyılın ilk yarısı boyunca Macaristan'ın Konstantinopolis Latin İmparatorluğu ile iş birliğine dayandığı Güneydoğu Avrupa'daki Haçlı hareketini kısa kestiği için Erdel'in dış politikadaki konumunu kökten değiştirmiştir. 1241-1242 Moğol istilâsı, Batı Hristiyanlığının Karpat Dağları'nın ötesinde doğuya doğru ilerlemesini etkili bir şekilde durdurmuştur. Başka bir deyişle Moğolların gelişi, Avrupa'da bir asırlık kolonizasyon ve Haçlı Seferleri'ne son vermiştir (Sălăgean, 2016: 4).

Kaleler, hiç şüphesiz Moğollar açısından stratejik olarak önemli mevkieleler olarak ön plana çıkmıştır. Erdel bölgesine olan Moğol baskınları sonucunda meydana gelen yıkımın büyüklüğü dikkate değerdir. İstisnasız, Erdel'in önemli yerleşim merkezleri olan Alba Iulia, Dăbâca, Cluj, Turda, Cetatea de Baltă ve Hunedoara zapt edilmiş ve bölgenin kaçan nüfusu ise yakalanarak katledilmiştir.

Güney Erdel’de bulunan Sakson gruplarının ilçe merkezi Sibiu ve komşu bölgelerdeki diğer birçok kraliyet kalesi de aynı kaderi paylaşmıştır. Ayrıca *Cetatea de Baltă* yerleşim birimi (komünü) tamamen yıkılmış ve daha sonra farklı bir yerde yeniden inşa edilmiştir (Sălăgean, 2016: 39).

Bölgeye Moğolların gelmelerinden kısa bir süre önce nüfusun yaklaşık 230.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Erdel’in demografisinde değişimler başlamıştır. Çünkü 1241-1242’deki Moğol istilâsı, bölgenin demografik durumunu beklenmedik sonuçlarla sarsan belirleyici bir faktör olmuştur (Tiplic 2006: 14). Bölge üzerinde Moğol saldırılarının başlamasıyla birlikte bu baskınlara maruz kalan bölgelerden daha güvenli bölgelere doğru kitlesel göç gerçekleşmiş, bu da bazı yerleşim alanlarında nüfusun azalmasına sebebiyet vermiştir. Bunun dışında başka sebeplerle meydana gelen göçler de gerçekleşmiştir. Özellikle 1241 istilâsının ardından meydana gelen göçlerin kentsel gelişmeyi hızlandırdığı görülmüştür. Nüfus ayrıca Macaristan’ın batısındaki daha güvenli bölgelere yönelmiştir. 1242’den sonra daha yavaş bir tempoda devam eden bu göçler, çoğunlukla yüksek sosyal tabakaların temsilcilerinden oluşmuştur (Sălăgean, 2016: 37). İlgili yerde de bahsedildiği üzere daha önce bölgede varlık sürdüren Kumanların siyasi üstünlüğü, Moğolların bölgeye gelmesinden sonra azalmaya başlamıştır. Moğolların bölge üzerindeki varlıkları bu coğrafyadaki güç dengesini tamamen değiştirmiştir. Zira onların gelmesiyle birlikte Kumanya’daki Kuman misyonu sona ermiş ve siyasi teşekkül olarak Kumanya yok olmuştur. Kumanlardan bir kısmı Macaristan’a kaçmış, diğer bir kısmı ise Bulgaristan’a doğru ilerlemişlerdir. Karpatlar’ın doğu ve güneyinde bulunan topraklar Moğolların egemenliğine geçmiştir. Ancak buna rağmen Kumanya bir coğrafi terim olarak bir müddet daha kullanılmaya devam etmiştir (Vasary, 2015: 147-149).

Tüm bunlar dışında, Aşağı Tuna bölgesi Altın Orda Moğollarının vasal ülkesi olmuştur. 1302-1309/1310 yılları arasında mezkûr bölgede İlbasar isimli bir Moğol beyinin varlığı bilinmektedir. Bilindiği üzere Altın Orda Hanlığı’nda Tokta Han’ın ölümünden sonra yaşanan taht değişikliğinin galibi Özbek Han (1313-1341) olmuştur. Fakat bu sırada İlbasar’ın kardeşi Toktemir de taht için hak iddia etmiş ama başarılı olamamıştır. Toktemir ise Basarab’ın babasıdır. Zira I. Basarab ilerleyen süreçte (1324-1352) Eflâk’da kendi siyasi teşekkülünü kuracaktır. Siyasi bakımdan Basarab Hanedanlığı’nın⁶ Özbek Han’a bağlı olan vasal bir siyasi teşekkül olduğunu söyleyebilmek mümkündür. 1310 ile 1627

⁶ Besarabya bölgesinin tarihsel süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Kolçak ve Ercan, 2023: 123-130.

yılları arasında hüküm süren Basarab Hanedanlığı'nın bölge tarihi açısından en önemli özelliği Romanya'nın ilk bağımsız siyasi teşekkülü olmasından gelmektedir (Rasonyi 1993: 226-227; Ercan 2022: 6, 17). Yani, Moğolların Erdel başta olmak üzere günümüz Romanya coğrafyası üzerindeki faaliyetlerinin menfi sonuçları kadar dolaylı olarak müspet sonuçları da olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

SONUÇ

Transilvanya'nın ya da bölgenin Türk tarihinde daha çok kullanılan ismiyle Erdel'in incelenen tarihî gelişiminin şekillenmesi Orta Çağ dönemine denk gelmektedir. 10-11. yüzyıllardan bağımsızlığını kazandığı 16. yüzyıla kadar Macar Krallığı'nın egemenliği altında bulunan Erdel, etnik yapı bakımından çeşitlilik arz eden bölge olmuştur. Bu sebepten dolayı da kültürel ve siyasi açıdan canlı ve hareketli bir yaşama sahip olmuştur. 1235 senesi itibarıyla Batı seferlerine başlayan Moğolların özellikle 1241-1242 yılları arasında Romanya coğrafyası üzerine yapmış oldukları baskınlar Erdel coğrafyasını da etkilemiştir. Moğolların bu askerî eylemleri aynı zamanda Erdel'in siyasi ve etnik açıdan şekillenmesinde rol oynamıştır.

Çalıştığımız yüzyıl aralığında Macar Krallığı'nın hâkimiyeti altında olan Erdel kendine has özellikler barındıran bir bölgedir. Bu durumun birçok sebebi olduğu açıktır. Bu sebeplerden biri bölgenin coğrafi olarak geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasıdır. Bu sebepten tarih boyunca hem çok fazla göç hareketiyle karşılaşmış hem de ticaretin yoğun olarak yapıldığı ya da transit geçişlerin mevcut olduğu bir durum arz etmiştir. Bununla birlikte, köklü kültürlerle sahip yönetimler tarafından yönetilmiş olması da etnik ve kültürel bakımdan bölgenin çok zengin bir tarihi olmasına olanak sağlamıştır. Etnik grupların çeşitli ve çok olması bölgeyi özel kılmıştır. Verimli topraklara sahip olması ve ulaşım açısından çok da zorlayıcı bir coğrafya olmaması da bölgenin avantajlı bir konumda olmasına olanak sağlamıştır.

Cengiz Han vefat etmeden evvel Moğollar Batı ile tanışmış ancak bu ilk sefer hareketlerinde bölgede kalıcı olarak kalmak hedeflenmemiştir. Ögedey'in tahta çıkmasından sonra görevlendirilen ve 1235 itibarıyla başlayan Batı seferleri ise çok daha organize bir şekilde ilerlemiş ve Moğollar tarafından zapt edilen bölgelerde etkileşime sebebiyet vermiştir. 1242 yılında Batu komutasındaki Moğol orduları Doğu Avrupa'dan çekilmiş olsalar da bu durum Moğolların Avrupa ile etkileşiminin sonu olmayacaktır. Özellikle Altın Orda Moğolları siyaseten Avrupa üzerine olan ilgilerini bir müddet daha devam ettirmişlerdir. Yoğun tuz yataklarının bulunduğu Erdel bu yönüyle Orta Çağ devletleri için bir

cazibe merkezi olmuş ve bu yatakları ele geçirmek ve buralardan kazanç sağlamak için bölge üzerinde çeşitli çarpışmalar meydana gelmiştir.

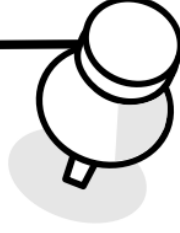
KAYNAKÇA

- Cüveynî, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baştav, Ş. (1987). Attila ve Hunları. *Tarihte Türk devletleri I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Britannica. (2022). *Transylvania*. <https://www.britannica.com/place/Transylvania> (Erişim Tarihi: 05.06.2022).
- Chambers, J. (1988). *The devil's horsemen: The Mongol invasion of Europe*. London: Cassell.
- Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV = Chronicle of the deeds of the Hungarians from the fourteenth-century illuminated codex*. (2018). ed. and trans. J. M. Bak, L. Veszprem. Budapest: Central European University Press.
- Cosma, C. (2018). *Graves of Avar military chiefs in Transylvania*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Dilbaş, G. (2021). Macar tarihinde Kumanlar. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 138-173.
- Djuvara, N. (2010). *O scurtă istorie a Românilor povestită celor tineri*. Bucureşti: Humanitas.
- Draskóczy, I. (2018). Salt mining and trade in Hungary from the mid-thirteenth century until the end of the Middle Ages, F. Curta ve D. Zupka içinde, *The Economy of Medieval Hungary* (s. 205-218). Leiden: Brill.
- Dreisziger, N. (2007). Transylvania in Hungarian history: An introduction. *Hungarian Studies Review Special Issue: Transylvania: Its Past and Present*, 36(1-2), 7-14.
- Egorov, V. L. (2022). *Altın Orda'nın tarihî coğrafyası (XIII-XIV. asırlar)*. çev. Alihan Büyükçolak. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ercan, A. B. (2022). 1310-1418 yılları arasında Basarab Hanedanlığı, F. Devletabadi ve S. Altun içinde, *Dünya Edebiyatından Seçkin Araştırmalar* (s. 1-22). Ankara: Sonçağ Yayıncılık.
- Erinkarlı A. ve Ercan A. B. (2022). Altın Orda Devleti siyasetinde Emir Nogay. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(20), 263-272.
- Ercan, A. B. (2023). *Altın Çağ dönemi Gürcistan'ının dâhilî ve haricî politikaları*. Ankara: Sonçağ Akademi.

- Fetcu, I. (2009). Transilvania-străvechi Pământ Românesc, P. Dan ve E. Setnic içinde, *Acta Moldaviae Septentrionalis*, VII-VIII, 2008-2009 (s. 84-87). Botaşani: Quadrat.
- Gömeç, S. (2007). Çingizli devletinin büyümesinde rol oynayan Türklerden Çelme ve Subutay. *Turkish Studies*, 2(2). 230-238.
- Grousset, R. (2006). *Bozkır imparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Haraszti, E. (1971). *The ethnic history of Transylvania*. Florida: Danubian Press.
- History of Transylvania. Vol. 1, From the beginnings to 1606*. ed. Laszlo Makkai, Andras Mocsy, <https://mek.oszk.hu/03400/03407/html/59.html> (Erişim Tarihi, 27.03.2023)
- Karpat, K. (1995). Erdel, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 11, s. 280-283). İstanbul: Diyanetin İslam Ansiklopedisi.
- Kemaloğlu, İ. (2016). Büyük Moğol İmparatorluğu, H. Alan ve İ. Kemaloğlu içinde, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları* (s. 29-67). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kligman, G. (1988). *Nunta mortului: Ritual, poetică şi cultură populară în Transilvania*. Iaşi: Polirom.
- Kolçak, H., Ercan, O. (2023). Transdinyester sorununun konfederal yaklaşım temelinde analizi. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 11(2), 120-147.
- Kurstjens, H. (2017). The invasion of the Christian West by the Tatars (Mongols). A clash of civilizations between Frederick II, Gregory IX and the Tatars. *Golden Horde Review*, 5(2), 258-275.
- La Rásonyi. (1938). Ortaçağda, Erdelde Türklüğün izleri. *Belleten*, 2(5-6), 107-122.
- Lendvai, P. (2004). *The Hungarians: A thousand years of victory in defeat*. Princeton: Princeton University Press.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2016). çev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, A. T. (2017). *Moğol Rus ilişkileri (1223-1341)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, A. T. (2020). *Moğollar Avrupa'da Moğolların Avrupa seferinin üç tanığı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özel, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Papahagi, A. (2015). Lost libraries and surviving manuscripts: The case of Medieval Transylvania. *Library & Information History*, 31(1), 35-53.

- Popa-Garjanu, C. (2009). Transylvanian identities in the middle ages. *IDENTITATS*. Flocel Sabaté, ed., Reunió Científica XIV Curs d'Estiu Comtat d'Urgell Celebrat a Balaguerels Dies 1,2 i 3 de Juliol de. 175-190.
- Rădvan, L. (2010). *At Europe's borders medieval towns in the Romanian principalities*. Leiden: Brill.
- Rasovski, D. A. (2019). Rus'da ve Ugriya'da Peçenekler, Torklar ve Berendiler. çev. Kürşat Yıldırım, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 121(239), 283-344.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sălăgean, T. (2016). *Transylvania in the second half of the thirteenth century: The rise of the congregational system*. Leiden: Brill.
- Sinor, D. (1999). The Mongols in the West. *Journal of Asian History*, 33(1), 1-44.
- Sophoulis, P. (2012). *Byzantium and Bulgaria 775- 831*. Leiden: Brill.
- Sophoulis, P. (2015). The Mongol invasion of Croatia and Serbia in 1242. *Fragmenta Hellenoslavica*, 2, 251-278.
- Spinei, V. (1986). *Moldavia in the 11th-14th centuries*. Bükreş: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Spinei V. (2016). Domination of the Golden Horde in Wallachia and Moldavia. *Golden Horde Review*, 4(4), 734-766.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları siyaset, idare ve kültür İlhanlılar devri, 1220-1350*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*. (2014). ed. Roin Metreveli, Stephen Jones. Tbilisi: Artanuji Publishing.
- Tiplic, I. M. (2006). *Transylvania in the early Middle Ages (7th-13th c.)*, çev. Claudia Valentina Apostu, Anca Nitoi. Alba Iulia: Editura Altip.
- Tiplic, C. M. ve Tiplic I. M. (2016). The Southern Transylvania in the 13th century, a border between Catholic space and non-Catholic space, I. M. Tiplic ve M. C. Tiplic içinde *ArhIn I medieval changing landscape. Settlements, monasteries and fortifications* (s. 131-154). Sibiu: Editura Astra Museum.
- Türker, Ö. (2014). Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı-Moğol münasebetleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 319-344.
- Yiğit, P. T. (2017). Erken Ortaçağ'da İç Asya'dan Erdel Bölgesine Yapılan Göçler, A. Demir, T. Kalkan ve E. Erdoğan içinde, *Kerkük çok uzak değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya armağan Türk tarihine dair yazılar-II* (s. 401-408). Ankara: Gece Kitaplığı.

- Yiğit, P. T. (2022). Orta Çağ Macar Krallığı'nda Sekellerin askerî faaliyeti ve Osmanlı-Macar mücadelesindeki konumu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (56), 157-177.
- Vasary, I. (2015). *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı öncesi Balkanlar'da Doğulu askerler (1185-1365)*. çev. Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vasary, I. (2021). Mongol-Hungarian encounters in the fourteenth century, A. V. Maiorov ve R. Hautala içinde, *The Routledge handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe political, economic and cultural relations (161-174)*. New York: Routledge.
- Zimonyi, I. (2019). Moğolların Batı seferleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. çev. Şeyma Gezer, 4(1), 419-452.



BÖLÜM 4

RASYONELLİK VE İDEOLOJİK YAKLAŞIM GİRDABINDA TARİHÇİLİK FAALİYETİ: İBN MİSKEVEYH'İN OBJEKTİF TARİHÇİLİK DENEMESİ

Dr. Öğr. Üyesi İlyas AKYÜZOĞLU¹

Giriş

Bütün bilimler gibi tarihin de kaynağı insanın merak ve hayretidir. Geçmişe ait olayları yer ve zaman belirterek belli bir sistem içerisinde kayda geçiren ilk kişinin Herodot (m.ö.425) olduğu kabul edilir.(Özlem, 1998, s. 19) Herodot'tan önce de insanlar geçmişlerini muhakkak merak ediyorlardı fakat geçmişe ait hatıraların sistematik hale getirilmesi onu bu alanda öncü isim yapmıştır. İslam dünyasında ise geçmişin hikayeleri geleneksel olarak sözlü anlatımla nesilden nesile aktarılırken yazılı hale gelmesi bir ihtiyaç neticesinde ortaya çıkmıştır. Son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hayatının kayda geçirilmesi sahabe neslinin tarih sahnesinden çekilmeye başlamasıyla Müslümanlar için elzem hale gelmişti. Bu nedenle hicrî ikinci yüzyıldan itibaren tarihçilik faaliyetlerine Hz. Peygamberin hayatını (Siyer) ve savaşlarını (Meğâzî) konu alan eserlerle başlanmış oldu. Siyer ve meğâzî yazımıyla başlayan İslam tarihçiliği, yaşananları kaydetme ve sonraki nesillere aktarma gayesiyle hareket ettiği için özellikle olaylar birebir kaydedilmeye çalışılıyordu.(Rosenthal, 1983, s. 40)

İslam dünyasında tarih sahasındaki tedvin faaliyetleri daha sonra umumi tarih yazıcılığına doğru evrildi ve hızla bütün insanlık tarihini kapsayan eserler kaleme alınmaya başlandı. Bu rivayetleri eserlerine kaydeden müellifler, rivayetlerde bazı zaafiyetlerin olabileceğinin farkındaydılar. Nitekim Taberî (ö.309/923), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* isimli eserinin mukaddimesinde, naklettiği haberler arasında kabul edilmesi kolay olmayan bazı rivayetlerin de bulunduğunu kabul

¹ Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi ORCID: 0000-0001-8177-8081

etmektedir.(Taberî, 1387, s. 1/8) Müellifler, rivayetleri kendilerine aktaranlara güvenmek zorundaydılar(Sezgin, 1984, s. 151); bunları başka kaynaklardan kontrol etme karşılaştırma ve eleme imkanları henüz ellerinde yoktu. Dolayısıyla bu yönüyle aslında doğru olanı yapmışlardı. Çünkü birincil gözleme dayalı olmayan kaynakların olmadığı bir zaman diliminde rivayetlerin elemeye tabi tutulması ve bazılarının kayıt altına alınmaması, gerçeğin araştırılması veya ortaya çıkartılması noktasında, sonraki nesillerin daha büyük zorluklar yaşamasına sebep olabilirdi.

Tarih müelliflerinin eserlerini tedvin ederlerken ele almış oldukları rivayetleri eleştirebilmeleri için yeterli imkânlarının olmaması, karşılaştırma yapmak için birincil kaynakların sınırlı olması gibi bazı kısıtların yanında yaşadıkları dönemin toplumsal ve siyasî yapısının bu türden eleştirel yazım şeklini ne kadar mümkün kıldığı konusu, ayrıca dikkate alınması gereken bir başka olgudur.(Toynbee, 1975, s. 2) Bunun en somut örneklerinden bir tanesini Abbasi halifesi el-Müktefi li-Emrillah'ın (ö. 555/1160), vezirine kendisi için tarih kitabı sipariş etmesiyle ilgili rivayette görebiliriz. Halife el-Müktefi, vezirinden kendisi için oyalanmasına, kafa dağıtmasına yardımcı olacak bir kitap yazdırmasını ister. Veziri de halifeye arz edilmeden önce kontrol edeceğini söyleyerek bu işi görevlilere tevdi eder. Kitap hazırlanır ve vezire getirilir. Kitapta geçmiş kralların hikayeleri, yaşanan olaylar, vezirlerin icraatları ve sonuçları vardır. Vezir kitabı görünce görevlileri, *“Allah’a yemin ederim ki siz bana düşmansınız! Ben size halifeyi oyalayacak ve dikkatini benim ve etrafımdakilerin üzerinden uzaklaştıracak bir şeyler yazmanızı istemiştim. Sizlerse vezirlerin çekişmelerinden, mali kaynak oluşturmada, ülkelerin yıkılmalarından bahseden şeyler yazmışsınız. Derhal yeni bir şeyler yazın ve içerisinde hikayeler ve halifeyi eğlendirecek şeyler olsun!”*(İbnü't-Tıktaka, t.y., s. 7) diyerek azarlar ve kitabı iade eder.

Filozof, tarihçi, dilbilimci ve aynı zamanda da şair bir kişilik olan Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub el-Hâzin İbn Miskeveyh'in(İbnü'l-Kıfti, 1426, s. 247; Kehhâle, t.y., s. 2/168; Zirikli, 2002, s. 1/211) (ö. 421/1030) yaşadığı dönem, şartları itibariyle tasvir edilen ortamlardan uzak sayılmazdı. Onun döneminde de bir yandan ilmi faaliyetler yoğun bir şekilde yürütülürken öbür yandan İslam coğrafyası ekonomik krizler, siyasî parçalanmalar, ahlâki ve sosyal dejenerasyonlarla boğuşuyordu.(Ansari, 1964, s. 1; Siddiqui, 1977, s. 87) Tarih sahasında telif ettiği *Tecâribü'l-ümem* isimli eserini yazdığında İbn Miskeveyh, Büveyhî sultanlarına kâtiplik ve kütüphane muhâfızı (hâzinu'l-kütüp) olarak hizmet etmekteydi. Bu yakın duruşun İbn Miskeveyh'in eserine politik bir renk katması kaçınılmaz bir kader olmuştur.(Khalidi, 1994, s. 171) Tarihçiliği

konusunda polemik konusu olmaya aday ikinci unsur ise mezhepsel aidiyetinin eserindeki dile yansıyor yansımadağı sorusudur. Kendisi açıkça eserlerinin hiçbir yerinde ifade etmese de Şîi Büveyhî emirlerine hizmet etmiş olması, Şîa literatürüne olan hakimiyeti, imamları peygamberlere benzetmesi(İzmirli, 1929, s. 79) *A'yânu's-Şîa* isimli eserde kendisine geniş yer ayrılması gibi detaylar onun Şîi olduğunun önemli delilleri olarak kabul edilmektedir.(Günter ve el-Cemûhî, 1442, s. 434; Omar, 2016, s. 81) Hatta İsmail Hakkı İzmirli onun hakkında “koyu bir İranlı’ydı” demektedir.(İzmirli, 1928, s. 2)

Bizim açımızdan önemli olan ise politik düşüncesi ve mezhepsel aidiyetinden daha çok telif ettiği eserlerdeki fikrî düzeydir. Çalışmamızda temel aldığımız *Tecâribü'l-ümem* isimli eseri önemli bir eleştirel tarih denemesidir. Ayrıca yaşadığı dönem açısından, özellikle de Büveyhî sarayı ve çevresinde cereyan eden olaylara birinci dereceden şahitlik etmesinden dolayı, kaynak değeri tartışmasız derecede önemlidir.

1. Tecâribü'l-ümem'in Kaynakları

Büveyhî emirlerinden Adududdevle'nin (338–372/949–983) yanında hâzinu'l-kütüb olarak görev yaptığı esnada (366-372/ 977-983) kaleme alınmış olması ihtimali yüksek olan *Tecâribü'l-ümem* isimli eser, müellifi İbn Miskeveyh tarafından Adududdevle'ye ithaf edilmiştir.(İbnü'l-Kıftî, 1426, s. 218) Eserin orijinali mevcut olmamakla birlikte elimizdeki en eski nüsha İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde (Ayasofya, 3116-3121) kayıtlıdır ve İbn Miskeveyh'in vefatından seksen beş yıl kadar sonra (505/1111) istinsah edildiği tahmin edilmektedir.(Bayrakdar, 1999, s. 206) *Tecâribü'l-ümem*'in, Paris Bibliothèque Nationale (nr. 5838) ve Escorial Library (nr. 1709) kütüphanelerinde ciltleri eksik olan iki nüshası daha vardır.

İbn Miskeveyh'in eserini telif ederken kendisinden önce yazılan eserlerden faydalandığı gibi muasırı olan tarihçilerden de nakiller yapmıştır. Son iki cildi ise büyük oranda kendisinin ve güvendiği devlet ricalinin anlatımlarına dayanmaktadır.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*'i kaleme alırken birincil kaynak olarak Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*'ünü kullanmıştır. Özellikle ilk dört ciltte bu kullanım yoğun bir şekilde hissedilmektedir.(Brockelmann, 1983, s. 5/119) Müellif, kendisini sarayda istihdam eden, Büveyhî Emiri Muizzuddevle'nin (334–356/946-967) veziri Ebu Muhammed Mühellebî'nin (ö. 352/963) teşvikiyle Bağdat'ta Taberî'nin çağdaşı olan Ahmed b. Kâmil'den tarih öğrenmiştir. Bu tedrisatı esnasında Ahmet b. Kâmil'le birlikte Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl ve'l-*

mülûk'ünü hem okumuş hem müzakere etmiştir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/224) İbn Miskeveyh, Taberî'yi, 37/658-224/839 yıllarındaki olayların anlatımında aralıklarla, 224/839-295/908 tarihleri arasında ise büyük oranda kullanmıştır.

Taberî'den sonra en çok faydalandığı tarihçi, Sâbit b. Sinân'dır (ö. 363/973).(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/33; Khan, 1967a, s. 303) *Tecâribü'l-ümem*'de bir olayı aktarırken bunu Sâbit b. Sinân'ın kitabından (Nüshası mevcut olmayan *et-Târîh* isimli kitap) okuduğunu söylemektedir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/313) İbn Miskeveyh, 295/908-340/952 tarihleri arasındaki olayların anlatımında Sâbit b. Sinân'dan faydalanmış, 340/952 yılından itibaren ise kendi gözlemlerine veya duyumlarına dayalı haberleri aktardığını söylemiştir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 7/313)

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*'in telifinde kendi gözlemleri dışında Büveyhî devlet ricalinden olup kendilerine güven duyduğu kişilerden de yararlanmıştır. Öncelikle yanlarında hâzinu'l-kütüb olarak da çalıştığı vezirler olan Ebu Muhammed el-Mühellebî ve Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd, İbn Miskeveyh'in rivayetler konusunda kendi gözlemleri kadar ehemmiyet verdiği şahsiyetlerdir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/178) Bu iki vezir, İbn Miskeveyh'i ilmi konularda teşvik etmişler, kendisine her türlü imkân ve desteği sunmuşlardır.(Khan, 1964, s. 296, 1967b, s. 50) İbn Miskeveyh yirmili yaşlardayken (340/952) Bağdat'ta Muizzuddevle'nin (334/946–356/967) veziri Ebu Muhammed el-Mühellebî'nin (ö. 352/963) hizmetine girerek kâtiplik ve hâzinu'l-kütüblük görevlerini ifa etmiştir.(İzmirli, 1928, s. 22)

Müellif, Mühellebî'nin kendisine anlattıklarını kitabına aldığını, “Ebu Muhammed el-Mühellebî, yaşadığı, şahit olduğu olayların çoğunu birlikte oturarak uzunca yaptığımız sohbetler sırasında bana bildirdi.”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/170) diyerek haber vermektedir. İbn Miskeveyh, ondan naklettiği rivayetlerin çoğunu kendisi de müşahade etmiştir. Büveyhî emirinin ahlâkî durumunu tasvir ettiği bir rivayette, “Muizzuddevle çabuk kızan, ağzı bozuk birisiydi ve Mühellebî'ye de ağır hakaretlerde bulunurdu. Ben o sıralarda Mühellebî ile beraber yer içerdim.”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/181) diyerek gözlemini aktarmaktadır. Yine bir başka zamanda sarayda yaşanan bir olayı “Vezir Mühellebî, onu (*Hâcib Muhammed*) benim yanında öldüresiye dövdü.”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/225)şeklinde anlatmaktadır. Mühellebî 352/963 yılında

zehirlenerek öldürülmüştür. Kimin öldürdüğü İbn Miskeveyh tarafından da tam olarak bilinmemektedir. Fakat ölümünden sonra mallarının müsadere edilmesi, adamlarının tutuklanması ve İbn Miskeveyh'in de görevden uzaklaştırılması(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/239) Muizzuddevle'yi olağan şüpheli haline getirmektedir.

Bu olayın ardından İbn Miskeveyh Bağdat'tan ayrılarak Rey şehrine gitti. Büveyhîler'in Rey-Cibâl kolunun emiri olan Rüknuddevle'nin (331/943-366/976) veziri Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd, Rey'e gelişinden iki yıl sonra 354/965 yılında kendisini saraya çağırdı. Onu, Rey'de bulunan kendisine ait kütüphanede görevlendirdi. İbn Miskeveyh, vezirin kütüphanecisi ve defterdarı olarak yedi yıl hizmet icra etti.(Badawî, t.y., s. 137)

Vezir Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd, kitaplara ve ilme rağbeti ileri derecede olan âlim bir şahsiyetti.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/311) Rey'de şahsına ait çok geniş bir kütüphanesi vardı.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/262) Kütüphanede bütün ilimlere ait eserler mevcuttu. İçlerinde vezirin kendi kişisel çalışmalarını da barındıran bu kütüphane, 355/966 yılında Horasan vilayetinden gelen isyancılar tarafından şehir yağmalandığı esnada İbn Miskeveyh'in almış olduğu tedbirler sayesinde büyük bir yıkımdan kurtulmuştur.(Rahmetullah, 1989, s. 194) Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd, müellif açısından 353/964 ile 362/973 yılları arasında geçen olaylarda önemli bir başvuru kaynağıdır. İbn Miskeveyh, kendisi için, “*Allah ondan razı olsun el-Üstaz er-Reisu'l-Fazl Muhammed el-Hüseyn el-Amîd'in bana anlattıkları kendi müşâhedemden daha aşağı değildir.*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/170) diyerek ona olan güvenini izhar etmektedir.

Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd 360/970 yılında vefat edince(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/314) Rüknuddevle, oğlu Ebu'l-Feth İbn Ebi'l-Fazl'ı (ö. 366/977) vezirliğe atadı.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/313) Rüknuddevle'nin ardından Müeyyiduddevle'nin de 366/977–373/983 yılları arasında vezirliğini yapan Ebu'l-Feth görevde olduğu müddetçe İbn Miskeveyh'in kütüphanedeki görevi de devam etti.(Ansari, 1964, s. 20)

İbn Miskeveyh, Ebu'l-Feth öldürülünce(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/425) Şiraz'daki Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin (338–372/949–983) himayesine girdi. Adududdevle, İbn Miskeveyh'i kendisine hâzin yaptı.

Bu dönemde İran bilginleri arasına girerek ilim meclislerinin en tanınan simalarından oldu. *el-Mülûk fî't-tıbb ile Tecâribü'l-ümem* adlı eserlerini de Adududdevle'ye ithaf etmiştir.(İbnü'l-Kıfti, 1426, s. 218) İbn Miskeveyh, 369/979 yılında *Tecârib*'i yazmayı bırakmıştır. Adududdevle'nin saltanatının 372/983 yılında sona ermesine rağmen aradaki zaman dilimini belgelemeyi neden bıraktığı bilinmemektedir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 7/17)

İbn Miskeveyh, aslında rivayetleri nereden ve kimlerden aldığını (tanınmış kişiler olmasa dahi) çoğunlukla, “*Ebu Zekerıyya Yahya b. Said es-Sûsî anlattı*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/440; 6/5), *Hişâm b. Muhammed'in dediğine göre*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 3/17, 128) ifadelerinde olduğu gibi zikretmesine rağmen *Tecâribü'l-ümem*'i kaleme alırken kendilerinden nakil yaptığı ama isimlerini vermediği kaynaklar da mevcuttur. Nitekim İbn Miskeveyh, bir yerde “*anlatıldığına göre*” şeklinde giriş yapıp “*üzerinde ittifak edileni şudur*” diyerek rivayeti veriyor.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/178) Kitabında otuz altı yerde, “*bazılarının dediğine göre*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/ 337, 352, 363, 413, 444, 457, 477; 2/173, 246, 319, 408. vd.) şeklinde belirsiz kişileri zikrederek rivayeti aktarıyor. On dokuz yerde de “*denmiştir ki*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/83, 128, 347, 421; 2/90, 226, 465. vd.) şeklinde aktarımda bulunmaktadır.

İbn Miskeveyh'in, Ebû İshâk es-Sâbî'nin *et-Tâcî fî'd-devleti'd-Deylemiyye* isimli elimizde olmayan eserden faydalandığını *Tecârribu'l-ümem*'in zeylini yazan Rûzrâverî bahsetmektedir. Rûzrâverî'nin anlattığına göre Büveyhî emiri Adududdevle, Ebû İshâk es-Sâbî'den bir tarih kitabı yazmasını ister ve es-Sâbî eseri tamamlayınca kütüphaneye konulur. Rûzrâverî, kitabı gördüğünü ve bu kitabın son kısmı ile *Tecârib*'in son kısmının birbiriyle aynı olduğunu söylüyor.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/33; 7/33) Sâbit b. Sinân'ın ismini vermeden ondan alıntı yaptığı, kimden aldığını söylemeden birçok aktarımda bulunduğu dikkate alındığında Rûzrâverî'nin bu tespitin de gerçek olduğunu kabul etmemiz yanlış bir tutum olmayacaktır.

2. Tecâribü'l-ümem'de Metot ve Tarz

2.1. Rivayetleri Ele Alış Metodu

İbn Miskeveyh, her zaman uymasa da olayları kronolojik sırayla kitabına kaydetmiştir. Hicri otuz beş yılından önce geçen olayları dönemin öne çıkan idarecilerinin ve de ezici çoğunlukla Pers hükümdarlarının isimleriyle “*Fişdâdiler ve Muasırları; Uşhanc*”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/51), “*Sâsânîler*

ve Muasırları; *Erdeşir b. Bâbek*”, “*Peygamber (s.a.s.) ve Hulefâ-i Râşidin Asrı*” şeklinde başlıklandırmıştır. Hicri otuz beş yılından sonraysa, “... senesi girdi”, “*fiha*” (o sene) diyerek o yıl meydana gelen olayı anlatıyor. (İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/435) Aynı yılda birden fazla olay zikredilecekse yine, “*fiha*” (o sene) denilerek olaylar detaylandırılmadan başlıklar halinde veriliyor; anlatıma sonra geçiliyor. (İbn Miskeveyh, 2000, s. 2/469; 3/343; 4/165)

Müellif, olayları aktarırken ilk önce ne zaman ve nerede meydana geldiğini belirtiyor ve sonra da olayın “...bunu nedeni...” şeklinde giriş yaparak meydana geliş sebebine dair açıklamalar yapıyor. (İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/435; 2/502; 3/110) Ayrıca, “*bu olay hakkındaki haberlerin zikri*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 3/372; 5/442), “*durumun izahı*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/471; 6/201, 302) gibi ifadelerle olayları açıklığa kavuşturmaya çalışıyor. Bu görüşlerin kendisine ait olduğunu özellikle vurgulamak istediğinde, “*ve diyorum ki*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/51, 395; 7/97), “*ondan işittim*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/147; 6/173, 224), “*bizce doğrulandı*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 7/187), “*bu kitabın sahibi Üstaz Ebu Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh diyor ki*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/170, 383, 442.) şeklinde ifadeler kullanıyor.

İbn Miskeveyh bazı haberleri zikrettikten sonra açıklamasını, “*sebebini açıklayacağız*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 2/369; 6/78, 133), “*konu hakkında ilerde tekrar bahsedeceğiz inşallah*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/ 211, 251, 385; 2/457; 6/183, 269, 325, 379), “*ona tekrar döneceğiz*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/183, 269), “*daha sonra açıklayacağız*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/181, 302, 322; 6/257, 345), diyerek anlatıma ara vererek başka konulara geçiyor. Daha sonra “...(*olaya*) geri dönüş” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/397, 442), “...*bahsine geri dönüyoruz*” (İbn Miskeveyh, 2000, s. 5/104,171; 6/107) denilerek tekrar konu ile ilgili olarak eksik bırakılmış bilgiler tamamlanıyor.

2.2. Tarihe Yaklaşım Tarzı

İbn Miskeveyh, daha çok filozof kimliği ile tanınmakla birlikte ilgi duyduğu ve telif ettiği eserler dikkate alındığında çağının diğer alimleri gibi çok yönlü ve eklektik bir niteliği haizdir. (Atiyeh, 1998, s. 630) Ayrıca felsefî düşüncesinin tek bir eseri üzerinden çözümlenmesi ve anlaşılması pek mümkün olmadığı gibi tarihe bakış açısının da sadece *Tecâribü'l-ümem* üzerinden çözümlenmesi ve anlaşılması mümkün değildir. Çünkü kitabının mukaddimesinde kendisinin de söylemiş olduğu gibi eserini kaleme almasının esas gayesi toplumların geçmişlerinde yaşanan hadiselerin ardında yatan sebepleri keşfetmek, sonuçları itibariyle

birbirlerinin benzeri olan olayların bilinmesini sağlamak ve gelecek nesillerin faydalanacağı bir insanlık tecrübesi ortaya koymaktır. Fakat *Tecâribü'l-ümem*'i baştan sona okuduğumuz zaman, tarihsel olaylar çerçevesinde sebepler ve sonuçlar üzerinden bazı tahlillere girilmiş olmakla birlikte panoramik olarak bütün olayları anlamamıza yardımcı olacak, tikel olaylardan soyutlanmış bütünsel bir teoriden bahsedilmemektedir.

Eserin mukaddimesini okuduktan sonra insanın doğası, toplum, siyasetin temel dinamikleri ve devletle ilgili teorik temellere dayalı tahlil beklentisi oluşmakla birlikte buna dair yoğun bir anlatım söz konusu değildir. *Tecâribü'l-ümem*'de oluşan bu beklentiyi karşılayacak bilgiler *Tertibu's-seâde*¹, *el-Fevzü'l-aşgar*², *Tehzîbü'l-ahlâk* ve *taḥhîrû'l-a'râk*³, *el-Hevâmil* ve *'ş-şevâmil*⁴ gibi eserlerde dağınık olarak mevcuttur. Bu nedenle İbn Miskeveyh'in insan ilişkilerinin doğası, toplum ve devlete dair görüşlerini anlayıp *Tecâribü'l-ümem*'de ortaya koymaya çalıştığı tabloyu görebilmek için diğer eserlerdeki görüşlerine de müracaat edilmesi gerekmektedir.

2.1.1. Döngüsellik

İbn Miskeveyh, Büveyhî sarayında kütüphane muhafızı olarak görev yapması hasebiyle o dönemin şartları dikkate alındığında kaynaklara erişim açısından gayet elverişli bir ortamdaydı. *Tecâribü'l-ümem*'in mukaddimesinde, (bu kütüphanede) geçmiş topluluklara ait haberleri, kralların hayat hikayelerini, ülkelerin tarihlerini okuduğunu söylüyor. Yapmış olduğu okumalarda kitaplarda (insanlar açısından) ibret alınabilecek, faydalanabilecek, birçok bilgiyle karşılaşmıştır. Anlatılan olayların kendi döneminde yaşananlarla benzerliği söz konusudur ve gelecekte de aynısının yaşanması muhtemeldir. Örneğin, devletlerin ortaya çıkışı, büyümesi, gelişmesi, krallıklara dönüşmesi daha sonra bazı bozulmaların meydana gelmesi; bu bozulmaları düzeltten idarecilerin sayesinde devletin kurtulması, ihmal edilen bozulmalar neticesinde devletin sona

¹ İnsanın mutluluğu nasıl elde edeceğini anlatan ve felsefenin mutluluğu elde etmedeki ehemmiyetini ortaya koymaya çalışan bir eserdir. İbn Miskeveyh tarafından hizmetinde bulunduğu vezir Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amid'in isteği üzerine 358-360/969-970 yılları arasında yazılmıştır.

² İbn-i Miskeveyh'in metafizik ve teolojiyle ilgili eseridir ve 366/976-369/979 tarihleri arasında kaleme alınmıştır.

³ Tekâmül nazariyesi, nefsin faziletleri ve sosyal terbiyeyle ilgili olan bu eser İbn Miskeveyh tarafından (372/982-375/985 tarihleri arasında kaleme alınmıştır.

⁴ Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) İbn Miskeveyh'e felsefe, ahlâk, toplum vb. konularla ilgili sorularına verilen cevapları içeren bir kitaptır. Müellifinin Ebû Hayyân olduğu kabul edilir.

ermesi hem geçmişte hem de gelecekte her devletin başına gelebilecek benzer olgulardır.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/47)

İbn Miskeveyh burada toplumsal yapılanmanın çatısı konumunda olan devleti doğan, büyüyen ve nihayetinde çeşitli sebeplerden dolayı yıkılan bir organizmaya benzetmekte ve döngüsel bir süreçten bahsetmektedir. Vakıayı ifade eden müellif, filozof olmasına rağmen bu durumun teorik temellerinden bahsetmemektedir. Bu da daha önce de belirttiğimiz gibi toplum ve devlet ile ilgili görüşlerinin farklı eserlerinde dağınık olarak bulunmasının bir sonucudur. Çünkü *Tecâribü'l-ümem*'e yakın ve belki de eş zamanlı olarak yazmış olduğu diğer eserlerde(Günter ve el-Cemûhî, 1442, s. 463) devleti organizmaya benzettiği açıkça görülmektedir. Nitekim İbn Miskeveyh'e göre insan, tabiatı itibariyle medenidir (sosyal bir varlıktır). İnsan sosyalleşmek için başkalarına da ihtiyaç duyar; tek başına yaşayarak sosyalleşmesi mümkün değildir. Birbirlerine duymuş oldukları ihtiyaç nedeniyle bir araya gelen bireyler bir topluluk oluştururlar. Bu topluluk büyüyerek şehir ve devleti meydana getirir.(İbn Miskeveyh, 1325, ss. 56-57) Yine aynı şekilde toplumsal düzenin ve dolayısıyla huzur ve mutluluğun devamı için insanlar iş birliği içerisinde olmak zorundadırlar. (İbn Miskeveyh, t.y., s. 24)

İbn Miskeveyh'e göre bu organizmanın sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için herkesin üzerine düşen vazifeyi yerine getirmesi gerekmektedir.(Ansari, 1964, s. 135) Ayrıca bu devlette kaos olmaması, her şeyin düzen içerisinde devam edebilmesi için bir otoritesinin/idarecisinin olması gerekmektedir.(İbn Miskeveyh, 1422, s. 386) Huzur ve güvenin devamı için otorite/idarecinin insanları, şeriâtın telkin ettiği maslahatlara yönlendirmesi gerekmektedir. Toplumu idare etmekte olan idareci/kral, menfaatleri gereği insanları iyilikle veya zorlamayla bu maslahatlara yönlendirebilir.(İbn Miskeveyh, 1422, s. 374) İdareci/kral adaletle hükmetmeli, ülkeyi imar etmeli, vatandaşın kişisel hürriyetini güvence altına almalı, düşmana karşı ülkesini korumalı ve sosyal hayatın sürdürülebilir olması için gerekli olan tedbirleri almalıdır. Vatandaşlar da buna karşılık olarak idareci/krala müteşekkîr olmalı, sadakat göstermeli ve bozgunculuktan uzak durmalıdır.(İbn Miskeveyh, t.y., s. 132)

Diğer kaynaklarda dağınık olarak bulunan bu bilgiler, *Tecâribü'l-ümem*'in mukaddimesinde müellifin ifade etmiş olduğu döngüselliğin ve devlet organizmasının fikrî temellerini oluşturan izahatlardır. Aynı zamanda bu yorumlar, tarih bilimine felsefî yaklaşımın İslam dünyasındaki ilk nüveleri olarak da kabul edilebilir.(Abdulvehhab, 1986, s. 530; Endress, 1998, s. 2/530)

Daha sonra açmış olduğu yoldan ilerleyen Reşîdüddin Fadlullah (718/1318) *Câmi'ü-tevârih*'iyle, İbn Haldûn (809/1406), *Mukaddime*'siyle, Kâfiyecî (879/1474), *el-Muhtasar fî ilmi't-târih*'yle, Sehâvî (902/1496), *el-İ'lân bi't-tevbih limen zemme't-târih*'yle İslam tarihçiliğinde tarih felsefesi açısından birbirinden değerli eserler ortaya koymuşlardır.(es-Sâmerrâî ve Gemici, 2020, s. 48)

Bu döngüsellikten dolayı vezirler, askeri erkân ve siyasetçiler tarihi iyi tetkik etmeli, olayların meydana geliş şekillerine vâkıf olmalıdırlar. Tarih onlara devletler arasında meydana gelen savaşların sebep ve sonuçları ile ilgili gerekli verileri verecektir. Eğer devlet erkânı geçmişin tecrübesini kendisine kılavuz yaparsa olaylar meydana gelmeden gerekli tedbirleri alma imkanına kavuşmuş olur.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/48) Çünkü dünya işleri nitelik itibariyle benzeşirler ve benzer sebepler de benzer sonuçları doğurur. Eğer bu tecrübeler görmezden gelinirse insanoğlu hepsini tekrar yaşamak zorunda kalır.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/48)

2.1.2. Rasyonellik/Sekülerlik

Tecâribü'l-ümem'de dikkat çeken bir başka konu İbn Miskeveyh'in, insanlık tecrübesine dayalı, rasyonel bir yaklaşımla tarihi ele alma gayretidir. Nitekim İbn Miskeveyh, tarihe dair okumalarında kitaplarda geçmişe ait efsane ve hurafelere dayalı uydurma rivayetlerin mevcudiyetine şahit olduğunu söylüyor. Ona göre bu efsane ve hurafelerin, uyumak istediğinde insanın uykusunu getirmesine yardımcı olmaktan başka hiçbir faydası yoktur.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/48) Örneğin, şeytanların, Hz. Süleyman'ın vermiş olduğu emir nedeniyle eski Pers hükümdarlarından Keykâvûs'un hizmetinde çalıştıkları hurafesi ve yine Perslilerin gökyüzünde altın ve gümüş gibi madenlerle inşa ettikleri şehir efsanesi gibi şeyler bu kabilden aslı olmayan uydurma haberlerdir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/75) Bundan dolayı müellif, geçmişe ait bu tür efsanevi anlatımları insanlık tecrübesine herhangi bir katkısı olmayacağı gerekçesiyle kitabına almamıştır. Kitabı kaleme almasına onu sevk eden şey, insanların faydalanması, idarecilerin yönetim işleri ile ilgili geçmiş tecrübeleri kıstas almasıdır. Bu gayeyle kitabını telif etmiştir ve adını da hedefini yansıtacak şekilde toplumların tecrübeleri anlamına gelen *Tecâribü'l-ümem* diye isimlendirmiştir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/49) Bu tavır bazı yazarlar tarafından tarihin rasyonel bakış açısıyla ele alınması olarak yorumlanmıştır. (Günaltay, 2006, s. 99; İzmirli, 1929, s. 65)

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*'in mukaddimesinde takip edeceği usülle ilgili izahatlar yaptıktan sonra eserine Nûh Tufanı'nı ismen zikrederek başlıyor.

Konu hakkındaki rivayetlerin insanlık tecrübesi açısından örnek alınabilecek mahiyette olmamasından dolayı detaya girmedigini belirterek tarihte ismi kayıtlı olan ilk hükümdarın Uşhanc olduğunu söyleyip Pers tarihine geçiş yapıyor. İbn Miskeveyh, Uşhanc'ın “*ekâlîm-i seb'a'ı*”¹ hakimiyeti altına aldığından, tarihteki ilk kral olduğundan, adlî sistemi ilk kuran kişi olduğu için “*adaleti ilk ihdas eden kişi*” anlamına gelen “*fişdad*” adıyla isimlendirildiğinden, ağacı ilk kesen, ilk bina yapan, Babil ve Sûs şehirlerini kuran vs. olduğundan uzun uzadıya bahsediyor.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/51-52.)

Bu noktada bir şey daha yapıyor ve bu da gayet dikkat çekici bir durum olduğu için zikretmemiz önem arz etmektedir. Uşhanc'ın krallık dönemini anlatırken kendisinin fesat ehli (bozguncu) olarak adlandırdığı bir toplulukla Uşhanc arasında çetin bir savaşın meydana geldiğinden bahsediyor. Bu savaş neticesinde Uşhanc, fesat ehlini mağlup ediyor ve onları denizlerdeki adalara, uzak dağların tepelerine sürüyor. İçlerinden kendisine boyun eğip bozgunculuktan vaz geçenleri hizmetine alarak onları şeytan ve ifrit diye isimlendiriyor.”(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/51-52)

Müellifin temel kaynağı olması hasebiyle bu konuyla ilgili olarak Taberî'ye baktığımız zaman ise karşımıza çok daha farklı bir manzara çıkmaktadır. Aynı rivayet Taberî'de de Perslilerin iddiası olarak geçmektedir. Buradaki anlatıya göre Uşhanc, iblis ve askerlerini mağlup etmiş, insanların arasına karışmalarına engel olmuştur.(Taberî, 1387, s. 1/169) Yani buradaki varlıklar fesat ehli insanlar değil manevi varlıklar olan iblislerdir. Dolayısıyla İbn Miskeveyh bu rivayeti tevil ederek aklileştirmiştir. Aynı aklileştirmeyi omzunda iki tane yılan bulunan Pers hükümdarları Dahhâk(Demirci, 1993) efsanesinde de yapmaktadır. Taberî, efsaneyi anlatıya uygun olarak naklederken(Taberî, 1387, s. 1/196) İbn Miskeveyh, bu efsanenin Dahhâk'ın bir hilesinin zayıf karakterli ve düşüncesiz kişilerde oluşturduğu korku yüzünden yayıldığı izlenimi vermektedir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/55)

İbn Miskeveyh tarafından rasyonelliğin bir kenara bırakıldığı bir başka yer de kütüphanede yaptığı okumalar esnasında rastladığı bir kitapla ilgili söyledikleridir. Müellif, kütüphanede bir kitap bulur ve içine baktığında Pers, Hint, Arap ve Rumlar'a ait hikmetli sözlerin yazılı olduğunu görür. Ona göre bu kitap tarihte yazılmış en eski kitaptır ve bu durumda bunun yazarı Uşhanc'dan başkası olamaz. Çünkü Tufan'dan hemen sonra kral olan tek kendisi vardır ve kendisinden önce de hayatı bilinen başkası da yoktur. Dolayısıyla burada

¹ Yedi kıta demektir. Eskiden dünyanın yedi kıtadan meydana geldiğine inanılırdı. Bkz. (Yâkût el-Hamevî, 1397, s. 1/25-32)

yazılanlar Uşhanc'ın kendi çocuğuna ve sonra gelecek olan krallara olan vasiyetidir.(İbn Miskeveyh, 1952, s. 5)

İbn Miskeveyh'in, insanlık tecrübesine dayalı rasyonel bir yaklaşımla tarihi ele alma hedefi çerçevesinde efsane ve hurafelerden sonra kitabı *Tecâribü'l-ümem*'e almadığı diğer haberler ise peygamberlerin hayatlarına dair kaynaklarda yer alan rivayetlerdir. Bunun nedeniyse peygamberlerin hayatlarının mucizevî olması ve bunların insan tecrübesi dairesinde değerlendirilmesinin mümkün olmamasıdır.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/72) İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hayatı ile ilgili rivayetler konusundaki tutumu da önceki peygamberlerin hayatından farklı değildir. Bu konuda da “*Rasûlullah'ın hayatındaki gazvelerin de çoğunu kitabımıza almadık. Çünkü bu gazveler Allah'ın lütfu sayesinde kazanılmıştır ve tecrübe anlamında insanların örnek alabilecekleri vasfa sahip değildir.*” demektedir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/288)

Hız. Peygamber'in gazvelerinden sadece Hendek ve Huneyn ile ilgili rivayetleri kitabına almıştır. Bunları almasının nedeni bu iki savaşta yaşananlarda insanların tecrübe anlamında örnek alabilecekleri tedbir ve hilelerin mevcudiyetidir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/257, 263) İbn Miskeveyh'in daha önceki rivayet tercihlerinden mülhem, Hendek Gazvesi'nde önemli figürlerden olan ve hendeğin kazılması fikrini ortaya atan(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/257) Fars kökenli Selmân-ı Fârisî'nin mevcudiyeti tercihte etkili olmuştur diyebiliriz. Huneyn Gazvesi'nde ise, savaşın ilk aşamalarında Müslümanların bozgun yaşadığı ve Hız. Peygamber'in cesareti ve sebatı ile tekrar toplandığı ve zafer kazanıldığı(Taberî, 1387, s. 3/75; Vâkıdî, 1409, s. 2/809) bütün siyer ve tarih kitaplarında anlatılmaktadır. Acaba İbn Miskeveyh'i bu savaşı zikretmeye ikna eden ne olmuştu diye baktığımızda Hız. Ali'yi görüyoruz. İbn Miskeveyh'e göre ilk bozgun esnasında Hız. Ali, Rasûlullah'ın yanından ayrılmayan birkaç kişiden birisidir ve düşman sancaktarını öldürerek savaşın kazanılmasında kilit rol oynamıştır.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/266) Hız. Ali'nin bir savaş kahramanı olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Burada ilgi çekici olan savaş esnasında dağılmayanların isimleri diğer tarih kitaplarında genelde Hız. Abbas ile başlarken(İbn Sa'd, 1968, s. 1/151; İbnü'l-Esîr, 1407, s. 2/135) burada listenin başına Hız. Ali'nin yerleştirilmesidir.

Tecâribü'l-ümem'de Hız. Peygamber dönemiyle ilgili son olarak, peygamberlik iddiasıyla isyan başlatan Esved el-Ansî olayından bahsedilmektedir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/267) Bu olayın anlatımındaki detaylara baktığımızda ise Fars kökenli ve Hız. Peygamber zamanında Yemen valisi iken Müslüman olan Bâzân'ın yine bölgede valilik yapan oğlu Şehr b.

Bâzân'ı görüyoruz. Esved el-Ansî, kendisine karşı koyan Şehr b. Bâzân'ı öldürerek bölgeye hâkim oluyor. Sonrasında, Hz. Peygamber'in bu bölgedeki valilerinin çoğu kaçıyorlar (geri çekilme yerine kaçma anlamındaki “herebe” fiilini kullanıyor). Nihayet, Hz. Peygamber'e sadakat gösteren Kays b. Meksûh, Fîrûz, Cüşeyş ve Dâzeveyh, (kocası Esved el-Ansî tarafından öldürülerek kendi nikahı altına alınan Şehr b. Bâzân'ın hanımı Âzâd ile iş birliği yaparak) Esved'i öldürürler.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/269-273)

İbn Miskeveyh, efsane ve mucizeler konusunda hassasiyet göstereceğini beyan etmesine rağmen, nitelik itibariyle sübjektif tecrübeye dayalı olan ve insanların kendi gayretleriyle elde etmelerinin mümkün olmadığı, şans eseri ortaya çıkan (baht)(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/50) ve tesadüfen meydana gelen (ittifak ceyyid)(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/261, 305, 563; 2/131; 5/372) vakaları ise eserinde zikretmekte bir sakınca görmemiştir.

Bu ilginç tesadüflerden (ittifâk ğarîb) biri 340/951 yılında Büveyhî emiri Rûknüddeve ile Horasan emirinin ğulâmı (memlûkü) İbn Karatekin (ö. 340/952) arasında meydana gelen ve yedi gün süren savaş esnasında yaşanmıştır. İbn Miskeveyh'in vezir Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd'den naklettiği hâdiseye göre, savaş Rûknüddeve açısından kötüye gitmektedir ve Rûknüddeve kaçış planları dahi yapmaktadır. İbnu'l-Amîd onunla konuşur ve bazı telkinlerde bulunur. Ertesi sabah Rûknüddeve'nin yanına gittiğinde onu çok neşeli görür ve Rûknüddeve kendisine rüyasından bahseder. Rüyasında, atına bindiğini, düşmanın kaçtığını kendisi ile (İbnu'l-Amîd) at üzerinde yolda konuşurlarken yere baktığında bir yüzük gördüğünü ve askerinden getirmesini isteyip parmağına taktığını anlatır. Hikâyenin devamında İbnu'l-Amîd henüz gün ağarmadan düşmanın geri çekildiğine dair müjdeli haberin geldiğini, şaşkınlık içerisinde atlara bindiklerini, yolda giderlerken toprak arasında bir yüzük gördüklerini, aldıkları zaman Rûknüddeve'nin, “*işte bu sana rüyamda gördüğümü söylediğim yüzüğün ta kendisidir*” dediğini İbn Miskeveyh'e aktarıyor. Müellif, bu haberi aktardıktan sonra ilkelerinden sapmış olmanın mahcubiyetinden olsa gerek, “*bu gerçekten ilginç bir haberdir. Eğer bu hikâyeyi doğru sözlülüğünden ve abartıdan uzak olduğunu bildiğim birisi anlatmamış olsaydı kitabımda kesinlikle zikretmezdim.*” diyerek konuyu nihayete erdirmiştir.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/176-176)

İbn Miskeveyh'in efsane ve hurafelerden sonra mucizevî niteliği dolayısıyla peygamberlerin hayatlarını da eserine almaması, İslam dünyası tarih yazıcılığında teolojik yorumdan uzaklaşma çabası olarak da yorumlanmıştır.(Ahmad, 2009, s. 441) Çünkü bu yöneliş, tarih yazıcılığının insan ilgi ve amaçlarının gerçekleştirilmesi için bir araç haline gelmesi demektir. Böylece tarihte ereklilik ve önceden belirlenmişlik reddedilmektedir de denebilir. Fakat bu özelliğinden dolayı İbn Miskeveyh'in, *Tecâribü'l-ümem*'de seküler bir tarih oluşturma çabası içerisine girdiği yorumunu yapmak(Goodman, 2003, s. 199; Kraemer, 1986, s. 224; Siddiqui, 1971, s. 21) kanaatimizce, İbn Miskeveyh'in kitabını yazarken aklına dahi gelmemiş olan bir hedeftir.

Sadece *Tecâribü'l-ümem*'de peygamberlerin hayatlarının zikredilmemesi pratiği üzerinden böyle bir genelleme yapılması hatalı bir tespit olacaktır. Daha öncesinde de ifade ettiğimiz gibi İbn Miskeveyh'in devlet, toplum ve siyasete dair teoremleri çeşitli eserlerinde dağınık haldedir ve hiçbirinde sistematik bir silsile içerisinde kavramsallaştırılmamıştır. Diğer eserlerine baktığımızda İbn Miskeveyh, iddia edilenin aksine toplum ve devlete dair teokratik yorumlar yapmaktadır. Çünkü kendisi dindar bir Müslümandı ve geçmişinde yaşadığı ahlâkî zafiyetlerden(Samherânî, 1988, s. 143) dolayı pişmanlığını, *“Bir zamanlar benim yaptığım gibi kişi, yaratılıştan yiyecek, giyecek, binecek, ziynet, at ve kölelere düşkün olsa, sonra da bunlarla uğraşarak kendisinin layık olduğu mutluluğu ihmal etse, bu onun için bir bahtsızlıktır, ziyandır, nimet ve kazanç değildir.”*(İbn Miskeveyh, t.y., ss. 42-43) diyerek açıkça itiraf etmektedir.

İbn Miskeveyh'e göre insanların, bireysel ve toplumsal huzuru elde edebilmeleri için dine tâbî olmaları gerekmektedir. Çünkü din, bunun gerçekleşmesi için vardır. İdareci/kral, bu ilahi öğretiyi muhafaza eden ve insanların dine erişiminin garantörü olan bir aktördür.(İbn Miskeveyh, t.y., s. 154) Bütün bunlardan dolayı devlet, ahlâkî bir zorunluluktur.(Ansari, 1964, s. 136) Dolayısıyla din ve devlet onun düşüncesinde asla birbirine paralel kurumlar değildi.(Ansari, 1964, s. 137) Ayrıca *Tecâribü'l-ümem*'de de tarihin akışında ilâhî belirlenmişlik olduğuna (mezhebi aidiyetin bir tezahürü olarak) delil oluşturabilecek örnek de mevcuttur. Hz. Hüseyin'in, uğradığı ihanetin bir sonucu olarak Kerbelâ'da şehit edilmesinden önce

tarafatlarına yaptığı konuşmada söylediğini iddia ederek aktardığı sözler başka tarih kaynaklarında yoktur.

İbn Miskeveyh'e göre Hz. Hüseyin, kendisini Kfe'ye davet edip daha sonrasında sahip çıkmayan kitleye yaptığı konuşmada, onlara Allah'ı (şahitliğini) hatırlattı; imametın gnahkr ve bozguncuların değil nübüvvet ve hikmet gereği kendi hakkı olduğunu delilleriyle anlattı.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 2/64) Buradaki geçen diyaloglarda aktarılan bilgilerin, imametın ilâhî belirlenmişlikle sabit olduğunu delillendirme gayretinin bir yansıması olduğu aşıkardır. Halbuki tarihen sabittir ki Hz. Peygamber kendisinden sonra kimseyi bu noktada tavsiye etmemiştir. Taberî'deki rivayette aynı minvalde aktarılan hitabette Hz. Hüseyin, *“sizin davetinizle bu gnahkr ve bozgunculara karşı gelmek için buraya gelmiştim ve bu (emirlik) daha çok benim hakkımdır”* anlamında sözler söylemiş olmakla birlikte herhangi bir ilâhî belirlenmişlikten bahsetmemektedir.(Taberî, 1387, s. 5/403)

şi siyaset teorisinin öncelikleri arasında yer alan imametın ilâhî belirlenmişlik yoluyla kendilerinin uhdelerinde bulunduğu düşüncesi, İbn Miskeveyh'in de uzak kalamadığı bir cazibe alanıdır. Kendisinin yakın hizmetinde bulunduğu Büveyhî hanedanının da temel hedefinin bu olduğunu *Tecâribü'l-mem* vasıtasıyla öğreniyoruz. Nitekim İbn Miskeveyh'in aktardığına göre Büveyhî hükümdarı Adududdevle, Abbasi halifeleri ile ilişkilerini güçlendirmek için büyük kızını Halife et-Ti'lillh (. 393/1003) ile evlendirmişti. Adududdevle'nin bu evlilikten beklentisi yüksekti. Bu evlilik sayesinde hilfetin kendi ailesine geçmesine vesile olacak bir erkek çocuğunun dünyaya gelmesini temenni etmekteydi.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 6/464)

Sonuç

Müslümanlar açısından tarih yazımı faaliyeti, Hz. Peygamber'in vefatından sonra aşabının da tarih sahnesinden çekilmeye başlamasıyla bir ihtiyaç haline gelmişti. Bunun zerine öncelikli olarak Hz. Peygamber'in hayatına dair rivayetlerin toplandığı siyer ve meğzi çalışmaları çerçevesinde İslam tarihçiliğinin ilk nüveleri ortaya çıkmış oluyordu. Bu yazıcılığın öncelikli hedefi, bütün detaylarıyla Rasûlullah'a dair rivayetlerin toplanmasıydı. Daha sonra farklı kültürler ve coğrafyalara doğru genişleyen İslam dünyasında tarih yazıcılığı da buna ayak uydurarak genel tarih konulu telifler ortaya çıkmaya başladı. Taberî ve diğer ilk dönem genel tarih yazıcılarının öncelikli hedefi duymuş oldukları

rivayetleri toplamaktı. Dolayısıyla bu dönemde rivayetlerin doğruluğu veya yanlışlığı, uydurma olup olmadığı gibi hususiyetler çok fazla dikkate alınmadı. Sonraki zamanlarda ise tarih rivayetlerinin içerisindeki akla mantığa uygun olmayan olumsuz rivayetlerin mevcudiyeti bazı yazarların dikkatini çekmeye başladı.

İbn Miskeveyh işte bu yazarların ilklerindendir. Kendisi filozof kimliğiyle ön plana çıkmış olmakla birlikte telif ettiği *Tecâribü'l-ümem* tarih konusunda yazılmış önemli eserler arasındadır. Eserini önemli kılan ise mukaddimesinde lanse ettiği modern tarihçiliğin baskın karakteri olan eleştirel bakış açısının ilk denemelerini burada görmemizdir. Filozof, kitabının girişinde eserin kapsam ve sınırlarını çizmiştir. Takip edeceği metot sayesinde insanlık tecrübesini bir sonraki nesle aktaracak ve böylece onların olayları anlayıp daha sağlıklı bir toplum ve devlet inşa etmelerine yardımcı olacaktı. Bu nedenle eseri için “*toplumların tecrübeleri*” anlamına gelen bir isim tercih etmiştir. Toplumların tecrübelerini sağlıklı bir şekilde aktarabilmek için de geçmişe ait haberleri sorgulayacak, neticesinde bazı elemelerde de bulunacaktı. Mukaddimede ortaya konulan bu vizyon tarihçilik açısından kendi zamanı itibarıyla başarılması gerçekten zor olan (o dönemde iktidarların hanedanlardan müteşekkil olması ve bu eleştirilerin bir şekilde ucunun kendilerine dokunması nedeniyle) riskli bir hedefti.

Ortaya koymuş olduğu bu vizyona uygun olarak İbn Miskeveyh, eserinde geçmişe ait hurafeleri barındıran haberleri elemiştir. Ayrıca mucizevî niteliğinden dolayı peygamberlerin hayatlarını da kitabına almamıştır. Mukaddimede lanse edilen bu rasyonel ve eleştirel bakış açısıyla uyumlu olarak başka milletlere ait efsânevî rivayetlerin direkt elenmiş olmasına rağmen mensup olduğu Pers toplumunun anlatılarında yer alan efsâneler tevil edilerek kitaba alınmıştır. Ayrıca insan tecrübesi ile tekrar yaşanması mümkün olmayan, peygamberlerin hayatlarına dair rivayetler kitaba alınmamış olmasına rağmen yine hizmetlerinde bulunduğu Büveyhî emirlerinin, rüyaya veya tesadüfe dayalı, başkalarının aynısını yaşaması mümkün olmayan sübjektif tecrübeleri kitaba kaydedilmiştir.

İbn Miskeveyh'in, eserinin mukaddimesinde de belirtmiş olduğu gibi peygamberlerin hayatının mucizevî olmasından dolayı tecrübe edilmesinin mümkün olmaması hasebiyle kitaba alınmamasında metot açısından haklılık payı vardır. Fakat Hz. Peygamber döneminin insan tecrübesine muvafık olayları olarak zikredilen kısımlarında, İbn Miskeveyh'in ırksal ve mezhepsel mensubiyetinin izdüşümlerini görmek objektiflik açısından izahı mümkün olmayan tercihlerdir. Hz. Peygamber'in nübüvvet dışındaki kişisel hayatı da dahil

olmak üzere birçok haber kitaba alınmadığı halde Hz. Ali, Fars kökenli sahabî Selman-ı Fârisî ve Esved el-Ansî olayında etkin rol oynayan Fars kökenli Müslümanlara dair haberlerin siyer tarihi kısmının tamamını oluşturması rivayet tercihindeki mezhepsel bakış açısının önemli delillerinden bir tanesidir.

Mukaddimede ortaya koymuş olduğu metodik hedeflere rağmen kitabın içerisinde bu hedefler çerçevesinde dizayn edilmiş bir akış veya tasnif söz konusu değildir. Filozof olması hasebiyle başka eserlerinde kendisine ait toplum, sosyal psikoloji ve devlete dair gerçekten önemli görüşleri mevcuttur. Fakat *Tecâribü'l-ümem*'de olayları teorik temellere oturtma anlamında bu görüşlerin zikredilmemesi metod açısından önemli bir boşluk meydana getirmiştir.

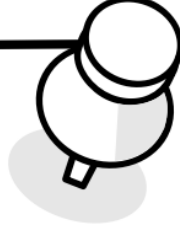
Sonuç olarak, rivayetlerin eleştirilmesi, bunların makul olup olmadığının belli ilkeler çerçevesinde değerlendirilmesi düşüncesi İslam tarihçiliğinde eleştirel düşüncenin ilk örneklerini taşıması hasebiyle önemlidir. Bu düşünceleri metodik hale getirememiş olması ve sahip olduğu aidiyetlerin (kavim/mezhep) yorumlarını etkilemiş olması İbn Miskeveyh'in önemli handikaplarıdır. Öbür yandan, Büveyhî sarayında meydana gelen olaylarda birinci dereceden şahitliğinin bulunması nedeniyle, yaşadığı döneme dair haberleri direkt kaynağından öğrenmemiz açısından, rivayetlerinin eşsiz değerde olduğunu söylememiz yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

Kaynakça

- Abdulvehhab, İ. E. S. (1986). *Kitabetu'l-bahsi'l-İlmî ve meşâdiru'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*. Cidde: Dâru's-Şurûk.
- Ahmad, Z. (2009). Muslim Philosophy of History. *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* içinde (ss. 437-445). Blackwell Publishing.
- Ansari, M. A. (1964). *The Ethical Philosophy of Miskawaih* (1. bs.). Aligarh/İndia: The Aligarh Muslim University Press.
- Atiyeh, G. N. (1998). Ibn Miskawayh, Ahmad Ibn Muhammad. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London.
- Badawî, 'Abd al-Rahmân. (t.y.). *Quelques Figures et Thèmes de la Philosophie Islamique* (1979. bs.). Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose.
- Bayrakdar, M. (1999). İbn Miskeveyh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Brockelmann, C. (1983). *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*. (A. en-Neccâr, Çev.) (C. 1-6). Kahire: Dâru'l-Meârif.
- Demirci, K. (1993). Dahhâk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

- Endress, G. (1998). Miskawayh. *Encyclopedia of Arabic literature*. London-New York: Routledge.
- es-Sâmerrâî, M. S. C. ve Gemici, N. (2020). Devru'd-dîni ve'l-insân fî felsefeti't-târîhi ve hareketihi. *Mecelletu'd-dirâsâtî't-terbeviyye ve'l-ilmiyye*, 1(16), 27-75.
- Goodman, L. E. (2003). *Islamic Humanism*. New York: Oxford University Press.
- Günaltay, M. Ş. (2006). *İslam Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Günter, S. ve el-Cemûhî, Y. (1442). El-Feylesûf ve'l-müerrih Miskeveyh beyne't-telakkî ve't-te'vîl fî dav'il-hitâbi'l-ahlâkiyyi ve't-terbeviyyi. *Mecelltu't-tefâhum*, (70), 429-464.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (1325). *Kitâbu'l-fevzi'l-aşgar*. Mısır: Matbaatu's-Saâde.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (1422). *Kitâbü'l-Hevâmil ve's-şevâmil*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (1952). *El-Hikmetu'l-Hâlîde=Cavidan-ı Hired*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (2000). *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*. ; (2. bs., C. 1-7). Tahran: Surûş.
- İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (t.y.). *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrü'l-a'râk* (1. bs.). Mektebet's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. el-Hâşimî. (1968). *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebîr* (C. 1-8). Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. İ. A. b. M. b. M. eş-Şeybânî. (1407). *El-Kâmil fî't-târîh* (C. 1-11). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Kıftî, E.-H. C. A. b. Y. b. İ. (1426). *İẖbârü'l-'ulemâ bi-aḥbârî'l-ḥükemâ = Tariḥü'l-ḥükemâ*. (1. bs.). Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü't-Tıktaka, E. C. M. b. A. b. T. (t.y.). *El-Fahri fî'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sadır.
- İzmirli, İ. H. (1928). Ebû Ali Miskeveyh "İbn Miskeveyh" el-Hâzin. *Dârülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası*, 3(10), 17-33.
- İzmirli, İ. H. (1929). Miskeveyh'in Felsefesi, Eserleri. *Dârülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası*, 3(11), 59-80.
- Kehhâle, Ö. R. (t.y.). *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. (C. 1-15). Beyrut: Mektebet'l-Müsennâ-Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî.
- Khalidi, T. (1994). *Arabic Historical Thought in the Classical Period*. New York: Cambridge University Press.

- Khan, M. S. (1964). The Eye–Witness Reporters of Miskawaih’s Contemporary History. *İslamic Culture*, 38(4), 295-313.
- Khan, M. S. (1967a). Miskawaih and Tābit ibn Sinān. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 117(2), 303-317.
- Khan, M. S. (1967b). The Personal Evidence in Miskawaih’s Contemporary History. *The Islamic Quarterly*, 11(1-2), 50-63.
- Kraemer, J. L. (1986). Humanism In The Renaissance Of Islam: The Cultural Revival During The Buyid Age (ss. 222-233). Leiden.
- Omar, M. N. (2016). Islamic Social Ethics: An Analysis of Miskawayh’s Thought. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 1(1), 81-87.
- Özlem, D. (1998). *Tarih Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Rahmetullah, M. (1989). El-Müerrihu İbn-i Miskeveyh ve Kitâbuhi Tecâribu’l-umem ve tâkibu’l-himem. *El-Müerrihu’l-Arabî; İttihâdu’l-Muerrihine’l-Arab*, 14(40), 185-202.
- Rosenthal, F. (1983). *İlmü’t-tarih inde’l-müslimin*. (S. A. el-Alî, Çev.). Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.
- Samherânî, E. (1988). *El-Ahlâk fi’l-İslâm ve’l-felsefeti’l-kadîm*. Beyrut.
- Sezgin, F. (1984). *Muḥadarât fî târîhi’l-ulumi’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye*. Reihe; A. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften.
- Siddiqui, B. H. (1971). Miskawayh on the Purposes of Historiography. *The Muslim World*, 61(1), 21-27.
- Siddiqui, B. H. (1977). Miskawayh: Life and Works. *Journal of the Regional Cultural Institue*, 7(2-3), 87-111.
- Taberî, E. C. İ. C. M. b. C. b. Y. (1387). *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* (C. 1-11). Beyrut: Dâru’t-Türâs.
- Toynbee, A. (1975). *Tarih Bilinci*. (M. Belge, Çev.). İstanbul: E Yayınları.
- Vâkıdî, E. A. M. b. Ö. b. V. el-Eslemi. (1409). *El-Megâzî* (C. 1-3). Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. (1397). *Mu‘cemü’l-büldân* (C. 1-5). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Zirikli, H. (2002). *El-A’lâm*. ; (15. bs., C. 1-8). Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melayin.



BÖLÜM 5

OĞUZLAR (TÜRKMENLER) DE GİYİM VE KUŞAM GELENEKLERİ

Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ¹

Giriş

Giyim kuşam halk biliminin maddi kültür unsurları içerisinde yer almakta olup, bu alanda oldukça önemli bir yere sahiptir. Giyim ve kuşamın öncelikli amacı korunmak içindir. Ancak kültürel gelişim sürecinde geniş fonksiyonlar yüklenmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlunun temel ihtiyaçları içerisinde yer alan giyim kuşam, Türk topluluklarında üzerinde araştırma yapılan önemli konulardan biridir. Tarihi safahat süreci içerisinde Türk topluluklarının giyim kültüründe önemli gelişmeler görülmekte olup, bu gelişimleri gösteren birçok etnografik kanıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Türklere ait giyim kültürüne Orta Asya'daki duvar resimlerinde, minyatürlerde, yazıtlarda, seyahatnamelerde, tarihi ve edebi eserlerde rastlanılmaktadır. Giyim bir yönüyle bireyin işini, statüsünü, ekonomik durumunu ve cinsiyetini ortaya koyarken zamanla estetik ve moda denilen tarzın doğmasına yol açmış, çeşitli milletlerin ve topluluklarının dini inançlarına, medeni durumları ile örf ve âdetlerine göre farklılıklar göstermiştir. İnsanların giyim tercihinde, iklim şartlarının, dini inanışların, kültürel farklılıkların, zevklerin, ekonomik durumlarının ve sosyal değerlerin etkisi vardır. Ayrıca giyim ait olduğu milletin kültürel belleğini yansıtmaktadır. Türk topluluklarının yaşam biçimini yansıtan öğelerin başında giyim ve kuşam geleneği gelmektedir. Dolayısıyla Türk topluluklarının giyim kuşam geleneği kendine özgü bir niteliğe sahiptir. Türkler İslamiyet öncesi ve sonrası inanç ve düşünce kalıplarını girdikleri bu yeni medeniyetin getirileriyle birleştirmiştir. Ayrıca Türkler, dünyanın değişik coğrafyalarında tarih boyunca farklı devletler

¹ Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
Orcid: 0000-0002-0597-925X

kurdukları için birçok milletlerle etkileşim içerisinde olmuş ve bunun sonucunda da oldukça zengin bir giyim kültürüne sahip olmuşlardır.

İslam öncesi ve sonrası Türk topluluklarının giyim ve kuşamlarının ana maddesini deri, kürk ve yün oluşturmaktadır. Bunların içerisinde deri, Türkler için önemli bir giyim malzemesi olmuştur. Türkler elde ettikleri deri, kürk ve yünü başlık, giysi ve ayakkabı yapımında temel malzeme olarak kullanmışlardır. Bu durum Oğuz Türkleri açısından ele alındığında Oğuz Türklerinin benzer süreç yaşadığı görülmektedir. XI. Yüzyıldan itibaren hareketli bir yaşam tarzı süren Oğuz Türkleri, göç ettikleri yerlerin iklim koşullarına, hayat şartlarına, yaşadığı kültürel etkileşim neticesinde sosyo-kültürel yapılarına uyum sağladığı ve bu uyumun onların giyim kuşam kültürüne yansıdığı görülmektedir (Sümer, 1992:2).

Oğuz adı ile ilgili birçok bilim adamı tarafından ileri sürülen görüşlere göre Oğuz kelimesi farklı anlamlara gelmektedir. Ancak etnik bir isim olan Oğuz kelimesinin “Türk kabileleri” anlamında kullanılan bir kelimedenden ibaret olduğu söylenebilir (Yiğitbaşı, 1994: 2). Oğuz boyu adına ilk defa VII.Yüzyılın ilk yarısında Moğolistan’da Ötüken çevresinde rastlanılmaktadır. İslam kaynaklarında Tokuzğuz (Dokuz Oğuz) adı ile bilinmekte olup, Oğuzların büyük bir kısmı Sir-Derya ırmağı etrafında yaşamlarını sürdürmekteydiler (Agacanov, 2002: 57). Göçebe bir toplum olarak bilinen Oğuzlar Sir-Derya boylarında ziraatla uğraşarak şehirler kurmuşlar ve ticaret yaptıkları içinde X. Yüzyıl’dan sonra yayılmalara devam etmişlerdir. XI. Yüzyıldan itibaren Oğuzların çoğunluğu İslam dinini kabul etmiştir (Yiğitbaşı, 1994: 5-7). Türk devletlerinin temelini çekirdeğini oluşturan Oğuzlar, Yabgu Devletini kurup Selçuklu Devletinin ana çekirdeğini oluşturarak; Üç-Ok ve Boz-Ok olarak da ikiye ayrılmıştır. Oğuzları meydana getiren teşekküllerin her birine boy denilmekteydi. XI. Yüzyılda Oğuzların 24 boydan meydana geldiği görülmektedir (Sümer, 1953:55).

Oğuzlar (Türkmenler) Anadolu’ya XI. Yüzyılın başlarından itibaren bölgeyi tanımak için keşif amaçlı harekâtlar yapmışlardır. Daha sonra bölgeye kitleler halinde akınlar düzenlemişler ve bu akınlarda 1071 yılında Büyük Selçuklular ile Bizanslılar arasında gerçekleşen Malazgirt Savaşını Büyük Selçuklu devletinin kazanmasıyla Anadolu toprakları Türkmen kitlelerinin yerleşimine açılmıştır. Anadolu’nun Türk iskânına açılmasında önemli rol alan Oğuzlar bölgeye göç ederek bölgeyi yurt tutmuşlar ve bölgenin Türkleşmesini sağlamışlardır. Anadolu’nun Asya ve Avrupa’nın birleştiği bir kara parçası konumunda olması, insanlık tarihi boyunca stratejik bir öneme sahip olmasını sağlamıştır. Anadolu’nun coğrafi konumu bölgede dört farklı iklimin yaşanmasını ve bölgeyi kendilerine yurt edinen Oğuzların yerleşim yerlerini, geçim kaynaklarını, yaşam

tarzlarını, dini inançlarını, günlük hayattaki giyim ve kuşamlarını da belirlemiştir. Bölgenin coğrafi koşulları gereği iklimi farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar Oğuzların geleneksel giyimlerine etki ederek, kültürel açıdan oldukça zenginlik göstermektedir. Oğuzlar giyim tarzlarını belirleyen başlıca etkenler arasında yaşadıkları bölgenin coğrafi koşulları, yaşam tarzları ve kültürleri olmuştur (Ögel,1991:2). Oğuzların bir kısmı Anadolu’da tam göçebe olarak yaşarken bir kısmı da yarı göçebe olarak şehir ve köylerde yaşamışlardır (Sümer,1960:574). Oğuz boylarının iktisadi yapısı yaşamış oldukları bu üç farklı hayat tarzına göre değişiklik göstermekte olup, bu değişiklik giyim ve kuşamlarını da belirlemiştir. Geçmişten günümüze Oğuzların giyim kuşamı ile ilgili bilgilere seyahatnamelerde, tarihi ve edebi eserlerde rastlanılmaktadır. Bu kaynakların başında Oğuzların değerler kitabı olan “Dede Korkut Kitabı” gelmektedir. Bu kitap Türk Dünyasının ortak eseri olarak Türk dilini, edebiyatını ve kültürünü aktarmasının yanı sıra Türk topluluklarının giyim kuşam tarihi ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kısacası “Dede Korkut Kitabı” Oğuz Türk topluluklarının geleneğin aktarımını sağlamakta olup bir nevi töre kitabı görevi görmektedir (Uygur, 2015: 1453,1454). Oğuzlar Büyük Selçuklu Devleti, Harzemşahlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Anadolu Beylikleri, Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve Türk dünyasını oluşturan birçok devletin atası olmuştur. Oğuzlar oldukça zengin bir tarih içinde var olmuşlar ve göçebe yaşam tarzları sayesinde geniş topraklara yayılarak daha önceki hayat şartlarını, yaşam tarzlarını da beraberinde götürerek değişik coğrafyalara uyum sağlamışlardır (Diyarbakirli, 1977: 102).

1. Oğuzların Giyim ve Kuşamlarına Etki Eden Faktörler

Oğuz Türklerinin giyim ve kuşam kültürleri incelendiğinde tarih boyunca değişiklik gösterdiği görülmektedir. Göçebe bir yaşam tarzı süren Oğuzların İslamiyet Öncesi giyim ve kuşamlarına bakıldığında kadın ve erkeklerin benzer kıyafetler giydiği görülmektedir. Oğuz Türkleri X. Yüzyıldan itibaren İslam dinini kabul ederek İslam uygarlığına girmişler ve 1040 yılına gelindiğinde İran’ın doğusunda kurulan Büyük Selçuklu Devleti (Horasan) ile Ortadoğu’daki İslam ülkelerini yönetmişlerdir. Selçuk Bey, Selçuklu coğrafyasının kuzeydoğu sınırındaki Sirderya Nehri civarındaki “Cend şehrinde” yaşamış ve yaşadığı bölgeye ismini vermiş bir Oğuz beyidir (Ergun, 2018: 2). Daha sonra Selçukluların başına geçen Horasan Emiri Tuğrul Bey, Dandanakan savaşında kazandığı büyük zafer sonrasında kardeşi Çağrı Bey’e Horasan’ı bırakarak güney ve batı istikametinde Nişabur’a, Taberistan ve Cürcan bölgelerine fetih hareketlerinde bulunarak Büyük Selçuklu Devleti’nin sınırlarını Ceyhun Nehri’nden (Orta Asya) Fırat Nehri’ne (Anadolu) kadar genişletmiştir. Bu süreç

içerisinde Oğuzlar, bir taraftan geleneksel giyim tarzlarını korumayı başarırken bir taraftan da göç ettikleri yeni coğrafi ortamın kültüründen etkilenmişlerdir. Oğuz Türklerinin geleneksel giyim ve kuşamlarına birçok faktör etki etmektedir. Bu faktörlerin başında da coğrafi faktörler gelmektedir.

1.1. Coğrafya Faktörü

Coğrafya, yeryüzü ile insan arasında bağ kurmanın düzenleyicisi olarak karşımıza çıkan bilim dalı olarak yerini alırken, yapısı gereği insanoğlu da yaşadığı ortamdan faydalanabilmeyi bilmiştir. İnsanoğlu bilhassa da çevresini tanımada, yaşadığı ortam ile ilgili sorunların çözümünde birbiriyle uyum içindedir. İnsanların görünür bir mesafede yaşadıkları yerlerden uzak durma arzusu, haber alma, merak dürtüsü, ekonomik gelişme ve siyasi olaylar vs. hiç şüphesiz ki coğrafi temayla ilgilidir (Güner, 2017: 33). Oldukça zengin bir kültüre sahip olan Oğuz Türkleri, giyim tarzlarını kültürlerine, yaşam tarzlarına ve coğrafi şartlara göre kullanırken askeri, siyasi, ekonomik, sosyol-kültürel birçok açıdan geleneklerini de devam ettirmişlerdir. Oğuzların farklı coğrafyalardaki coğrafi konumları iklim koşullarını yerleşim alanlarını ve buna bağlı olarak geçim kaynaklarını, ulaşımını, giyim ve kuşamlarını etkilemiştir. Oğuzların giyimi ve kuşamlarını etkileyen en önemli faktörlerin başında ise iklim koşulları gelmektedir. Oğuz Türkleri Malazgirt savaşı sonrası kitleler halinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Anadolu'da da dört farklı iklimin yaşanması Oğuz boylarının giyim kuşam geleneklerini belirleyen temel etken olmuştur. Anadolu'yu kendilerine yurt edinen Oğuzlar, giyimleri bu coğrafyadaki yaşanan kültürel çeşitliklerin ve iklim ve coğrafi koşullarında etkisiyle farklılıklar göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Oğuzlar farklı iklim türlerine uygun giysilere ihtiyaç duymuşlardır (Ögel, 1991: 2). XIII. Yüzyılın seyyahlarından olan Marco Polo, Çin ülkesine seyahatler düzenlemiş gerek Çin'den dönerken gerekse de Anadolu'dan geçerken bu bölgede al renkli, altın tel ile dokunan ipekli kumaşların İç Anadolu'da dokunarak güneydeki şehirlerde bulunan sahile yakın limanlarda Venedik ve Cenevizli tüccarlara satıldığını belirtmiştir. Ayrıca eserinde Selçukluların çok iyi örgütlenmiş bir dokuma loncaları bulunduğunu ve ticaret yollarına çok önem verdiğinden de bahsetmektedir. Oğuzlar çoğunlukla göçebe bir yaşam sürdürdükleri için Orta Asya'da rahat giyim ve deri kıyafetleri tercih etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü onlar için ata binmek bir yaşam biçimi olduğu için deriden yapılan pantolon, kürk ve çizme ise en yaygın kıyafetler olmuştur. (Diyarbakirli, 1972: 78-79). Oğuz Türklerinin kıyafetlerinin coğrafi koşullar gereği kat kat olduğu ve bu tarz kıyafetlerin bir nevi ısıtma işlevi gördüğü bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki giysiler katlar halinde giyildiğinde, her katman arasındaki sıra önemli olup, her

katman arasında gösterilen kumaş dikkatlice seçilmiştir. Uzun yelekler, ceketler ve önlükler iç mekânlarda kolaylıkla çıkarılabilir özelliktedir. Oğuz Türkleri genel olarak soğuk coğrafya insanları oldukları için tepeden turnağa daha fazla kıyafet giymesi gerekmektedir. Burada, tekstil ve diğer üretim türleri özellikle deri, Türklerin kıyafetlerinin ana maddesini oluşturmaktadır. Oğuzların, Orta Asya'dan Ön Asya'ya geçerken tüm birikimlerini getirdikleri görülmektedir. Bu birikimlerinin başında da deri alanındaki deneyimleri gelmektedir. Oğuzlar dericiliği Anadolu'ya taşımışlar ve bu birikimlerini Anadolu'nun mevcut deri işleme teknolojisi ile sentezleyerek büyük ilerleme kaydederek en önemli Türk sanatlarından biri haline getirmişlerdir (Haytoğlu, 2006: 25).

İslamiyet Öncesi Türk devletlerinden itibaren önemli bir yere sahip olan keçe ve keçeden üretilen ürünler Oğuzların Anadolu'ya gelip yerleşik düzene geçmesiyle, keçeden yapılan ürünler önem arz etmektedir. Bu yüzden Keçecilik geleneksel bir meslek haline gelmiştir. Türkler keçeden giyim alanında çorap, bot; yelek, pantolon, yamçı (pelerin) ve çoban şapkalarının (Begiç, 2016: 289-295) yanı sıra çadır, eyer örtüsü, çizme, börkler yapmışlardır (Sevinç, 2015: 5). Ayrıca Türkler keçe, deri, yün, keten kumaş ve diğer malzemelerden çarık yapmışlardır (Agacanov, 2002: 146-147).

1.2. Gelenekler ve Görenekler

Bir toplumu diğer toplumların kültüründen ayıran en önemli unsur toplumun gelenek ve görenekleridir. Gelenek ve görenekler, bir toplumun şekillenmesinde önemli bir faktördür. Toplumlar geleneksel kimliğini belli bir zamanda kazanırlar. Gelenek ve görenekler, nesilden nesile aktarılan kültürel değerlerdir. Oğuz Türklerinin kültürel değerleri arasında giyim ve kuşam gelenekleri gelmektedir. Bu gelenekleri etkileyen faktörlerin başında da hiç şüphesiz bu kültürün içinde oluşan dini gelenekler ve törenler de o kültürün vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Ayrıca Oğuzların giyim kuşam geleneklerine renklerde etki etmektedir. Oğuz Türklerinin giyim kültüründe kullanılan renklerin çeşitliliği ve ağırlığı onların karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Öyle ki Türkler, merasim törenlerinde, ayinlerinde, çadır ve elbiselerinde renklere özel bir yer vermiştir. Oğuz Türkleri renkleri günlük yaşamdaki giydikleri kıyafetlerden dini ve milli hayatta giymiş oldukları kıyafetlere kadar geniş bir alanda kullanmışlardır. Türk kültüründe her bir rengin bir anlamı vardır. Türk kültüründe en önemli renkler arasında Beyaz (ak) ve al (kızıl kırmızı) yanı sıra yeşil, sarı ve kırmızının tonları gelmektedir. Türklerde "beyazlık" temizlik, saflık, yüce ve ululuk demektir. Ülkenin büyüklüğünü, adaletini ve gücünü sembolize eder. Beyaz devlet büyüklerinin, özellikle savaş sırasında giydiği renk olmasının yanı sıra askeri birliklerin üst düzey görevlilerinin veya komutanlarının, diğer askerlerden ayırmak için beyaz

giydikleri bilinmektedir. Türkler İslam'ı kabul ettikten sonra, bu rengi ulusal gelenekleri dini geleneklerle ilişkilendirmek için kullandıkları bilinir.

Türkler kırmızı ve kızılın farklı tonlarını kullanmışlardır. Kırmızı, koyu turuncuyu belirtmek için kullanılırken, kızılı parlak kırmızıyı belirtmek için kullanmışlardır. Altay ve Sayan Dağları'ndaki mezarlara göre mezarlarda yatanların üzerinde üç kat giysi bulunmuştur. Bu giysilerin iç kısmının sarı ipek, orta kısmının yeşil ve üst katmanının da koyu kırmızı ipektен yapıldığı görülür. Türkler sarı, kırmızı ve yeşili bir arda kullanmışlardır. Bu renkleri sancak egemenliğinin sembolü olarak hem Selçuklular hem de Selçuklunun devamı olan Osmanlılar kullanmışlardır (Genç, 1997: 45-47).

Siyah rengi ise Türkler kara, toprak rengi, yağız yer anlayışıyla özdeşleştirmişlerdir. Türklerde siyah renk hükümdarlığı temsil etmektedir. Eski Türk yazıtlarında da siyah renk “kuvveti” “kara budun” olan “gücün kaynağının halkın kendisi” olduğunu ifade ettiği görülürken güçlü, büyük, asil emirlere “kara” unvanı verilirdi (Hacıgökmen, 2014: 399). Yine Oğuzlarda kara yas (matem)'i ifade etmektedir (Hacıgökmen, 2014: 401).

Oğuzların kültürünü şekillendirici faktörlerinden biri de hil'at geleneğidir. Öyle ki hil'at geleneği, Oğuz Türklerinin politik, sosyo-kültürel yapısını şekillendirmiş ve bu durum kültürün farklı alanlarına yansımıştır. Devlet görevlerine atamalarda ve ödüllendirmelerde hediye olarak verilen hil'at, siyasi otorite ve saray mensuplarının kıyafetleri olduğu için makam ve sınıfı da temsil etmektedir (Guliyeva; Meydan, 2020). Oğuz Türklerinde hil'at olarak kabul edilen giyim öğelerinden kaftan, cübbe, kıyafetler, ipek kumaş ve kumaş çeşitleri geçmektedir. Bu özel elbisenin yanı sıra Oğuz Türklerinde hil'atlara ek olarak, divit takımı, hokka, kılıç, tabl (davul), kös, bayrak ve minyatür at da verilmekteydi (Tokan, 2018: 150). Hil'at, daha yüksek mesleki unvanlara veya makama sahip bireyler veya kurumlar tarafından sağlanan giyim öğelerinden oluşan bağıştır. Hil'at geleneği, eski zamanlardan beri Oğuz Türklerinin önemli geleneklerinden biridir.

Oğuz Türklerinin kıyafetlerini oluşturan öğelerden biri de tiraz geleneği olup, sosyal statüyü göstermektedir. Tiraz geleneğinin ilk örneklerine Orta Asya'da Budist sanatında rastlanmaktadır (Süslü, 1989: 171). Tiraz halife, sultan ve elçilere verildiği zaman hil'at ismini alırken (Çaycı, 2008:135) hükümdarlara, devlet büyüklerine ve yabancı elçilere verilirse bu kıyafetlere “hil'at” denilmekteydi. Halife elbiselerinden olan tirazın yakasına, yan ağız kısımlarına, önlerine sırmadan halifenin adı, lakabı veya unvanı işlenirdi. Ayrıca Oğuz Türklerinin bayraklarında da tiraz'ın kullanıldığı görülmektedir.

1.3. Dini Faktörler

Dinin insan hayatı üzerinde bütünleştirici ve düzenleyici özelliğe sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda bakacak olursak Türklerin gerek Anadolu'ya göçleri gerekse İslamiyet'i kabul etmeleri belki bir zaman almıştır. Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önce Zerdüş, Buda, Mani ve Nasturil-Hristiyanlığa inanmaktaydılar (Türkmen, 1987: 630). Birçok din ve inançlara sahip Türk boylarının asırlar süren göçleri, Müslüman Türkler arasında eski kültürlerin canlı kalmasını sağlamıştır. Üstelik İslam dini, henüz bütün kurumları ile yerleşip hazmedilmediği için Türklerin dini Şamanizm'le karışık bir din görüntüsünü vermektedir. (Türkmen, 1987: 630). Nitekim Türkler İslamiyet'ten önce sahip oldukları Şamanist ve diğer düşünce ve inançları kolay terk edememişlerdir. Ayrıca da Orta Asya'da aynı coğrafyayı paylaşan komşuları Çin'in günlük hayata yansıyan etkilerini göz ardı etmemek gerekir. Bunlardan bazıları sürekli olarak korunmuş, bazıları ise İslami kurallarla bağdaştırılarak uygulanmıştır. Bütün bu inanç değişikliklerinin, Türklerin kıyafet ve aksesuarlarını yakından etkilemiştir (Türkoğlu, 2002: 137).

Türkler İslam dinini kabul edince İslam kültürünün iki toplumu olan Araplar ve İranlılar karşılaşmış ve kendilerine ait kıyafetleri ve diğer gelenekleriyle, bu iki toplumun kültüründen açık bir biçimde farklılıklar göstermiştir. Türklerin büyük çoğunluğu Arap ve Fars dillerini bilmelerine rağmen okur-yazar olmadıkları için halkı yönlendirenler, daha çok tarikatlar ile onların Babaları ve Şeyhleri olmuştur. İslamiyet'in, tarikatların yorumlanış biçimiyle uygulanması Türklerin toplumsal yaşantısına ve doğal olarak da kıyafetlerine de yansımıştır (Türkoğlu, 2002: 137-138).

XI.-XIII. Yüzyıllarda Oğuz Türklerinin giyim kuşamlarında geleneksel özelliklerini koruduğu görülürken İslam dininin etkisi, İran unsurları ve tekke kültürünün Oğuz giyim kuşamına yeni unsurlar katmış ve bunun sonucunda giyim kuşamda yeni bir yaklaşım görülmeye başlamıştır. Bu dönüşüm giyim kuşam tarzının yanı sıra kumaş, renk, motif, desen gibi unsurlarda da kendini göstermiştir.

1.4. Ekonomik Faktörler

Ekonomi birçok alanı etki ettiği gibi giyim sektöründe de etki etmektedir. Öyle ki ekonomik alanda güçlü olan ülkelerin yaşam tarzı, kültürel yönleri diğer ülke insanları için benimsenen yaşam tarzı olmaktadır (Abalı, 2009: 122). İslamiyet Öncesi Türk devletleri tarihi ticaret yollarına hâkim oldukları için ticaret Türklerin hayatında en eski zamanlardan beri yapıla gelmiştir (Baykara, 2009: 137). Bu sayede Türkler komşu devletlerle daima iletişim içerisinde olarak

ticaret yoluyla ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Türkler ticaret sayesinde diğer ülkelerin kültüründen etkilenmiş ve etki etmiştir. Bu duruma en güzel örnek Oğuz ülkesinde seyahat etmek isteyen Müslüman tüccar Oğuzlardan mutlaka bir ahabap edinmek zorundaydı. Yolda gelirken ahababına hediye olarak elbise, başörtüsü, karabiber, darı, kuru üzüm, ceviz götürürdü. Ahababı da bu hediyelere karşılık bir çadır kurarak ona yemesi için koyun verirdi (İbn Fadlan, 2010: 12-13,18).

Tarihteki var olan kültürlerde ticaret ve ekseninde gelişen olaylar toplum hayatında önemli yer tutmaktadır. Bir bölgenin zenginleşmesinde ticaret önemli bir paya sahipti. Oğuz Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde güçlü ticari bir potansiyele sahip bölgelerdir. Bu bölgelerde farklı endüstri dallarında üretim yapmışlardır. Dünyanın farklı bölgelerinden buralara tüccarlar geldiği için bölgenin ticaret hayatı hareketliydi. Buralarda bulunan çarşı ve pazarlarda her türlü ürün bulunmaktaydı. Buraların İpek Yolu üzerinde yer alması ticaretin bu bölgede gelişmesinin en önemli sebebi olmuş ve bu durum Türklere büyük avantajlar sağlarken bu sayede de diğer milletlerin kültürlerine etki etmiştir. Türklerin hâkim oldukları yerlerde üretilen bu ürünler çoğunlukla İslam pazarlarında tüketilmekteydi. İslam dünyasındaki pazarlarla birlikte tüccarlar, dünyanın çeşitli yerlerinde kurduğu kolonilerle çeşitli bölgelere ürünler taşımaktaydı. Bu ürünler arasında Oğuz Türklerinin giyim ve kuşamlarının ana maddesi olan ipek, pamuk, kürk, keten, yün, kıl dokuma, çeşitli hayvan ve hayvanların derileri ile silah ithal edilen eşyalar bulunmaktaydı (Baykara,2009:100-148).

2. Oğuz Türklerinin Giyim ve Kuşamları

Öncelikli olarak Selçuklu dönemi Oğuz Türklerinin giyim ve kuşamlarının bir kısmı Asya'dan etkilenirken bir kısmı da Yakın Doğu'dan etkilenmiştir. Anadolu öncesi Türk giyiminin özellikleri Selçuk dönemi giyiminde görülmektedir. Bu nedenle Selçuklular erken dönem Türk sanat geleneğini Anadolu'ya getirmişlerdir. Oğuzlar elbiseye diğer Türkler gibi ton (don) (kömek = könlek) adını vermektedirler (Sümer, 1992: 384). Oğuzlar genellikle giysilerinde kürk ve keçeden yapılmış elbiseler giyerken İslam dinini kabul ettikten sonra pamuklu giysilere yöneldiği bilinmektedir. Selçuklu döneminde Oğuz Türklerinin kendilerine has bir kıyafet geleneği oluşturdukları görülürken kadınlarda olduğu gibi erkeklerin de her sosyal tabakada ayrı giysi özelliklerine sahip oldukları görülmektedir. Oğuzların giyim ve kuşamlarından hangi boya ait olduğu kolayca anlaşılırken kıyafetlerinde tek tip bir desen kullanmışlardır (Köymen, 1971: 439). Ayrıca da boylarda ileri gelenlerin gösterişli ve uzun elbiseler giydikleri görülür. Selçuklu dönemi sarayda yaşayanların giyim kuşamı halkın giyim kuşamından farklılıklar gösterirken kıyafetlerde özel dokunmuş kumaşlardan dikilmekteydi.

Genel olarak Selçuklu dönemi Oğuz Türklerinin giyim kuşam özelliklerine baktığımızda baştaki süslemelerde kadın ve erkeklerin saçları uzun olup bir ya da iki örgülü olarak saçlar arkaya doğru omuzlara kadar salınırdı. Saç süslemelerinde ise (diademler ve taçlar), hotozlu başlıklar, takke ve külahlar, börkler, sarıklar, kavuk ve askeri amaçlı miğferleri başlıklar kullanılmıştır. Bedenlere gelince de genellikle önler açık ve belden kemerli entari şeklinde giysi ve kaftanlar kullanılmıştır. Kadınlar sıfır yaka, göğüsten bele kadar açık uzun kollu entariler, şalvar, pantolon veya etek giymektedirler. Ayaklarına deri veya keçe çizme giymekte bunun yanında yemeni türü ayakkabı da giydikleri (Salman, 2013: 370) görülmektedir.

Erkekler ise kadın kıyafetine benzer kaftan ve önleri açık entari giyerken bu entari belden kemerle sarılıp üzeri tirazlıdır. Ayaklarında deri veya keçeden çizmeler bulunmaktadır. Genel olarak Oğuz Türklerinde toplumun her kesimindeki giyim tarzı benzerdir. Farklılıklar daha çok baş süslemeleri, takı ve kemerlerde görülür.

Selçuklu Oğuzları giyim ve kuşamlarında genel olarak vücudun üst kısmı için kaftan, iç gömlekler, elbise, yelek giyerlerken, alt kısım için pantolon ve şalvar; baş kısmına börk, kavuk, taç, sarık veya yaşmak; ayağa keçe çorap, çizme, çarık veya ayakkabıyı tercih etmişlerdir. Erkek ve kadın kıyafetlerinin aynı özelliklere sahip olduğu görülürken (Ertürk, 2018: 27) erkek ceketinin önü açık, kısa kollu şal yaka formunda olduğu ve bu tür giysilerin altında iç çamaşırların kolları bileğe kadar uzandığı ve düğmelerle kapatıldığı görülür. Başa takılan kavuğun (sarık) önüne iliştirilmiş bir madalyon takılmaktaydı. Kadınlar ise bellerinin etrafına şal, kemer veya kuşak takarken başlarına da ay yıldızlı sırmalı bir başlık ve üst giysi altına dar kollu uzun iç giysi giyerlerdi. Erkek ve bayan giyimlerinde görünüş olarak oldukça benzerlikler görülmekle birlikte şapka ve giysi dekorasyonlarının farklı olduğu görülür. Saray ve şehirlerde giyilen elbiseleri bütün bir kavim için geçerli sayılmazdı çünkü saraylar ve başkentler dış tesirlere açık bölgelerdi (Ögel, 1978: 3).

Giyim kültürünün en önemli unsurlarını motif ve desenler oluşturmaktadır. Tarihin gelişim sürecinde giysilere uygulanan desen ve motifler estetik bir zevk meselesiyken, daha sonraki dönemlerde bu unsurlar giysilerin etnik değerlerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü kumaş tasarımı sırasında ortaya çıkan motifler halkın yaşam tarzının bir göstergesi ise üzerindeki desenlerin daha çok ilkel inançların bir ifade biçimi olmuştur. Giyim ve kuşam geleneğinde süsleme toplumların ekonomik, teknolojik, sosyal ve kültürel yapılarından etkilenmektedir. Bu da giyimi, ait olduğu topluma özgü kılmakta ve her toplumun kendine has giyim tarzını oluşturmaktadır. Oğuz Türklerinde kumaşlardaki süslemeler daha ziyade

ağaçlar üzerinde resmedilmiş kuş ve çiçek tasvirleridir. Oğuzlarda yapılan her türlü süslemede hareket halindeki vahşi hayvan motifleri ve av sahnelerine de sıkça rastlanılmaktadır. Ayrıca Türk tipi olarak adlandırılan insan figürleri yapılan süslemelerde vaz geçilmez tasvirler olmuştur (Piyadeoğlu, 2008: 143).

Törenlerin Oğuzların kültür hayatında çok önemli bir yeri vardır. Ayrıca da törenlerin ortaya çıkışında çeşitli unsurların rol oynadığı da bilinmektedir. Oğuzlarda törenlerin çeşitli sebeplerle yapıldığı görülmektedir. Oğuzlarda giyim kuşam açısından törenler; cülus, düğün, toy ve yas şeklinde geçiş dönemlerinden evlenme ve ölüm üzerine yapılan törenler olurken bu törenlerde giyim ve kuşam gelenekleri farklılıklar göstermekte olup, o törene uygun kıyafetler giyilmesi bir gelenek haline gelmiştir (Demir, 2012: 92).

Oğuz Türklerindeki giyim ve kuşam geleneğinin oluşumunda erkek ve kadınların duygusal durumları da bilhassa renklerle ifade edilmekteydi. Örneğin genç iken daha canlı renkleri giyen Oğuz Türkleri yaşlandıklarında daha koyu renkleri tercih etmişlerdir. Toy ve eğlencelerde ise kırmızı ve sarıdan oluşan renkleri tercih ederken ölüm olayında matem (yas) rengi olarak siyahı seçmiştir. Oğuz Türklerinin erkek ve kadınlarının giyim kuşamları ile iç dünyasındakileri dışarı yansıttıkları anlaşılmaktadır. Sevinçli ise renkli şeyler giymeyi tercih eden erkek veya kadının, yaşlı olduğu zamanlarda siyahlara büründüğü görülmektedir. Ayrıca toy (eğlence) düğün ve yas törenlerde giydikleri kıyafetlerde kullandıkları renklerin, inançlar, yaşam biçimi ve düşünce tarzı ile de ilgili olduğunu da söyleyebiliriz.

Oğuz Türklerinin giyim ve kuşam geleneklerinin oluşumunda yapmış oldukları mesleklerde etki etmiştir. Anadolu'ya ilk gelen Türkler genellikle göçebe hayatı yaşasalar da, XII. Yüzyıllarda yaşayan göçebeler arasında şehirliler, sanatkarlar, tüccarlar, ulema ve dervişler de bulunuyordu (Koyuncu, 2002: 11). Oğuzlarda mesleklere göre giyim tarzları özel bir çeşitlilik göstermektedir. Oğuzlardaki birçok kılık kıyafet kişinin mesleğini ifade etmektedir. Bu meslekler arasında sultan ve saray mensupları, avcı, müzisyen, medrese, tekke, hace, esnaf ve çoban mesleki kıyafetleri gelmektedir.

İslam Öncesi Türk devletlerinden itibaren Türkler bilindiği gibi eğitim, kültür, sanat ve askerlik sanatına önem vermişlerdir. Bu bakımdan Selçuklu dönemi Oğuz Türklerinin kıyafetlerinde savaş kıyafetleri oldukça çeşitlilik ve zenginlik görülmektedir. Bu zengin çeşitlilik gösteren Oğuz Türklerinde giyim ve kuşam geleneği içerisinde savaş kıyafetleri dikkat çekicidir. Dünyanın en büyük devletini kuran Türklerin Savaş giyim kuşamı, eski dönemlerden Oğuz Türkleri

için özel bir kıyafet türüdür. Bu savaş kıyafetleri arasında başta Tulga (miğfer), Zırh, Yaka, Dizcik, Karuçık gelmektedir.

Sonuç

Oğuz Türkleri, gerek İslamiyet'ten önce gerekse İslamiyet'ten sonraki dönemlerde, dünyanın değişik coğrafyalarında birçok dini kabul etmişlerdir. Oğuz Türkleri, özellikle İslam dünyası ile olan ticari ilişkilerinden dolayı X-XI. Yüzyıldan başlayarak İslam'ı benimseyerek Selçuklu devletinin örgütlenmesi doğrultusunda İran'a girerek XI. Yüzyılda büyük bir çoğunluğu İslam dinini kabul etmişlerdir. Böylece İslam dünyasında Türkmen adı ile anılan Oğuzlar Selçuklu devlet kültürünün gelişmesinde, ana yurtlarından getirdikleri Türk kültürünün ağırlığını hissettirmişlerdir. Horasan'dan Anadolu'ya Oğuz Türklerinin İslam'ı tanınmasında tasavvuf ve tarikat erbabının da faaliyetlerinin çok büyük etkisi görülmüştür. Oğuz Türklerine özgü giyim anlayışının olduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde İslam'la birlikte bazı değişiklikler olsa da kendilerine özgü giyim ve kuşam geleneklerini korumayı başarmışlardır. Ayrıca Oğuz Türklerinin çeşitli dönemlerinde kültür mübadeleleri, uzun tarihi geçmişi, Orta Asya ve diğer kültürlerle etkileşimde olması, giyim ve kuşamlarının çeşitlenmesinde ve zenginleşmesinde önemli etken olmuştur. Selçukluların İslam'ı kabul ettiklerinden sonra ise diğer milletlerin birçoğunda da görüldüğü gibi Oğuz Türklerinin kıyafetlerinde de birtakım değişimler söz konusu olmuştur. Aynı zamanda Selçukluların İran'da sürdürmüş oldukları hâkimiyet İran giyim unsurlarının da Oğuz Türklerinin giyim kuşamını etkilemesine neden olmuştur. Bu unsurlar özellikle saray hayatında kendini göstermiştir. Tarihi süreç içerisinde Oğuz Türklerinin temas ettikleri milletler ve toplulukların kültüründen ekilenmişler ve onların kültürlerine de birçok yönden katkıda bulunmuşlardır. Oğuz Türklerinin, uzun tarihi geçmişleri, yayıldıkları geniş coğrafi alanları, farklı kültürler ile etkileşimleri, inanç sistemleri ve ekonomik değiş tokuş içinde barındırdığı toplumların örf, adet, gelenek ve görenekleri giysilerinin şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda hil'at ve tiraz geleneği örnek gösterilebilir.

Oğuz Türklerinin giyim kuşamında geleneksel özelliklerin korumasına rağmen, İslam etkisi, İran unsurları, tekke kültürü Oğuz giyim kuşamına yeni unsurlar katmış ve bunun sonucunda giyim kuşamda yeni bir yaklaşım görülmeye başlamıştır. Bu dönüşüm giyim kuşam tarzının yanı sıra kumaş, renk, motif, desen gibi unsurlarda da kendini göstermiştir.

Kaynaklar

- Abalı, Nurullah. (2009). *Geleneksellik ve Modernizm açısından Kılık Kıyafet*, İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç. (2002). *Oğuzlar*, İstanbul: Selenga Yayınları
- Baykara, Tuncer. (2009). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Begic, H. N. (2016). "Giyim Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış/A Historical Overview Of Felt Art In Apparel Culture", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(40).
- Çaycı, Ahmet. (2008). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Demir, Hatice. (2012). "Ortaçağ Dönemine Ait İki Kaynakta (İbn Bibi-Selcuk Name Ve İbn Batuta Seyahatnamesi) İsmi Gecen Kumaş ve Kıyafet Tasvirleri", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 4(7).
- Diyarbakirli, Nejat. (1972). *Hun sanatı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Diyarbakirli, Nejat. (1977). *Türk Tarihi II. Kitap*. Ankara: Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu.
- Ergun, Mustafa. (2018). "Selçuklular Dönemi'nde Eğitim Ve Bilim I", *Avrasya Dil Eğitimi Ve Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1-40.
- Ertürk, Nilay. (2018). *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Genç, Reşat. (1997). *Türk İnanışları İle Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, Ankara: Atatürk Kültür merkezi yayınları.
- Guliyeva, Minara; Meydan, Camal. (2020). Horasan'dan Anadolu'ya Oğuz Türklerinde Hil'at Geleneği, Selçuk Zirvesi, 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongre Bildirileri, 7 Haziran 2020, Konya, Türkiye.
- Güner, İbrahim. (2017). *Coğrafyanın Gelişimi, Genel Coğrafya*, Ankara: Pagem Akademi.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali (Aktaran). (2014). *Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları*, Prof. Dr. Nejat Gönenç'e Armağan, Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür.
- Haytoğlu, E. (2006). "Denizli'de Tabaklık, Dünden Bugüne", C. 66, Isparta: Fakülte Kitapevi Yayınları.
- İbn Fadlan. (2010). *Seyahatname*, (Çev. R. Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Koyuncu, Serpil. (2002). *Anadolu Selçuklu Dönemi Türk Kültür Hayatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Köymen, Mehmet Altay. (1971). “Alp Arslan zamanı Türk Giyim Kuşamı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara, ss. 51-90.
- Ögel, Bahaeddin. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt V., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin.(1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.IV., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Piyadeoğlu, Cihan. (2008). “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Salman, Fikri. (2013). *Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri*, Erzurum: Zafer Ofset Matbaacılık.
- Sevinç, B. (2015). Keçe Üzerine, Farklı Yüzey Düzenleme Teknikleri ile Giyilebilir Sanat Ürünleri, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta.
- Sümer, Faruk. (1953). *Bozoklu Oğuz Boylarına Dair*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 64- 103.
- Sümer, Faruk. (1960). “Anadolu’ya Türkler Yalnız Göçebe olarak mı Geldi?”, *Belleten*, C. XXIV., S. 96., ss. 567-594., Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, Faruk. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Süslü, Özden. (1989). *Tasvirlerle göre Anadolu Selçuklu Kıyafetler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları.
- Tokan, Özgür. (2018). “Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezirleri”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1/9, Mart, ss. 147-164.
- Türkmen, Fikret. (1987). “Anadolu’da Yaşayan Bazı Eski Türe İnançları Ve Adetleri Üzerine”, *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, S. 294, XXV, Ekim, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türkoğlu, Sabahattin. (2002). *Tarih Boyunca Anadolu’da Giyim Kuşam*, İstanbul: Atılım Kâğıt Ürünleri ve Basım San. A.Ş.
- Uygur, Hatice Kübra. (2015). Dede Korkut Boylarında Kıskançlık Motifinin Olay Örgüsüne Etkisi, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi, Dede Korkut ve Türk Dünyası Bildiriler Kitabı, C. 1, 19-23 Ekim, Çeşme, İzmir, , ss. 1453- 1466.
- Yiğitbaşı, Hayrullah. (1994). VII.-VIII. Yüzyıllarda Oğuzlar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırması Enstitüsü, İstanbul.



BÖLÜM 6

ANADOLU'NUN ESKİÇAĞ HALKLARININ ATA KÜLTÜNE IŞIK TUTAN KAFATASI RİTÜELİ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOCAİSPİR¹

Giriş

Eskiçağın dip tarihindeki (Prehistorya) toplumların kültle ilişkili ritüellerin gerçekliğini açığa çıkarmak neredeyse imkânsızdır. İnsan yerleşik hayata geçmeden ve tarıma başlamadan önce (MÖ 250.000- 11.600) birtakım ritüeller gerçekleştirmeye başlamış ve hatta ritüellerini gerçekleştirebilecekleri dini yapılar bile inşa etmişlerdir. Bu insanlar artık bilişimsel düşünceye sahip olmuşlar ve materyal kültürü kullanabilmekteydiler. İnsanlığın söz konusu ilk yıllarından toplumsallaşmanın olduğu sürece kadar geçen süreçte din olgusu ve ritüeller, geçmişten geleceğe aktarılan bilgi birikiminden ve iletişimden kaynağını almıştır. Halkların genetik bağı, kültürel birliktelik, iletişim bağı gibi birçok nedenden kaynaklı dini olgularında ve ritüellerde farklılıklar belirlemeye başlamıştır (Köse ve Parlıtı, 2023: 11). Prehistorik sürecin toplumları tarafından üretilen ritüeller daha çok arkada kalanların ne yapması gerektiğiyle ilgilidir. Eski insan toplumlarının anlam dünyaları günümüze kadar ulaşmamış olsa da ölüm ya da ritüelle ilişkili kanıtlar arkeoloji literatüründe oldukça fazladır (Akbaş ve Parlıtı, 2023: 66-67). Paleolitik Çağ insanların ölülerini bilinçli bir biçimde gömmesi ve ritüeller yapması Neandertal insanına ve Homo Sapiens'e kadar uzanmaktadır (Pomeroy, vd., 2017: 103). Özellikle Paleolitik Çağ insanlarından itibaren manevi ve sembolik ifadeleri mezarlardan elde etmek mümkündür. Bu insanların mezarlarında bulunmazsa dahi Homo Sapiens insanının mezarlarındaki insanların kafa ve gövde kısımlarını boyamak için kullanılan aşı boyasını bilmekteydiler. Mezolitik süreçle birlikte aşı boyasının ölülerin kafataslarına uygulandığına dair güçlü kanıtlara Fransa'daki Veyrier Mağarası, Saint-Germaine-la-Rivière Kaya Sığınağı ve Enlène'deki bebeklerin frontal ve parietal kısımlarında ulaşılmıştır (Karakoç, 2016: 173, 175, 180). Anadolu'dan bildiğimiz aşı boyası uygulamasının kuzey-batı yönlü olarak çok daha eski zamanlarda çok uzak coğrafyalarda uygulandığının bilinmesi oldukça önemlidir. Levant

¹ Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-0682-4150

coğrafyasındaki Mallaha'nın Natufian kültürüne (Geç Epipaleolitik, MÖ 12 bin civarı) ait en büyük binalarından birisinin zeminindeki bir ocağın yanında izole halde tespit edilen insan kafatası ve beraberinde ceylan boynuzlarının olması da bir başka özel ritüele işarettir (Verhoeven, 2011: 797). Bu uygulama Anadolu'dan bildiğimiz kafatası kültürünün güneyde çok uzak diyarlara kadar uzandığını göstermektedir.

Anadolu'nun hemen güneyinde, Fırat Nehri üzerinde yer alan Jerf el Ahmar'ın Akeramik Neolitik A evresine tarihlenen evlerinden birisindeki fırının dış kalıntıları arasında üç insan kafatası tespit edilmiştir. Jerf el Ahmar'ın güney komşusu olan Muraybet yerleşmesinde bir kadına ait kafatası ve uzun kemikleri küçük bir ocağın altına gömülmüş halde tespit edilmişken kadının diğer kısımları evin dışında tespit edilmiştir. Filistin'in güneyinde yer alan Ain Ghazal yerleşiminde başsız çok sayıda yetişkin ve çocuğa ait insan gövdesine ulaşılmıştır. Başların ritüel için kullanıldığı sıvalı üç adet kafatasının tespitiyle mümkün olmuştur. Bugünkü İsrail'in kuzeyinde bulunan Kfar HaHoresh'in Akeramik Neolitik B yerleşimi içerisinde bedeninden ayrı sıvalı kafatası tespit edilmiştir. Yerleşimde tespit edilen başsız iki erişkine ve çocuğa ait iskelet ritüel için başların alındığını doğrulamaktadır. Ayrıca bir çukur içerisinde uzun kemiklerin ele geçmiş olması da uygulanan ritüelleri yansıtmaktadır (Verhoeven, 2011: 797).

Ölü gömme uygulamalarının bir ritüel dahilinde yapılmaya başlamasıyla birlikte inanç kavramının da ortaya çıktığını göstermektedir. Anadolu toprakları içerisinde prehistorik çağlarda yaşamış toplumların dini törenlerde, defin işlemlerinde ve birçok sosyal yapıda ritüeller ile ilgili uygulamaları yaşamın refah içerisinde sürdürülmesine yönelik inancı taşımaktadır. Anadolu'da ritüel uygulamaları beraberinde Mezopotamya, Kuzey İran, Güney Kafkasya ve Akdeniz uygarlıklarında da kendini göstermeye başlamıştır (Işıklı, vd., 2019: 322). Anadolu topluluklarında sosyal yaşamda ve ölümden sonra kült uygulamalarının nasıl gerçekleştiğine dair inançları yazılı ve arkeolojik buluntular çok sayıda örnekler göstermektedir. Bu ritüeller gerek gündelik yaşamın bir parçasında gerekse de bayramlar ve cenaze ritüelleri ile ilgili olanları içermektedir. Ölümden önce ve sonra yapılan bu ritüeller Anadolu'da yaşamış birlerce yıllık inanca ışık tutmaktadır (Parlıtı ve Uhri, 2018: 3-4).

1. KAFATASI KÜLTÜ UYGULAMALARINDA ALÇILAMA, AŞI BOYASI VE DEFORMASYON UYGULAMA YÖNTEMİ

1.1. Akeramik Neolitik Dönem

Anadolu’da ölü gömme merasimlerinde uygulanan ritüellere dair ön bilgiler Akeramik Neolitik Dönem’e kadar uzanmaktadır. Orta Anadolu’da Çatalhöyük’te sıvalı kafatası uygulamaları bir ritüel dahilinde gerçekleştiğini, bu çağın insanlarında inanç kavramının ve öteki dünya inancının yer edindiğini göstermektedir (Mellaart, 1967: 161). Akbaba resimlerinde sahnelenen kafatası olmayan bireylerle akbaba ve ölüm arasında ölü gömme gelenekleri ve ritüellerle ilişkili bir durumun olduğu düşünülmüştür (Hodder, 2007: 317). 77 No.lu yapının içerisinde, boğa başları yerinden kaldırıldıktan sonra platformun altında bireysel gömülere ve oldukça fazla sayıda kafatası içeren ana gömü alanında 9 adet insan iskeletine ulaşılmış olması sahneyle uyumludur (Hodder ve Özdöl, 2013: 91, Resim. 4-5). Benzeri bir diğer dinsel ritüel de insanların başlarının vücutlarının gövdelerinden ayrılarak alınmış olmasıdır. Başka bir ritüel göstergesi olan uygulama kafatasına yapılan kil sıvamasıdır. Yapı 42 içerisinde bir erkeğin sıvanmış kafatasının bir kadının kolları arasında ele geçtiği raporlanmıştır. Bu kafatasının sıvalı yüzü ve alt çenesi kırmızıya boyanmıştır, sıva uygulaması birçok kez yenilenmiştir. Kırmızı aşı boyası ise evlerde kullanıldığı gibi gömütlere de serpilmiştir (Hodder, 2007: 320-321, Fig. 10). Çatalhöyük’ün 9.5 km. kuzeyinde bulunan Boncuklu Höyük’te Neolitik Döneme (MÖ 9 bin civarı) çukur içerisinde biri genç, 2 yetişkine ait 3 kafatasının üst üste olduğu belirtilmektedir (Baird, vd., 2016: 16, 18, Resim 2).

Aksaray’daki Aşıklı Höyük’ün Akeramik Neolitik evlerinden bir tanesinin tabanı altında orta yaşlarda erkek bireyin iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde kafatasının ve gövde kemiklerinin üzerinde yaklaşık 3-4 mm. alçı sıva tespit edilmiştir. Bireyin tüm kemikleri üzerinde görülebilen alçıyla beraber kemiklerin kortikal yüzeylerinde ise kırmızı boya izleri de tespit edilmiştir. Birey öldükten hemen sonra, çürümeden önce aşı boyası ile boyandığı ve daha sonra alçı ile sıvandığı belirlenmiştir (Özbek, 2005: 130, Resim. 3a-d).

Güneydoğu Anadolu’da Akeramik Neolitik Döneme tarihlenen Çayönü’nde kafataslı yapının avlusunda bulunan ve sunak olarak kullanılan büyük yassı taşın üzerinde hayvan ve insan kanının saptanması, bu taşın kafaların kesilmesinde Çayönü insanının ölü kültüne hizmet ettiğini göstermesi açısından önemlidir (Özdoğan, 1999: 22; Özterzi, 2011: 12). Ayrıca bu merkezde açığa çıkartılan “Kafataslı Yapı” içerisinde 40 insana ait kafatası tespit edilmiştir (Özdoğan, 2001: 12, Fig. 3). Çayönü’nde açığa çıkartılan erkek, kadın ve çocuğa ait

kafatasları anıtsal bina içerisine ve üç oda içerisine belirli bir dağılım gözetmeden, özenle depolandıklarını göstermektedir. Bu durum Çayönü insanların kafataslarına ilişkin olarak uygulamış oldukları ritüellerin önemini sergilemektedir (Özbek, 1987: 28). Aynı coğrafyayı paylaşan Körtik Tepe’de bazı iskeletlerin ölüm sonrasında kafataslarının gövdelerinden alındığı belirlenmiştir (Özkaya, vd., 2008: 352). Bu uygulamalara ek olarak farklı evrelere sahip Körtik’in bazı mezarlarında iskeletlere okr/aşıboyasının da uygulandığı tespit edilmiştir (Özkaya, 2004: 106). Urfa ili içerisindeki Nevalı Çori’de Akeramik Neolitik döneme (Safha II) ait bir evin içerisinde kafatası gömütlere ulaşılmıştır. Evlerin tabanları altında ele geçen kafatasları “kafatası kültü” ile ilişkilidir (Özterzi, 2011: 60).

Benzer bulgulara Doğu Anadolu’da Fırat’ın kenarındaki Cafer Höyük’te de ulaşılmıştır. Cafer Höyük’ün Yapı 3’üne ait batıda duvarlarının incelenmesi esnasında ortaya çıkartılan bir Neolitik Çağa ait hücrenin tabanının altında, beyazımsı bir sıva ile kaplanmış kafatasına ulaşılmıştır (Cauvin ve Aurenche, 1986: 18). Yine 8-9 yaşlarında bir erkek çocuğun ölümünden hemen sonra yüzünün alçı ile kaplandığı belirlenmiştir (Özbek, 2005: 130).

Akeramik Dönem yerleşimcilerinin gövdelerinden ayırdıkları kafataslarına neler yaptıklarına dair soruların ipuçlarına Fırat Nehri’nin kıyısındaki Nevalı Çori’de ve Orta Anadolu’da Hacılar’da ulaşılmıştır. Hacılar yerleşmesinde mezar/mezarlık dışında farklı bir ölüm merasiminin izlerine ulaşılmıştır. Akeramik B’ye tarihlenen (C 14= MÖ 6.500) kil sıvalı zeminli kerpiç yapılı mimari içerisinde yerleşimin insanların atalarının kafataslarını korudukları belirlenmiştir (Mellaart, 1962: 33). Tabanlarının üstlerine ve ocak kenarlarında tespit edilen kafatasları yerleşimde “kafatası kültü” ile ilişkili yoğun uygulanan ritüelleri yansıtmaktadır (Özterzi, 2011: 69, Resim 18).

Orta Anadolu’nun Neolitik yerleşimi olan Çatalhöyük’te de kafatasının gövdeden alınma ritüelinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (Düring, 2011: 84, 107). Bu merkezdeki duvara sahnelenen Akbaba resimleri ve kafatası olmayan bireyler belki uygulanan bu ritüelin bir yansımasıdır (Hodder, 2007: 317). Orta Anadolu’nun önemli Akeramik merkezi olan Pınarbaşı yerleşiminde 25-29 yaşlarında genç bir bireyin kafatasının gömü sonrası gövdesinden alındığını anlaşılmaktadır (Baird, 2007: 290-292, Fig. 7).

1.2. Neolitik Dönem

Kafatasının gövdeden alınma geleneğinin Anadolu'nun doğusunda Aksu Nehri'nin kenarına konumlanan Domuztepe yerleşiminde de uygulandığı belirlenmiştir. Halaf kültür katına tarihlenen bir mezara dokuz adet kafatasının gömüldüğü belirlenmiştir (Campbell ve Carter, 1999: 286-287).

Güneydoğu Anadolu'nun Neolitik dönemine gelindiğinde bazı özel ritüel uygulamalarının devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki aşı boyası uygulamasıdır. Botan ve Dicle nehrinin birleştiği yerde konumlanan Türbe Höyük'teki mezarlarında iki kişinin kafatasına aşı boyasının uygulandığı belirlenmiştir (Kodaş, vd., 2018: 13-15). Bismil ilçesinde yer alan Salat Camii Yanı'nda Proto Hassuna öncesine (Orta Neolitik) pise duvarlı yapı içerisindeki mekanlarda toplam 7 tane gömütten 2 çocuğun kafatasları bilinçli bir şekilde deformasyona maruz bırakılmıştır (Miyake, 2010: 438, Resim. 2-4). Yine pise tekniğinde yapılan binanın tabanı altına doğumundan kısa bir süre sonra ölmüş bebeğin kafatası kısmen duvara dayandırılmışken üzerinin ise yeşilimsi kil ile örtüldüğü raporlanmıştır (Miyake, 2008: 213).

Orta Anadolu'da Cumra ilçesinde yer alan Çatalhöyük'ün Neolitik (MÖ VII bin) döneminde evlerin sekilerinin ve tabanlarının altlarına tekli ve çoklu gömülerde kafatasların gövdeden alınması veya etin kemiklerden ayrıştırılması bu farklılıklardandır (Düring, 2011: 84, 107, Fig. 4.13). Çatalhöyük'ün Neolitik yerleşimcilerinin ölen bireylere uygulamaya devam ettikleri bir diğer ritüel uygulaması bireylerin kil ile sıvanmaları ve sonrasında aşı boyasıyla boyanmalarıdır (Hodder, 2007: 320-321, Fig. 10). Benzer şekilde Köşk Höyük mezarları Neolitik dönemin sonlarında bireylerin kafataslarının sıvanarak (Özbek, 2009: 147-148) ve aşı boyası uygulanarak gömü uygulamasını devam ettirildiklerini göstermektedir (Özbaşaran, 2011: 116).

Neolitik Dönemin sonlarına geldiğimizde kafatasının gövdeden alınma geleneğinin devam ettirildiğini gösteren mezarlar Orta Anadolu'da Köşk Höyük'te ve Tepecik Çiftlik'te belirlenmiştir. Orta Anadolu'nun Niğde ili, Çiftlik ilçe sınırlarında bulunan Tepecik-Çiftlik Höyük'ün Neolitik Dönem (MÖ 6.500-5.500) tabakalarında ele geçen bazı mezarlarda bireylerin uzun kemikleri ele geçmişken kafataslarının olmadığı raporlanmıştır (Bıçakçı, vd., 2008: 484, Resim. 3-4).

Niğde il merkezine 17 km. mesafede (Bahçeli Kasabası) bulunan Köşk Höyük'ün Neolitik-Geç Neolitik dönemlerine tarihlenen 20-30 yaşlarda bir kadının iskeletinin başı gövdeden alınmıştır. Yine IV. kata ait duvarın hemen altından kafatası alınmış bir başka mezar daha ele geçmiştir (Öztan, vd., 2010:

258, Resim. 12). Bireylerin mezara konulduktan belirli bir süre geçtikten sonra mezarların açılarak kafataslarının alındığı belirlenmiştir (Öztan, 2007: 226, Fig. 12). Kafatasları alındıktan sonra sıvanarak ya da sıvanmadan bir dizi ritüellerde kullanıldıkları anlaşılmıştır. Bu kafataslarından evlerdeki platformlar üzerine tekli yada gruplar halinde yerleştirilenleri belirlenmiştir. Bazı kafataslarına aşı boyasının serpildiği ve boyandığı belirlenmiştir (Öztan, 2007: 226; Özbaşaran, 2011, 116). Hatta bir örneğin kafatası üzerine kil sıva dökülmüş ve aşıboyası ile kaplanmıştır (Öztan, vd., 2008: 121, Resim. 3). Bu kafatasları üzerine yüz hattı şeklinde organlar işlenerek verilmeye çalışılmıştır (Öztan, 2002: 57-58, Resim. 5-8).

Geç Neolitik-Kalkolitik geçiş süreci hakkında önemli bilgilerin alındığı Anadolu'nun güneydoğusunda, Kahramanmaraş'ın 32 km. güneyindeki Domuztepe Höyüğünde sıvalı tholosun altında MÖ 5600'lere tarihlenen "ölüm çukuru" tespit edilmiştir (Campbell ve Carter, 1999: 286). Mezarda 6 ila 9 arasında kafatası bulunmaktadır. Uzun kemikler ise kuzey tarafta kümelenmiştir. Çukurun içerisindeki ateş izleri cenaze ritüelleri ile ilişkilendirilmiştir (Campbell ve Carter, 1999: 286-287). Benzer şekilde, ölüm çukuru olarak adlandırılan durumla uyumlu bir başka cenaze uygulamasına Hatay Şeyh Höyük'te ulaşılmıştır. Şeyh Höyük'teki çukurun dibinde ikisi erkek, üçü kadına ait kafatası ve yığın halinde uzun kemiklerine ulaşılmıştır. Çukur içerisinde kemiklerle birlikte kırılarak atılmış seramiklere de ulaşılmıştır. Bu durum benzer ritüellerin uygulandığına işaret eder. Bir diğer önemli husus ele geçen kafataslarının bilinçli bir şekilde deformasyona uğratılmış olmasıdır, hatta özellikle kadınların kafataslarında deformasyon oranı çok daha belirgindir (Şenyürek ve Tunakan, 1951: 431-434, Resim. 1,3,5,7,9).

1.3. Kalkolitik Dönem

Erken Kalkolitik Çağ dolgusu içerisinde ölü gömme geleneklerine ilişkin veriler sunan Niğde ili, Çiftlik ilçe sınırları içerisinde kalan Tepecik Çiftlik Höyük'te Erken Kalkolitik Çağın dolgusu içerisinde gövdelerinden ayrılmak suretiyle kol ve bacak kemiklerinin üzerine üç kafatasının yerleştirildiği bir mezar tespit edilmiştir. Kemikler ve kafatasları oldukça düzenli bir şekilde mezara yerleştirilmişlerdir (Bıçakçı, vd., 2006: 220, Resim. 6).

Niğde ili içerisindeki Köşk Höyük içerisinde de Erken Kalkolitik Çağa (I. Kat) verilebilecek yapılardan 26. odanın batısında evrelere bağlı olarak oluşan aralık içerisine oval mezar çukuru açılmış, içerisine kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda, sağ tarafına yatırılmış hocker pozisyonunda 15-16 yaşlarında 1 çocuk gömülmüştür. Mezarın içerisindeki iskeletin yanındaki ölü hediyeleri

olduğu gibi dururken çocuğun başının olmadığı belirlenmiştir. Yapılan incelemelere göre çocuk öldükten sonra bir süre üstü açık kalmış, beden çürüdükten sonra başın dikkatlice gövdeden alındığı anlaşılmıştır (Öztan, vd., 2007, 541, Resim: 13-14).

Anadolu'nun doğusunda, Malatya ili, Battalgazi ilçesinin kuzeydoğusunda İmamlı Köyünün kuzeyinde, baraj yapılmadan önce, kalan Değirmentepe'nin Obeyd yerleşiminde çocuk gömütlerinden cinsiyeti kız olanların başlarının çeşitli yönlerde sargılarla sıkıca sarıldıkları tespit edilmiştir. Bu yöntemle kemikleri gelişmemiş, ince olan bebeklerin kafataslarının deforme olması sağlanmıştır (Sevin, 2003: 86). Aynı tarihe verilen bir mekânının ortasında yüzü güneye dönük bir çocuk kafatası bulunmuştur (Esin ve Hamankaya, 1988: 94, Resim. 26, 35/3).

Güneydoğu Anadolu'da Bozova ilçesi içerisinde kalan Kurbanhöyük'ün Geç Kalkolitik dönemine tarihlenen bir çukur içerisine gömülen 2 bireye ait iskeletlere ulaşılmıştır. Bu bireylerden birisi 25-30 yaşlarında kadının kafatasındaki deformasyonun sargı veya başlık sarılması sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır (Özterzi, 2011: 102).

2. KAFATASLARINA UYGULANAN RİTÜELLERE DAİR DEĞERLENDİRMELER

Kafatasları üzerinde uygulanan manipülasyonların kökeni eldeki verilerle tartışmalı görünmektedir. Paleolitik Dönemden itibaren ele geçen kalıntılar bu işlemin yamyamlıktan mı kaldığı yoksa ritüel uygulamaların bir sonucu mu olduğu netlik kazanmamıştır (Akbaş ve Parlıtı, 2023: 81). 1856'da Almanya'nın Neander Vadisi'nde ilkel bir Neandertal insanın kafatasının keşfedilmiştir. Başka bir örnekte, Doğu Afrika ülkesi olan Etiyopya'ya bağlı olan Herto'da yaklaşık olarak 160.000 yıl öncesine tarihlenen üç kafatası keşfedilmiştir. Bu kafatasları Homo Sapiens'in en eski insan kalıntısı olduğunu bize göstermektedir. Üç kafatasında da etlerin soyulduğunu gösteren kesik izleri vardır. Kafataslarının ikisinde ayrıca kazıma ve cilalama izleri de görülüyordu. Dönemin insanları kafataslarını ritüel amaçlar doğrultusunda kullanmak amacıyla olasılıkla deriden yapılmış bir torba içerisinde bunları taşımış olmalıdırlar. Bu nedenle kafataslarının eti kasıtlı olarak deriden çıkarılmış (etin tüketilip tüketilmediği belirsiz) ve ardından olasılıkla ritüel faaliyetin bir parçası olarak kafatasını kullanılmışlardır (Yücel, 2023: 41).

Anadolu için ise eskiçağda yaşayan halkların ölen bireylerin kafataslarına dair ritüelistik uygulamalar Akeramik Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Domuztepe (Campbell ve Carter, 1999: 286) ve Şeyh Höyük'te (Şenyürek ve Tunakan, 1951: 431–34) çukur içerisinde tespit edilen kafatasları ve gövdeler

üzerinden yamyamlığa dönük uygulamalar ileri sürülebilir. Ancak genele baktığımızda kafataslarında kesik izlerinin, yanık izlerinin ve şiddete dair izlerin olmayışı bu olasılığı düşürmektedir. Cafer Höyük gibi önemli bir merkezde tespit edilen kafatası eksik erişkin birey ve fetus olan ikincil gömütün kafatasının da bu şekilde alınmış olması (Cauvin, vd., 2007: 100, Fig. 5) yukarıda kaleme aldığımız kafataslarının alçılama ve boyanma işlemleri dışında zarar vermeye dönük bir eylemi yansıtmamaktadır. Bu yöntemlerle insanlar yakınlarını bedenlen tekrar canlandırmaya çalışmış olmalı. İç mekânlara uygulanan ve kafatasları alınan bu gömütler, bu yerleşimde bir çeşit “*kafatası kültürü*”nin uygulandığını göstermektedir. Alınan kafataslarının ise dini bir ritüelde kullanılmak üzere başka bir yerde saklandığı da düşünülmektedir (Özterzi, 2011: 2011: 51, Res. 7). Çünkü toplu halde bulunan kafatasları ya sadece bu iş için ayrılan depolama evlerinde, çukurlarda ya yaşam alanlarının herhangi bir yerinde ya da zeminlerin altlarında ele geçmişlerdir. Söz konusu eylemlerin gerçekleşmesi için ölümlerin gömülmeden önce bedensel açıdan bazı işlemlerden geçmeleri gerekmektedir elbette. Söz konusu işlemlerin uygulanabilmesi için yumuşak dokuların kemikten ayrılmış olduklarına dair güçlü kanıtlara Körtik Tepe’de ulaşılmıştır (Özkaya, vd., 2008: 352).

Buna göre ölen bireyin bedeninin evlerin tabanlarının altına gömüldüğünü, bedeninin çürümesi için belirli bir süre bekledikten sonra mezar açılarak kafatası bedenden alındığını söylemek mümkün. Bedenden ayrılan kafatasının etlenmesi için dolgu malzeme olarak alçılama yapılmakta, tekrar ten rengi vermek için ise aşı boyası uygulanmaktaydı. Topluluk halinde ya da hane içerisinde bir dizi ritüel eşliğinde söz konusu kafatası kullanılıyordu. Muhtemelen alçılanarak etlendirildiğinden, boyanarak ten rengi verildiğinden kişi/kişilere gösterilerek, ele alınarak bir dizi ritüel uygulanıyordu. Ritüellerde kullanılan kafatası muhtemelen yerine yeni ölümlerin kafatası geldiğinden işlevi de son buluyordu. Bu durumda, kullanımı sona eren kafatası ya tekrar bedeninin üstüne, yanına gömülmekteydi ya da ayrı bir yerde depolanmaktaydı. Eğer değerlendirmeye aldığımız şekilde bir uygulama işlemi yaşanmışsa bu durumda kafatası kültürünün hem ataya saygı hem de çocuğa, eşe yas, özlem olgusu ifade ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çekirdek aile dışında zor şartlarda yaşayan halkların akraba bağlarını kuvvetlendirmek adına bir araya gelip anma eyleminde de kullanıldıklarını rahatlıkla söylemek mümkündür.

Sonuç

Anadolu'nun prehistorik sürecinde yaşayan toplulukların ölü gömme gelenekleri anlamında ritüellerini yansıtan en özel uygulamalardan ilki kafatası kültürüdür. Anadolu coğrafyasındaki höyük yerleşmelerinin içerisinde tespit edilen bedenlerinden ayrı kafatasları yerleşimdeki insanların bir araya gelerek bir arada seremoniler eşliğinde birtakım ritüeller gerçekleştirdiklerine işaretler. Kafataslarının bir arada, toplu olarak bulunmuş olmaları dışında yaşam yerlerinin altına gömülmüş olmaları depolandıklarını ya da işlevleri sonlandığı için tekrar gömüldüklerini göstermektedir.

Kafatası kültürüne dönük uygulamalar şuan için Avrupa'da Paleolitik süreçle başlayıp, Önsya'da Mezolitik süreçle devam etmişken Anadolu'da Akeramik Neolitik Dönemde uygulanmaya başlanmıştır. Neolitik süreçte artarak devam eden bu uygulamanın Kalkolitik süreçte azalsa da sürdüğü görülmektedir. Kalkolitik süreçte ölü gömme geleneğinde artan çeşitlilik azalmanın nedeni olarak görülebilir. Özellikle Geç Kalkolitik süreçte azalma ivmesinin artması buna kanıt olarak verilebilir.

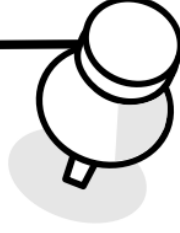
1950'nin başlarında Şeyh Höyük'te başlanan kazılarda Halaf kültür insanların inancıyla ve 1960'lı yıllarda Hacılar Höyük'ün Akeramik kültür halklarının uygulamalarıyla ilk kez karşımıza çıkan kafatası kült uygulamaları sonraki yıllarda Anadolu'nun birçok yerinde, Önsya'da Mezopotamya ve Levant kadar geniş bir coğrafyada izlerine ulaşılmıştır. Bunlar kafatasının gövdeden alınması; kafatasının alçılanması, boyanması, kafatasının gövde üzerine bırakılması, kafatasının deformasyona maruz bırakılmasından oluşmaktadır. Bunlardan alçı uygulaması ve kırmızı aşı boyasının sürülmesi muhtemelen ölen kişiyi tekrar canlandırma arzusuna dönük gerçekleştirilmiş olmalı. Kafatasların gövde üzerine bırakılmış olması ise bir dizi ritüel uygulaması sonlanan kafatasının ait olduğu bedene kavuşturulmasıyla ilişkili olmalıdır. Kafatasına uygulanan deformasyon ise yaşam esnasında seçilen bazı kişilere uygulanmaktaydı. Bunlar görsel olarak farklı olduklarından ya savaşçı olarak seçilmekteydiler ya da halk arasında dini seçkinler olmalıydılar. Kafataslarının alçı ile sıvanması, aşı boyasıyla boyanması her yaşa ve cinsiyete uygulanabilmekteydi. Ancak kafatası deformasyonu yaşın müsait olmasından kaynaklı sadece çocuklara uygulanmaktaydı. Kafatası deformasyonu izine rastlanılan yaşın daha çok çocuk olması ise söz konusu zorlu uygulamadan kaynaklı ölüm oranının erken yaşta yaşanmasından kaynaklanmasına bağlamak mümkündür.

Kaynakça

- Akbaş, N. ve Parlüt, U. (2023). “Notes on the Cults of Skulls in the Burial Tradition of Anatolian Prehistoric”, Edt. U. Parlüt, A Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion and Ritual in Anatolian Archaeology, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 65-101.
- Baird, D. (2007). “Pınarbaşı: Orta Anadolu’da Epi-Paleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına”, Türkiye’de Neolitik Dönem, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 285-311.
- Baird, D., Fairbairn, A., ve Mustafaoğlu, G. (2016). “2014 Yılı Boncuklu Höyük Kazısı, Tarımın Yayılımı ve Çatalhöyük’ün Öncüleri”, 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 3, İsmail Aygöl Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 15-24.
- Bıçakçı, E., Açıkgöz, F., Yıldırım-Balcı, S. ve Altunbilek-Algül, Ç. (2008). “Tepecik Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Döşim Basımevi, 483-496.
- Bıçakçı, E., Altunbilek, Ç., ve Faydalı, E., “Tepecik Çiftlik 2004 Yılı Çalışmaları”, 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 219-228.
- Campbell, S. ve Carter, E. (2006). "Excavations at Domuztepe 1997", XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1999, 283-294.
- Cauvin, J. ve Aurenche, O. (1986). “Les Fouilles 1985 a Cafer Höyük”, VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 17-22.
- Cauvin, J., Aurenche, O., Cauvin, M.C. ve Balkan Atlı, N. (2007). “Cafer Höyük: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme”, Türkiye’de Neolitik Dönem, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 99-114.
- Düring, B.S. (2011). The Prehistory of Asia Minor, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies, Cambridge University Press, New York.
- Esin, U. ve Harmankaya, Ş. (1988). "Değirmentepe (Malatya Kurtarma Kazısı 1986", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, Ankara, 79-126.
- Hodder, I. (2007). “Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar”, Türkiye’de Neolitik Dönem, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 313-329.
- Hodder, I. ve Özdöl, S. (2013). “2011 Çatalhöyük Kazıları”, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Çorum, 91-100.
- Işıklı, M., Parlüt, U. ve Teimourpour Torabi, P. (2019). “Doğu Anadolu-Kuzeybatı İran Kura-Aras Halklarının Sosyal Yapısına Dair; Ölü Gömme Verileri Üzerine

- Gözlemler”, Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar, Bilgin Kültür Sanat, 319-336.
- Kodaş, E., Sağlamtimur, H. ve Erdal, Y.S. (2018). “Three Human Graves of the Hassuna Culture in Tüربة Höyük”, *Anatolia Antiqua* XXVI, De Boccard, 13-21.
- Köse, S. ve Parlı, N. (2023). “Introduction: The Phenomenon of Religion and Rituals”, Edt. U. Parlı, *A Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion and Ritual in Anatolian Archaeology*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 11-28.
- Mellaart, J. (1962). “Hacılar Excavations 1960”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı. XI, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 29-34.
- Mellaart, J. (1967). *A Neolithic town in Anatolia*. Thames & Hudson: New York.
- Miyake, Y. (2008). “2006 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Döşim Basımevi, Ankara, 211-222.
- Miyake, Y. (2010). “2008 Yılı Diyarbakır İli, Salat Camii Yanı Kazısı”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, İsmail Aygöl Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 435-450.
- Özbaşaran, M. (2011). “The Neolithic on the Plateau”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, New York, 99-124.
- Özbek, M. (1987). “Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları”, II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara, 19-40.
- Özbek, M. (2005). “Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakınoğu’ndan Bazı Örnekler”, TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 8, Ankara, 127-136.
- Özbek, M. (2009). “Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları”, *Hacettepe Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, 145-162.
- Özdoğan, A. (1999). *Çayönü. Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilisation*, New Discoveries, Plates, Arkeoloji ve Sanat Dergisi 19-36.
- Özdoğan, M. (2001). “Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü”, *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, Edt. Oktay Belli, İstanbul, 12-17.
- Özkaya, V. (2004). “2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı”, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 103-116.
- Özkaya, V., San, O., Barın, G., Coşkun, A. ve Aksoy, M. (2008). “Körtik Tepe 2006 Kazısı”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 351-370.

- Özcan, A. (2002). “Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar”, TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 5, 57-72.
- Özcan, A., Açıkgöz, F. ve Arbuckle, B.S. (2010). “2008 Yılı Köşk Höyük Kazıları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 251-269.
- Özcan, A., Açıkgöz, F., Özkan, S., Erek, M.C. ve Arbuckle, B.S. (2007). “2005 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu”, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara, 529-548.
- Özcan, A., Özkan, S., Açıkgöz, F. ve Arbuckle, B.S. (2008). “2006 Yılı Köşk Höyük Kazıları Raporu”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 117-136.
- Özterzi, S. (2011). Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açısından Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji (Paleoantropoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Parlı, U. ve Uhri, A. (2018). “Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusuna ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım”, Tüba-Ar Özel Sayı, 1-16.
- Pomeroy, E., Lahr, M. M., Crivellaro, F., Farr, L., Reynolds, T., Hunt, C.O. ve Barker, G. (2017). “Newly Discovered Neanderthal Remains from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan, and Their Attribution to Shanidar 5”, Journal of Human Evolution, 111, 102-118.
- Sevin, V. (2003). Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şenyürek, M.S. ve Tunakan, S. (1951). “Şeyh Höyük İskeletleri”, Belleten XV/60, 431-438.
- Verhoeven, M. (2011). “Retrieving the Supernatural, Ritual and Religion in the Prehistoric Levant”, Edt. T. Insoll, The Oxford Handbook of The Archaeology of Ritual & Religion, Oxford University Press, Oxford, 795-810.
- Yücel, Ç. (2023). “Paleolithic Ritual Artifacts and Anatolian Examples”, Edt. U. Parlı, A Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion and Ritual in Anatolian Archaeology, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 29-52.



BÖLÜM 7

ORTA ÇAĞ'DA AVRUPALI HACILARIN EKONOMİYE ETKİSİ: HAC ENDÜSTRİSİ

Öğr. Gör. Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR¹

GİRİŞ

Hac ibadeti Müslümanlar kadar Hristiyanlar içinde önemli bir dinî ritüeldir. Bu nedenle birçok Hristiyan hacı, Erken Orta Çağ'dan itibaren bu ibadeti yerine getirmek adına önemli yollar katetmiştir. Ancak Hristiyan hacılar açısından incelendiğinde Orta Çağ'ın farklı bir yönü vardır. Çünkü bu çağın hacıları dönemin birçok siyasî, ekonomik ve sosyal olayının arka planında belirleyici rol oynamıştır. Örneğin Haçlı seferlerinin yapılması fikrinden hac merkezleri çevresinde oluşan önemli ticarî köy ve şehirlerin ekonomik olarak gelişmesine, doğu batı arasındaki ekonomik ve kültürel aktarımın sağlanmasına kadar hacıların etkileri görülmektedir. Bu etkiyi anlayabilmek adına hac kavramının ayrıntılı incelenmesi önemlidir.

Hristiyanlığın resmi olarak kabulünden sonra Kutsal Topraklar'a hac ziyaretinin, IV. yy.da geliştiği söylenebilir. Roma'nın Hristiyanlığı kabul etmesi ile İncil'i rehber alan hacılar Filistin'e giderek yolculukları ile ilgili raporlar bırakmışlardır. Ancak hac ziyaretlerinin yaygınlaşması Kudüs'ün Hristiyanlar içinde Kutsal bir şehir olarak anlam kazanması ile ilgili olmuştur. İşte bu ruhanî anlamı Kudüs'e tekrar yükleyen şey, Konstantin ve halefleri tarafından Kutsal Kabir Kilisesi'nin yeniden inşasını içeren bir geçiş süreci olmuştur (Webb, 2002: 2-3; Genç, 2021: 203).

Orta Çağ'da Kudüs'e gitme amacı başta olmak üzere hacıların seyahat etme nedenleri çok çeşitlidir. Öncelikle Kudüs ve Hz. İsa'nın yaşadığı ve öldüğü yerler dahil olmak üzere Kutsal Topraklar'ı gezmek; ikincisi papalık merkezi ve özellikle Aziz Petrus ile Aziz Pavlus'un şehit edildiği yer olan Roma ve Aziz Yakup'un tezahür ettiğine inanılan, Santiago de Compostela gibi yerleri görmek;

¹ Aydın Adnan Menderes Ünv. ORCID: 0000 0002 4432 6462.

üçüncüsü ise kutsal emanetlerin varlığıyla ruhanî bir anlam kazanmış olan yerleri görebilmektir. Bunların dışında kalıntılara saygı duyulması, işlenen günahların affını talep etmek, mucize umutları ve şifa dilekleri de hac ziyaretlerinin yapılmasını etkileyen diğer nedenlerdir (Gürtaş Dündar, 2022: 548). Orta Çağ'a gelindiğinde bu çağ, pek çok hastalığın yaşamı zorlaştırdığı bir dönemdir. Bu yüzyılın kâbusu haline gelen Veba döneminde hac yolculuğunun anlamı daha farklı olmuştur. Çünkü bu dönemde hac yolculuğu, Tanrı'ya ve cennete giden manevi bir yol olarak görülüp daha çok önemsenmiş ve ilgi görmüştür. İşte bu gelenek zamanla ölmek üzere olan insanların dua ederek şifa aradığı ya da ruhlarını dinginleştirmek için çıktıkları bir manevi yolculuğunda sembolü olmuştur (George, 2016: 21).

Hristiyan hacıların manevi yolculuklarını yaptıkları hac ibadeti Müslümanlardan farklı bir seyir izlemektedir. Müslümanlardan farklı olarak Hristiyan hacıların ziyaret etmesi gereken birçok ruhanî merkez vardı. Bu nedenle Orta Çağ hac güzergahı çok geniş bir coğrafyayı kapsasa da Kutsal Topraklar'ında yer aldığı bugünkü Ortadoğu ile Avrupa içindeki dinî merkezler olarak sınıflandırılabilir. Hac ziyaretlerinin yapıldığı önemli yerler başta Hz. İsa'nın yaşadığı Kudüs şehri olmak üzere Nasıra, Tabor Dağı, Karantina Dağı, Eriha, Ürdün ve Beytüllahim civarı Tapınak Dağı, Meryem Ana'nın Mezarı, Siloam Havuzu ve Kutsal Mezar Kilisesi'nin olduğu Kutsal Topraklar, Avrupa coğrafyası içerisinde ise; Santiago de Compostela, Walsingham, Canterbury, Salisbury, Notre Dame, Ely, Winchester ve Durham gibi yerler yanında (Gürtaş Dündar, 2022:550-552) Rocamadour, Canterbury, Köln'dür (Genç,2021:208).

Hac güzergahının çok geniş bir coğrafi alanı içermesi Orta Çağ açısından bakıldığında oldukça zorlu bir yolculuğunda olacağını göstermektedir. Bu zorlu hac yolculuğunda hacılara yol gösterici nitelikte ihtiyacını karşılayan rehber kitapların olması hacılar açısından önemli bir avantajdır. Çünkü bu rehber kitaplar da Kutsal Topraklar'a kadar olan yol güzergahı ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttu. Örneğin hacıların geçeceği yerler üzerindeki hangi nehirlerin sularının temiz ve balıklarının tüketilmesi gerektiğinden, köyden köye uzanan sıradan yollara hatta ticaret yollarına kadar tüm detaylara yer veriyordu (Greenia, 2019: 40).

Hristiyan hacılar için hac vazifelerini yapmalarında etkili olan manevi yolculuğun nedenlerinden biri Aziz kültü'dür. "Aziz Kültü" kutsal emanetler kültü ile yoğrulmuş manevi değerli merkezlerdir. Aziz kültü de kendi içerisinde önem derecesine sahiptir. Hristiyanlar için kutsal emanet olarak görülen ilk derecedekiler azizlerin bedenleri, ikincisi; Filistin'den "*şehitlik toprağı*" denilen Kutsal Mezarın kayasından parçalar, azizlerin kişisel eşyaları, bu mekânları

aydınlatmada kullanılan lamba yağları veya hacıların kutsal sayılan mezarlara dokundurduğu küçük kumaş parçalarıdır. Bunların dışında bir de Erken Orta Çağ'da daha çok görülen ikincil kutsal emanetler vardır. Bunlar arasında geriye hiçbir iz kalmayan kiliselerle ilgili sonradan üretilen bazı materyaller sayılabilir. Örneğin Mısır'da bulunan ve V.-VII. Yy. arasında hacıların popüler mekânlarından biri olan Aziz Menas Kilisesi'nden geriye yerel olarak üretilip satılan ve hacıların kişisel koruma amaçlı boyunlarına astıkları, kilden küçük şişeler ya da VI. yüzyıl sonlarında Filistin'de üretilen, kalay alaşımından Eulogiae da Constantinus'un Kutsal Topraklarda yaptırdığı yapıların tasviri gibi (Schiavi, 2014(b): 791, 793-795). Hristiyanlar manevi yolculuklarını yaparken kutsal emanetlere yani Aziz Kültü'ne sahip mekânları esas alıyorlardı. Bu nedenle hacıların ilk ve önemli durakları Kudüs olmuştur. Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen hacıların sayısı gün geçtikçe artmıştır (Kırpık, 2009:37-38).

Avrupa Orta Çağ haccının gerçek ölçeği bir varsayım konusu olmaya devam etmektedir. Ancak çağdaş kronikler, türbe adaklarının kayıtları, vasiyetnameler, bölük pörçük şehir kayıtları ve belli başlı hac yolları üzerindeki hac kurumlarının kapsamı, bazı tahminlere göre XIII. ve XIV. yy.da sadece Compostela'ya yılda 500.000'e varan büyük sayılara işaret etmektedir. Hac, salgın hastalıklar (Kara Ölüm) ve çatışmalar (Yüz Yıl Savaşları) karşısında gelişmeye devam etmiş, nihayetinde İngiliz Reformu ve Avrupa din savaşları bağlamında gerilemiştir (Bell- Dale, 2011: 603). Hac yolculuklarının Orta Çağ'da artması hukuki birtakım süreçleri de ortaya çıkarmıştır. Çünkü hacıların evlerinden uzakta olmaları nedeniyle mülki kanunlarda bazı düzenlemeler gerekmiştir (Greenia, 2019: 43). Bunun dışında Avrupa'dan Kudüs gibi geniş bir coğrafyada yapılan hac hareketi siyasî, ekonomik birçok olayı etkilemiştir. Bu makalede hacıların etki ettiği süreçler incelenerek ekonomik anlamda hac faaliyetlerinin sonuçları araştırılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Hristiyanların Hac Faaliyetinin Genişleme nedenleri ve sonuçları

Orta Çağ'da Hristiyanlar için hac, oldukça zor ve meşakkatli bir yolculuk demektir. Çünkü kendi kasabasından veya köyünden çıkan hacı adayları bu ibadeti yerine getirebilmek adına hem Avrupa hem de Kutsal Topraklardaki birçok manevi durağı ziyaret etmeliydi. Özellikle Kutsal Topraklara ulaşabilmek için çöller, sert geçitler yanında bölgede yaşayan Müslümanların da saldırılarından korunmak gerekli idi.

1140 ve sonrasında Alplerin kuzeyinden ve güneyinden Kutsal Topraklara çok fazla hac yapılması, sonrasındaki süreci etkilemiştir. Çünkü hac görevini ifa eden hacıların Kutsal Topraklar ile alakalı olarak gördükleri ve duydukları birçok

bilgiyi Avrupa’da yaymaları, Batının bölgeye duyduğu duygusal tepkiler ile de yoğrulunca daha fazla insan hacı olmak için buraları ziyaret etmeye başlamıştır (Webb, 2002: 23). Bu durum hac yolculuğu sırasındaki tehlikeli sürecin daha fazla konuşulmasına neden olmuştur. Hem coğrafi şartlar hem de Ortadoğu’daki Müslüman hakimiyeti hacıların güvenliği meselesini ön plana çıkarmıştır. Çünkü hacılar hac yolculuğunda yaşadıkları sıkıntıları çoğunlukla Kudüs ve çevresinin Müslümanların elinde olmasına bağlamışlardır (Kırpık, 2009: 38).

Kutsal Topraklara giden yol güzergâhı üzerinde hacıların güvenliğini sağlamak adına birtakım adımların atılması hac faaliyetlerinin artmasına ve bu bölgenin hacılar için eskisinden daha cazip bir hale gelmesine neden olmuştur. Çünkü Kutsal Topraklara gitmek ve dönmek isteyenlerin kullanabileceği kaleler ve geçitler yapılmıştır. Örneğin Arnald Kalesi gibi (Ayan, 2016: 295). Sadece kara yolunda değil deniz yolu ile de Kutsal Topraklara hac yolculuğu yapıldığı için Venedik’e veya başka bir önemli Kuzey Akdeniz limanına ulaştıktan kadirğalara binerek yaklaşık otuz ila altmış günlük bir yolculuktan sonra Kutsal Topraklara ulaşabiliyorlardı (Ladić, 2014:104). Bu nedenle hacıların yol güzergahları üzerindeki dağ yollarında, tehlikeli geçitlerde, köprülerde, nehir kıyılarında bu zorlu yolculuğunu kolaylaştırmak için barınma yerleri yapılmaya başlandı. Barınma yerleri dışında çeşitli hastanelerin veya düşkünler evi gibi merkezlerin inşa edildiği görölmektedir. Sonraki süreçte bu faaliyetlerin devam etmesi için hem seküler grupların hem sivil yetkililerin katıldığı bir yardım sistemi kuruldu ve zamanla bu yardım sisteminde uzmanlaşma oldu. Böylece hacılar sayesinde fakirler ve yoksullar için yapılan düşkünler evi ile şifa arayanlar için yapılan hastaneler artık birbirinden ayrılmaya başlamıştır (Boccadamo, 2014: 201-202).

Hac faaliyetlerinin başlamasının önemli birçok sonucu olmuştur. Bunlardan ilki hukuki sonuçlarıdır. Uzun deniz ve kara yolculuğunu barındıran hac yolculuğu bazı hukuki düzenlemeleri ortaya çıkarmıştır. Örneğin bir hacı yolculuğu sırasında kimin arazisi üzerinden geçiyorsa oradaki lordun özel koruması altındaydı (Pirenne, 2013: 110). Bunun dışında özellikle Akdeniz havzasında yolculuk edip buradaki şehirleri, insanları tanıyan hacılar Avrupa’ya geri döndüklerinde gördükleri, yaşadıkları şeyleri ve bölgenin ekonomik zenginliğini anlatmaya başlamış ve Avrupa’da Akdeniz havzasına ilgi artmıştır. Akdeniz havzasına olan ilgi ve merakın artması Haçlı seferlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan nedenlerden birisidir. O nedenle bu seferler hem askerler hem savunmasız hacılar açısından şaşırtıcı şekilde başlayan ve on binlerce kişinin dahil olduğu bir rastlantısal harekete dönüşmüş oldu (Cardini, 2014(a): 50).

Haçlı seferleri sırasında hac hareketinin hızlanması ve genişlemesi hacıların konakladığı her yerde “hac kiliseleri” denilen kiliseler kurulmasına neden olmuştur. Bu kiliselerde hacılar hem konaklamış hem de hasta hacılara bakım yapmıştır. Hac kiliselerinin oluşması eski hac yollarının canlanmasına neden olmuştur. Hacılar sayesinde Doğu toprakları Avrupalılar için geçmişin, yaşadıkları dönemin ve dinlerin Kutsal Toprak’ı olmuştur. Hacıların sayıları arttıkça Kutsal Topraklar olarak gördükleri mekânları ele geçirmek gibi ortak amaçlar da Batı Dünyasını etkilemiştir. Özellikle VIII. Jean’ın papalığı sırasında Kutsal Topraklara sahip olma amacı “*dinsizlere karşı savaşarak ölenlerin cennete gideceği çağrısı*” ile ulvilik kazanmış ve bunun zamanla gelişmesi II.Urban’ın Haçlı Seferi çağrısına giden iklimi oluşturmuştur (Delmas, 1967: 16, 36-37).

Hacılar sadece Haçlı seferleri düşüncesinin oluşmasında değil bizzat Haçlı seferlerinin gerçekleşmesi sırasında da şehit olma amacıyla Haçlı Seferi’ne katılarak (Mylod, 2013: 50) önemli görevler almışlardır. Çünkü Haçlı ordusu içerisinde savaşa katılan askerlerin ön kısmında her biri çeşitli Hristiyan unsurlar tarafından oluşturulmuş, hacılar da yer almıştır. Hacıların olduğu bu gruplar düzenli olmayan bir halk yığını izlenimi veren ayrı bir ordu görünümü ile bu seferlerin farklı bir yönünü teşkil etmiştir (Kırpık, 2009: 75). Çünkü başlangıçta Haçlı ordusunun önünde refakat etmiş olsalar da sonrasında Haçlı Ordusu için önemli bir siyasî güruh haline gelmişlerdir. Örneğin; “*İmparator İsaakios Angelos’un oğlu, Aleksios Konstantinopolis’te gasp edilen tahtını geri almak için Venediklilerden yardım isterken yaptığı anlaşmaya göre, şövalyeler için belli bir meblağ öderken 2 yıllık bir filo kiralayıp, bu 2 yıl için zengin veya yoksul her hacıya 2 yıl için filoya ödediği ücreti geri ödemeye, 2 yıl süreyle 500 şövalye tutarak onlara refakat edeceğine, tüm filoya 2 yıl süreyle erzak ve yiyecek sağlayacağına söz verdiler. Buna karşılık Haçlılar onu terk etmeyip imparator olmasına, Konstantinopolis topraklarını ele geçirmesine yardımcı olacaklarına yemin ettiler.*” (Altuntaş, 2019: 263-264).

Haçlı seferlerine katılan hacıların kıyafetlerinin üzerine hac işaretinin dikilmesi yaygın bir âdet olmuştur ve bu seferlere katılan hacılar tam endüljans hakkı yanında maddi manevi bazı ayrıcalıklar da edinmişlerdir (Cardini, 2014(b): 55). Haçlıların önemli siyasî roller üstelendiklerini gösteren bir diğer örnek de Hristiyanların, Dimyat’ı Müslümanlardan geri almak için başlattıkları mücadele sırasında Akka’da bırakılan Haçlı gurubu içerisinde şövalyeler yanında hacılardan oluşan 500 kadar Haçlı askerinin de olmasıdır. Bu sefer sırasında Dimyat önünde toplanan hacılar, Müslümanlarla savaşılıp savaşılmayacağı, savaşılacaksa taarruz ve savaş düzeninin nasıl olacağı konusunda yapılan istişare

ve karar sürecinde etkili olmuştur (Altuntaş, 2019: 297, 302). I. Haçlı Seferi, hac yolculukları için farklı bir dönemin başlamasına da neden olmuştur. Çünkü bu sefer ile kutsal mekânlar uzun süreden sonra ilk kez Hristiyanların kontrolü altına girmiş oldu (Mylod, 2013:50).

Hacıların siyasî olarak önemli roller üstlenmesi hem Kutsal Topraklara yapılan hac seyahatlerini arttırdı hem de hacıların krallar tarafından da destek görmesine neden oldu. Örneğin Normandiya Kralı II. Richard (996-1026), Kutsal Kabir'e yüz pound altın gönderdi ve oraya gitmek isteyen hacılara destek olmak için 1026'da La Chaise-Dieu'nun başrahibi Verdunlu Richard'ın önderlik ettiği toplu hac ziyaretine katıldı. Hemen akabinde suçlarının kefareti olarak gittiği Kudüs yolunda 1035'te ölen Fatih William'ın babası I. Robert ve üç defa Kudüs'e giden ünlü Anjou kontu Fulk'un ziyaretleri zamanla hac ziyaretine katılımı arttırmıştır (Webb, 2002: 16-17).

Orta Çağ boyunca Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela dünyanın ve Batı haccının merkezleriydi. Bu bölgelerde dinî motivasyonlarla yapılan hac ziyaretleri ekonomik kalkınmaya doğrudan katkıda bulunmuştur. Hacıların yoğun akını ulusal ve uluslararası iletişimin gelişmesine, Avrupa coğrafyasına olan ilginin artmasına, kent merkezlerinin büyüklüğünün ve görünümünün gelişmesine ve genişletilmiş ticarî faaliyetlere neden olmuştur (Gómez-Díaz, 2009:765).

Hacıların Akdeniz ticaretin canlanması, şehirlerin yeniden inşasına katkıları ve siyasî olaylarda oynadığı rollerin yanında Avrupa'ya yaptığı kültürel katkılarda önemlidir. Çünkü hacılar Kutsal Topraklar ve Ortadoğu'daki bilimsel kitapların batıya aktarılmasında etkili olmuşlardır. İslam Uygarlığından aktarılan özellikle matematik, astronomi, tıp bilimleri kaynaklarının hacılar ve şövalyeler tarafından Batıya aktarılması ile Avrupa unuttuğu Aristotelesçi felsefe ile tekrar tanışmıştır (Pontesilli, 2014 :130).

Yüksek Orta Çağ boyunca başlıca hac destinasyonlarından biri Kutsal Topraklar ve Kudüs'tür. Hac faaliyetleri sayesinde Kutsal Topraklar, bölgedeki Türk-İslam hakimiyetinden sonra bile hac yolları ağının daha iyi düzenlenmesi ve deniz ve kara yollarının güvenliğinin artması nedeniyle her zamankinden daha popüler hale gelmiştir (Ladic, 2014:99, 103). Hacılar da bu dönemde Avrupa'nın bölge ile bağını sağlayan kilit bir durumda oldular. Çünkü bölge hakkında siyasî, sosyal, bilimsel birçok duruma dair birçok detay bölgeye gelen hacılar tarafından Avrupa'ya ulaştırıldı. Böylece Batı, bugünkü anlamda Orta Doğu'yu yakından takip edebildi. Oluşan siyasî tablo karşısında kendi askeri stratejisini oluşturabildi.

2. Hac ekonomisi

Hac yolculuğu sırasında ziyaret edilen yerlerde ki, kutsal kabul edilen birçok kalıntı ve manastırlar zamanla hacıların ilgisini çeken belirgin kült merkezlerini oluşturdu. Bu merkezlerin ziyareti, hacı rotaları boyunca konaklama ve barınma yerlerinin yapılması gerekliliğini doğurdu (Hurlock, 2013:155). Bunun yanında Kudüs, Santiago de Compostela veya diğer azizlerin kutsal emanetlerinin saklandığı kutsal yerlere ziyaretlerin artması zamanla güzergahlar çevresinde çeşitli manastırların inşa edilmesine neden oldu. Zaman içinde daha fazla ziyaretçi çekmek isteyen bazı din merkezleri kutsal emanet elde edebilmek amacıyla birbiri ile yarışmaya başladı. Bu yarış bölgede hacıları bu din merkezlerini ve yerleşim yerini ilgilendiren ciddi bir endüstrinin de doğmasına neden olmuştur (Eco, 2014: 24). Hac yolları üzerinde bu endüstrinin oluşmasına neden olan noktalardan bir tanesi de seküler kesim ile din adamları arasında veya ayrı ayrı kurulan bir hayır yardımı ağıdır. Çünkü bu ağ, kısa sürede toplumsal ihtiyaçları karşılayarak mühim bir hareketliliğe de neden olmuştur. Süreç içerisinde bu yollar üzerinde takas ekonomisine dayalı bir ticaret hacmi oluşmaya başladı (Boccadamo, 2014: 201-202). Bu nedenle hac hem o şehir hem de o ülke için çok ciddi bir gelir kapısı haline geldi. Tüm bu sebeple Orta Çağ yöneticileri de ülke yollarının hac mekânlarından geçebilmesi için güzergâhlarda değişiklikler bile yapmıştır (Genç, 2022: 2470).

Hac merkezlerindeki insan yoğunluğunu ve bu yoğunluğun şehirdeki ticarî hacmi nasıl etkilediğini görebilmek için nüfus hareketliliğini incelemek gerekmektedir. Orta Çağ açısından bakılırsa hacıların sayısına ilişkin güvenilir kayıtlar yoktur ancak hacıların sayılarına atıfta bulunan çağdaş anekdotlara ve kroniklere başvurarak sayılar hakkında bazı fikirler edinilebilir. Örneğin 1085'te yazan bir keşiş, “geçen yıl Cluny'yi 17.000 kişinin ziyaret etti.” demektedir. Bunun dışında Paris'teki Aziz James Hastanesi 1368 yılında 16.690 hacıyı ağırlamıştır ve bunların çoğu Aziz Michel'e gitmektedir. Jübile yılı olan 1300'de Roma'yı ziyaret eden hacıların sayısına ilişkin tahminler 200.000 ile 2 milyon arasında değişmektedir. Aachen Şehri'nin kapı bekçileri 1496'da hac için 15 günlük süresi boyunca şehre gelen hacı sayısını 147.000 kişi olduğunu saymış; icra memurları 1420'de Canterbury Jübile Yılı'na 100.000 kişinin katıldığını, Würtzburglu John ise Kudüs'teki büyük Aziz John Hastanesi'nde 2.000 kişinin ağırlandığını gördüğünü bildirmiştir (Bell- Dale, 2011: 618-619). Sadece bu kayıtlardan bile gözükeceği gibi hac yolculuğu ciddi bir nüfus sirkülasyonu yaratmakta ve hiç şüphesiz bu durum o bölgenin ekonomik hayatına etki etmektedir.

Hac yolculukları sadece kara ticaretinin değil deniz ticaretinin gelişmesini de sağlamıştır. Çünkü Kutsal Topraklara gitmek isteyen bir hacı için en kısa ve en güvenli yol Kuzey Akdeniz kıyılarından ayrılan bir gemiye binmektir. Bu yolculuğun ana limanı çoğunlukla Venedik'tir. Ancak Pisa, Cenova ve Akka da önemli limanlardan biri olmuştur. Bu limanlardan hacılarla beraber Kutsal Topraklara çeşitli mallar ve askeri malzemeler de taşınmıştır. Hac yolları üzerinde uğranılan tapınak ve manastırdaki Azizlerle ilgili efsaneler ve destanlar haclıların uğradığı İtalya liman şehirlerindeki tüm korsan ve tüccarlar vasıtasıyla Akdeniz havzasının tamamında konuşulmaya başlanmıştır. Bu durum Akdeniz limanlarının ön plana çıkmasını ve özellikle İtalyan tüccarlarının etkinliğini arttırmıştır. Ayrıca hac güzergahları üzerinde yerleşim yerlerinin gelişmesini hatta yeni yerleşim yerlerinin kurulmasını ve yeni pazarların oluşmasını sağlamıştır (Mylod, 2013: 50-51; Cardini, 2014(a): 50).

Haçlı seferleri döneminde hacıların etkin olduğu ticaret hacminin ne kadar olduğunu görebilmek adına öncelikle Müslümanlarla ilişkilerin içeriğine ve bölgeye gelen hacı sayısı oranına bakmak gereklidir. Bu bağlamda 1171-1186 yılları arasında Suriye'nin Haçlıların eline geçmesini önlemek için bölgede Abbasi Halifesinin otoritesini yeniden tesis edip, Kahire'de Sünnî ibadetleri yeniden başlatan Celâleddin, Frenklerin sık sık bozmaya çalıştığı Mekke'ye hac yolunu güvenli hale getirmişti. Bunun yanında bu süreçler içerisinde göz ardı edilmemesi gereken bir nokta ittifaklar ve ateşkesler siyaseti, Müslümanların ve Batılı Hristiyanların sosyal ve ekonomik yaşamları üzerinde dikkat çekici bir etkiye sahipti; çünkü kültürlerarası alışverişlerin ve sosyal ilişkilerin de gelişmesine neden oldu. Müslümanlar ve Franklar kültürel ve ekonomik bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Frenkler, "resmî" savaş durumuna rağmen Müslümanların ticaret ve ticarî bağlantılar kurduğu başlıca aktörlerden biriydi. Bu ticaret, özellikle I. Richard ve Selahattin arasındaki barış anlaşmaları yürürlüğe girdiğinde artmıştır (Gada, 2015: 243, 247).

Haçlı seferleri sırasında Kudüs'e ne kadar hacı geldiği konusunda ise -tam anlamıyla- bu sayıyı bilmek zor olsa da Hospitalier Şövalyeleri'nin Saint John Hastanesi'nin günde 2.000 ziyaretçiyi ağırlayabildiği düşünülürse, genel bir yorum yapılabilir. Buna göre bir hesap yapılırsa I. Haçlı Seferi sırasında 50.000 ila 120.000, ikincisinde 150.000 ve üçüncüsünde 30.000 kişinin gelmiş olması mümkündür. Bu iki yüzyıllık savaş sırasında (1096'dan 1291'e kadar) savaşta ya da hastalıktan ölen Hristiyan ve Müslümanların sayısı da hesaba katılırsa, bu sayı 1,5 milyona yaklaşabilir. XII. ve XIII.yy. boyunca Papa, Roma'daki kiliseleri ziyaret eden hacılara tanınan hoşgörüyü artırmıştır. Bu da yaklaşık 200.000 hacının Roma'ya gelmesini sağlamıştır (Gómez-Díaz, 2009: 765-770). Ayrıca

belirtilmesi gereken bir önemli husus da hac ziyaretinde haca ilk gidenler maddi açıdan düşük mülke sahip insanlardı ancak zamanla güçlü ve yüksek rütbeli insanların da katılımı görülmüştür (Webb, 2002: 16-17). Bunların hepsi bir arada düşünüldüğünde sadece Haçlı seferlerinde bile hac faaliyetleri yol üstündeki hac merkezleri için ciddi bir ekonomik kazanç haline gelmiştir.

Haçlı seferleri sırasında hacıların geçtiği tüm güzergahlarda ticaret gelişmiştir. Azizlerin anılma gününe denk gelen fuarlar ve çeşitli pazar ve çarşılar bölgelerdeki ekonomik canlılığı arttırmıştır. Öyle ki hacıların fazla olduğu din merkezlerinde bu çarşı ve pazarlarda hacılarla birlikte tüccarlar ve para ile uğraşan sarraflarda dolaşmıştır (Delmas, 1967: 16). Örneğin Orta Çağ'da hacılar Kudüs'e geldiklerinde Davut Sokağı'nın bittiği yerde bulunan pazar yerinde Süryani kuyumcuların da olduğu görülmektedir (Altuntaş, 2019: 160).

Hac yolları üzerinde takas ekonomisine dayalı ticaretin gelişmesi ile çok yönlü hac güzergâhlarının ortaya çıkması hacıların ilgili ticarî faaliyetleri de etkileyen simgesel şeylerin de oluşmasına neden olmuştur. Örneğin IX. yy. ortalarında Compestala'ya hac yolculuğunun yapılması sırasında gönüllü olarak da olsa fakir olan ve yolculuk sırasında zorlu şartlara maruz kalan hacıların simgeleri "*koru ve asa*" iken daha sonra sadaka için gelen eli temsil eden "*deniz kabuğu*" simgeleri haline gelmiştir (Boccamo, 2014: 201-202). Özellikle deniz kabuğu hacıların iyi şans getirdiğine inandıkları için Compostela'dan alıp evlerine götürdükleri ve Aziz James'in sembolü olan bugünkü magnetler gibi önemli bir hatıradır (Genç, 2021: 206). Bunun dışında hacıların uğradığı Aziz kiliseleri önündeki pazarlarda Azizin kanının su içinde satıldığı küçük tüp ya da iyileştirici güce sahip olduğu düşünülen rozetlerin olduğu hediyelik eşyalar satılmıştır. Özellikle boyuna ya da kıyafete takılan taşınabilir rozetler hem o kutsal mekânın reklamını yapmakta hem de takan kişinin hacı olduğunu belli etmektedir. Hediyelik eşyaların satış payını genelde türbedeki din adamı almış ama bazen bu işi zanaatkârlara da bırakmışlardır. Bu hediyelik eşyalar o kadar çok rağbet görmüştür ki bunların kazancı üzerinden o türbedeki din adamları ile zanaatkârlar arasında ciddi rekabet de yaşanmıştır (Genç, 2022: 2470).

Uzun bir hac yolculuğuna çıkanlar maliyetli bir ekonomik tablo ile karşılaşıyorlardı. Uzun mesafeli hac yolculuğunun masrafları bir yıllık iş gelirinden daha fazla olabilirdi. Bunun dışında evden geçen zaman diliminde bir gelir elde edilmediği için oluşabilecek kârlı iş fırsatlarından da yararlanılamıyordu. Hac yolculuğu sırasında olabilecek gemi kazası, hastalık, yorgunluk ve soygun gibi büyük risklerde bu maddi tabloyu etkiliyordu. Ancak en çok etkileyen noktalardan bir tanesi yalnızca varış noktasındaki tapınakta değil, yol üzerindeki diğer tapınaklarda da para, mücevher ya da balmumu gibi

sunulması gereken bazı adaklar vardı. Balmumu, kolayca nakde çevrilebilen önemli bir kilise para birimiydi ve hatta bazı tapınakların hesapları para ve balmumu gelirleri arasında bölünmüştü. Ancak Santiago'da sadece nakit para ya da mücevher kabul ediliyordu (Bell- Dale, 2011: 603). Hacılar sayesinde gelişen ticaret ağı aynı zamanda kilisenin de ekonomik hayatına katkı yaptı. Çünkü hacıların yolculukları sırasında geçtikleri bölgelerde ki kiliselere zekât ve bağışlarda bulunuyorlardı. Bu bağışların ve zekâtların boyutu öyle bir aşamaya gelmiştir ki kilise bu sayede kıtlık zamanlarında sivillere bile borç verebilecek bir mali bütçeye sahip olmuştur (Pirenne, 2013: 12).

Hac yolculukları hem kara hem deniz yolu ile yapıldığı için özellikle Venedik veya Akdeniz limanına ulaşan hacıların Kutsal Topraklara gidebilmesi ancak kadırgalarla mümkün olmuştur (Ladić, 2014:104). Bize hacılarla ilgi bilgi veren önemli noktalardan bir tanesi de gemi kayıtlarıdır. Çünkü özellikle XV. yy.da İngiltere başta olmak üzere Compostela'ya gitmek için kullandıkları deniz rotasına dair önemli bilgiler mevcuttur. Bu gemiler hem hacıları hem de bölgeye gidecek çeşitli malları taşıyorlardı. Örneğin *“XII yy.'da İrlandalı hacılar şarap ticaretinin bir parçası olarak Bordeaux'a dönen gemilerde yolculuk yapmışlardır.”* (Genç, 2021: 206). Bu bilgilere rahat ulaşılabilmesinin nedeni hacı gemilerinin yolculuklarına ancak ruhsat alarak çıkabilmesidir. Gemi kayıtları, XV.yy.ın ilk yarısında Corunna'ya yaklaşık 15.000 İngiliz hacı taşındığını, 1428 ve 1434 yıllarının her birinde 3.000'den fazla hacı taşındığını göstermektedir (Bell- Dale, 2011: 619). Bu da gemi yapımını ve bu alana yapılacak ekonomik yatırımı ön plana çıkarmıştır. Bu nedenle özellikle Akdeniz ve çevresinde hem hacıların taşınmasında hem de deniz ticaretinde etkili olan Venedikliler bu anlamda ön plana çıkmışlardır. Akdeniz ticaretinde etkili olan Venedikler bu işte ciddi gelirler dahi kazanmışlardır. Büyük bir gemi 600 ton boş yükü Tunus'tan Ceneviz'e taşıyabilirdi. Örneğin Oliva adlı geminin 1248'de 11.000 hacıyı Kutsal Topraklara taşıdığı görülmüştür. Yine aynı şekilde 1203'te hacıları Konstantinopolis'e taşıma bedeli nerdeyse İngiltere kralının yıllık gelirinin iki katı civarına ulaşmıştı (Davis, 2020:404; Tilly, 2001: 249).

Hacılar Orta Çağ'da birer turist gibi geçtikleri her güzergahın ekonomisine değer katıyorlardı. Çünkü hac faaliyetleri konaklamadan yemeye, ulaşımdan bankaya, hediyelik eşyalardan adaklara kadar geniş bir yelpazede ekonomik faaliyet ve ilişkileri içeriyordu. Bu faaliyet çoğu zaman kilisenin elinde olsa da zaman zaman özel sektör ile bunu paylaşmıştır. Çünkü hac güzergahların da tüccarlar ve zanaatkarlar da hacıların ihtiyaçlarını karşılayıp hac ekonomisinden nemalanmak adına çaba sarfetmiştir (Genç, 2022: 2469-2470). Bu nedenle hac faaliyetinin tamamı büyük bir ekonomik çarkın dönmesine neden oluyordu. İlk

olarak, gidilen mabede bağışla sonlanan hac yolculuğu, Orta çağ ve sonrasında hac mabetleri, evrensel kilisenin şemsiye markası altında faaliyet gösteren bir tür franchising işi gibi düşünülebilir. Yerel mabet yöneticileri, koruyucu azizlerine dair çeşitli kutsal emanetleri pazarlıyor ve adaklar adıyorlardı. Son olarak hac; konaklama, yiyecek ve şarap, ulaşım, bankacılık ve hac rozetleri gibi yan hac hizmetleri, bazen özel sektör ile yerel kilise yetkilileri arasında karmaşık ticarî ilişkiler içeren önemli bir ekonomik faaliyet oluşturmuştur (Bell- Dale, 2011: 602).

Orta Çağ boyunca, mucizelere ya da özel değeri olan kalıntılara dayanan yerel hac ziyaretleri de ortaya çıkmıştır. Bunların ortaya çıkmasının birçok nedeni vardır: bu tür kültler yerel kiliseleri desteklemiş, daha uzak yerlere göre daha az seyahat zorluğu ve maliyet getirmiş ve genellikle önemli pazarlara ve ticaret yollarına denk gelmiştir. Örneğin, Filistin'den getirilen kutsal emanetler sayesinde 1150 yılında önemli bir hac merkezine dönüşen Bruges'ü (Belçika), İtalya da VIII.yy.dan XIII.yy.a kadar önemli bir hac merkezi olan Başmelek Aziz Mikail'e saygı gösterilen Monte Gargano, İngiltere'de Aziz Thomas Becket'in mezarını (1170) barındıran ve XIII.yy.da zirveye ulaşan Canterbury, bunlar arasındadır. Bunların dışında verilecek önemli bir örnekte Alman şehri Köln'dür. Köln şehri "Alman Roma'sı" olarak bilinen şehre Üç Kral'ın kalıntılarını bağışlanmasının ardından popüler bir hac yeri olmuş ve bu sayede kumaş, kuyumculuk ve silah imalatında zengin bir ticaret merkezi haline gelmiştir (Gómez-Díaz, 2009: 765-770).

Hac yolculuklarında kutsal emanetler de ticaretin bir parçası haline getirilmiştir. Kutsal emanetler hacıların özellikle ziyaret ettiği unsurlardan bir tanesiydi. Bu nedenle birçok şehir kutsal emanetleri kendi şehrinde bulundurup hacıları çekmeye çalışıyordu. Örneğin bu konuda ünlü bir vakada Venedik şehri, Treves'in elinde bulunan İsa'nın dikişsiz paltosunu alabilmek için 10.000 düka teklif etmiş, ancak teklif başarısız olmuştur. IX. Louis, Konstantinopolis İmparatoru'ndan yeni inşa edilen Sainte Chapelle'de barındırdığı dikenli taç da dahil olmak üzere tüm kutsal emanet kalıntılarını satın almak için, 25.000 sterlinin üzerinde harcama yapmıştır. Kilise, kutsal emanetleri satmanın bir alternatifi olarak, gelir akışını rehin vererek bir mabedin kâr merkezi olarak değerinden faydalanabiliyordu: Örneğin Tulle Başrahibi, 1235'te Rocamadour'daki Bakire sunağından gelen sunuyu yıllık 4.000 gümüş marklık bir sermaye karşılığında rehin verebiliyordu (Bell- Dale, 2011: 608).

Hac ekonomisi adına bahsedilebilecek önemli noktalardan bir tanesi de rölük (vücut parçası, kemik, kan, gözyaşları, kıyafetler, ayakkabı, yüzük gibi) ticaretidir. Çünkü rölükler Tapınaktan sorumlu olanlar tarafından bağış toplamak

için amacıyla kırsal bölgelere bile götürülmüşlerdir. Orta Çağ'da azizlerin kalıntılarının mucizevi olduğu düşünüldüğü için bedeni parçalamak ve uzuvları dağıtmak yaygın bir gelenektir. Örneğin Thomas Becket'in naaşı taşınmak üzere mezarından çıkarıldığında, Canterbury Piskoposundan kiliselere dağıtılmak üzere sadece birkaç küçük kemigi sakladığı söylenmektedir. Yine, Becket'in mezarının bekçileri, onun kanını suyla karıştırarak çok sayıda küçük şişelere koymuşlardır (Genç, 2022: 2471).

Hac ticareti denilince bahsedilmesi gereken bir başka nokta da şövalyelik tarikatlarıdır. Hac yollarının güvenliğini sağlayarak hacıların Kudüs ve çevresinde korumalığını üstlenen Haçlı seferlerinde popülariteleri artan Tapınak Şövalyeleri de hacılar merkezli bu ticaretten gereken payı almış ve zamanla ekonomik anlamda gelişmişlerdir. Örneğin Marsilya şehrinde hacılara yardım için bir ev kuran Hospitalier Şövalyeleri'ne hacıları taşımaları için bir gemi yapmalarına izin verilmiş; hatta bunun için yerel vergilerden muaf tutulmuşlardır. Zamanla bu gemi yapım işi çok kârlı hale gelmiştir, bu konuda engelleme ve kısıtlamalara bile uğramışlardır. (Gürtaş Dünder, 2022: 557-558). Şövalyelerin özellikle Tapınakçıların zenginliklerinin artması hakkında Mehmet Öz'ün Desmond Seward'ın kitabı *The Monks of War*'dan aktardığı kadarıyla; “*Tapınak Şövalyelerinin en kalıcı etkisi ekonomik alanda olmuştur. Hiçbir Orta Çağ kurumu kapitalizmin yükselişine onlar kadar yardımcı olmamıştır.*” (Öz, 2006: 313). Bu durumda göstermektedir ki hac faaliyetleri askeri tarikatların siyasi olduğu gibi ekonomik olarak da güçlenmesinde etkili olan önemli bir unsur olmuştur.

SONUÇ

Hac birçok dinde önemli bir dinî ritüel olarak görülmektedir. Hristiyanlıkta hac manevi olarak Tanrıya yakın hissetmenin ulvi bir yoludur. Hem de hastalık, salgın, doğal afetlerden korunabilmek için Tanrıya yakarışın bir simgesidir. Bu nedenle kimi zaman günlük hayatlarının zorlu rutinlerinden kurtulmak isteyen ya da bir hastalık karşısında çaresiz kalan Hristiyan bireyi için hac yolculuğu manevi kurtuluşun yollarından biri olmuştur. Bunun için hem Avrupa'da hem Kutsal Topraklar'daki birçok önemli dinî merkezi ziyaret edebilmek için meşakkatlî olsa hac yolculuğu göze alınmıştır.

Dünyada var olan dinî inançların birçoğunda kutsal sayılan mekânları ya da eşyaları görmek amacıyla bu tür ziyaretler tarihte de günümüzde de yapılmaktadır. Ancak hac kavramının bu manevi hazzı ve tövbe-kârlılığı simgeleyen bir ibadet anlamının dışına çıkması ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında hem siyasî bir çekişme unsuru olması hem de ekonomik, kültürel birçok

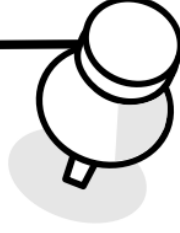
ilişkinin temellerini atması Orta Çağ'da olmuştur. Orta Çağ bir yanı ile cennete gitmek isteyenlerin zorlu yolculuklar ve çileler çekerek Tanrıya iyi bir kul olmak isteyen Hristiyanları barındırırken diğer taraftan Müslümanların ellerinde bulunan kıymetli toprakları almak isteyen ve dünyevi nimetlerin peşinden koşanların yollarının kesiştiği bir süreçti. Hristiyan dünyasının Müslümanların elinde bulunan bu topraklara dikkatlerini vermelerinde etkili olan grup hacılar olacaktır. Çünkü bu topraklara ibadet amacıyla giden hacılar buradaki bilgileri ve gördüklerini de Avrupa'ya aktarıyor ve Avrupa'nın Kutsal Topraklar hakkında bilgi sahibi olmasını sağlıyorlardı. Bu anlamda Batıya ciddi bilgi aktarımı oldu ve Batı, bütün dikkatini Akdeniz bölgesi ve Kutsal Topraklara çevirdi. Haçlı seferleri ile buraların ele geçirilmeye çalışılması ve siyasî anlamda zor bir sürecin yaşanması yine bu etkiler sonucunda yaşanmıştır. Hacılar tüm bu siyasî faaliyetlerinde tam ortasında olmuş çoğu zaman yapılan anlaşma koşullarında bile bahsedilen unsurlardan biri olmuştur.

Hem siyasî ve idarî yöneticilerin hem kilisenin hacıları düşünme nedenlerinin temelinde aslında hacıların sağladığı ekonomik kazançlar etkilidir. Çünkü hacılar geçtikleri dinî merkezlerdeki kutsal emanetlere, çeşitli hatıratlara ve rölüklere kıymet vermiş ve bunları satın alıp oradaki türbelere ve kiliseye bağış yapıp adaklar adanmışlardır. Bu sayede bu dinî merkezlerde ticaret canlanmış, önemli bir hac endüstrisi oluşmuştur. Ayrıca gemicilik sanatı gelişmiş ve deniz ticareti de hiç olmadığı kadar önemli hale gelmiştir. Bu nedenle her koşulda hac yolculuğu ve hacıların güvenliğinin ön planda tutulması Hristiyan dünyası için hacılara verilen manevi değerden çok onların etkili olduğu maddi kazancın etkisini göstermektedir. Bunu çoğu zaman hacıların peşinde koşan zanaatkarlar, sarraflar, kilise yöneticileri arasında çıkan adaklardan, bağışlardan ya da kutsal emanetlerinin satışının gerçekleştiği pazar yerlerinden alınan kâr payının paylaşılmasında yaşanan rekabet göstermiştir. İşte hacıların neden olduğu bu ekonomik döngü hacıların varlığını da önemli hale getirmiş ve korunması konusunda da kilisenin gerekli önlemleri almasını zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla hacılar Orta Çağ'a yarattıkları "*hac endüstrisi*" ile damga vurmuş, seküler, dinî yöneticiler ve tüccarlar dahil her kesim tarafından dikkate alınan bir grup olmuşlardır. Bu nedenle Orta Çağ Hristiyan hacıları diğer çağlardan farklı bir şekilde daha fazla konuşulmuş, ön planda olmuş ve desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Ayan, E. (2016). Willermus Treyensis'in Haçlı Kroniği / Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099 -1143). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Altuntaş, A. D. (2019). Ernoul Kroniği/ Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyübi ve Kudus'un fethi, İstanbul: Kronik Kitap.
- Bell A. R.- Dale, R. S. (2011). "The Medieval Pilgrimage Business", *Enterprise & Society*, 12/3: 601-627
- Boccadamo, G. (2014). "Yoksullar, Hacılar ve Yardım Sistemi", Umberto Eco(ed), Orta Çağ/Katedraller, Şövalyeler, Şehirler (s.198-202), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cardini, F. (2014a) "Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığı", Umberto Eco(ed), Orta Çağ/Katedraller, Şövalyeler, Şehirler (s.49-54), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Cardini, F. (2014b). "Friedrich Barbarossa ve III. Haçlı Seferi," Umberto Eco (ed), Orta Çağ/Katedraller, Şövalyeler, Şehirler (s.54-58), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Delmas, C. (2020). Avrupa Uygarlığı Tarihi, Ender Gürol, (çev.), İstanbul: Bahar Matbaası.
- Davis,R. H.C. (2020). Orta Çağ Avrupa Tarihi, Rümeysa Şişman (çev), İstanbul: Dergah Yayınları.
- Eco, U. (2014). "Orta Çağ'a Giriş", Umberto Eco (ed), Orta Çağ/Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar (s.11-41), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gada, M. Y. (2015). "Muslim Responses to the Crusades /An Analysis of the Muslim Ideological Military, and Diplomatic Responses to the Medieval Christian Crusades ". *Ilahiyat Studies* , 6 /2: 219-252 .
<https://doi.org/10.12730/13091719.2015.62.132>
- George, C. (2016). "The Discipline Of Christian Pilgrimage", in Travelling Well. Kansas City, MI: Institute for Faith and Learning at Baylor University, 2016, pp. 19-27. <https://www.baylor.edu/content/services/document.php/270250.pdf>. E.T.11.04.2023.
- Genç, Ö. (2021). "Orta Çağ Avrupası'ndaki Hac Merkezleri", *Milli Mecmua*, 19: 203-209.
- Genç, Ö. (2022). "Orta Çağ Avrupası'nda Hac Seyahatleri II", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(4): 2468-2483.
- Gürtaş Dündar D. (2022) "Orta Çağ'ın Hristiyan Hacıları ve Onların Koruyucuları", *History Studies*, 14/3: 547-564.
- Greenia, G. D. (2019). "Bartered Bodies: Medieval Pilgrims And The Tissue Of Faith", *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 7(1): 38-51.

- Gómez-Díaz, D. (2009). Trade and Pilgrimage, L. J. Taylor, L. A. Craig, J. B. Friedman, K. Gower, T. Izbicki, R. Tekippe (Ed.), In book: Encyclopedia of Medieval Pilgrimage (pp.765-770), Brill, Leiden.
- Hurlock, K. (2013). 'Pilgrimage', Janet Burton and Karen Stober (Ed), In Monastic Wales: New Approaches(s.153-173), University of Wales Press. https://www.academia.edu/417262/Pilgrimage_in_Monastic_Wales_New_Approaches_ed._Janet_Burton_and_Karen_Stober_University_of_Wales_Press_2013_
- Kırpık, G. (2009). Doğu'nun ve Batı'nın gözünden Haçlılar, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ladić, Z. (2014) "Medieval Pilgrims From The Eastern Adriatic Coast To Terra Sancta And Jerusalem", Mario Congedo(ed), In Viaggio Verso Gerusalemme: Culture, Economie E Territori (Walking towards Jerusalem: Cultures, Economies and Territories)(s.95-111). Salento: Università del Salento Pubblicazioni del Dipartimento di Beni Cultural.
- Mylod, E. J.(2013). Latin Christian Pilgrimage In The Holy Land, 1187-1291, Doctor of Philosophy University of Leeds Institute for Medieval Studies, United Kingdom.
- Öz, M. D.(2006). Tampliyeler-Tapınak Şövalyeleri, İstanbul:Tiglat Matbaası Yayınları.
- Pirenne, H.(2013). Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schiavi, L. C. (2014). "Hac Yolları", Umberto Eco(ed), Orta Çağ/Katedraller, Şövalyeler, Şehirler (s.791-801), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Tilly, C. (2001). Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu (990-1992), Kudret Emiroğlu(çev.), İstanbul: İmge Yayınevi.
- Webb, D. (2002). Medieval European Pilgrimage(c.700–c.1500), Newyork: Palgrave Macmillan Press.



BÖLÜM 8

19. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI AYDINLANMASI VE RUMELİ ÜZERİNDEKİ ISLAHAT DÜŞÜNCESİ

Dr. Öğr. Üyesi Mensure KIZIL ÖZTÜRK¹

Giriş

1789 Fransız İhtilali ve yaydığı milliyetçilik hareketleri, pek çok ulusun vatanseverlik kavramına olağan bir bakış açısı kazandırdı. Osmanlı aydınlanma hareketinin başlangıcı sayılan ıslahat hareketleri III. Selim dönemindeki idari, mali, askeri ve kültürel reformlarla yeni bir safhaya taşınmıştır. Fransız ihtilali, Osmanlı yönetici kesimden ve düşünürlerden kabul gören, toplumun her katmanını az ya da çok bir şekilde etkileyen bir fikir hareketidir. Batıdan gelen fikirler yeni kimlik ve sadakat kalıplarını tüketerek, yeni yeni gayeleri hedeflere yerleştirip onları isimlendirerek toplumsal bağların zeminine etki etmekteydi (Lewis, 2021, s. 77).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren temelde Fransa’da, ancak aynı zamanda Avrupa’nın birçok yerinde ortaya çıkan Aydınlanma hareketi, özü itibarıyla “*ancien régime*” olarak adlandırılan eski düzenin kilise, kraliyet, aristokrasi gibi ayrıcalıklı unsurlarına karşı çıkarak insanlığın “*akıl*” düzleminde işlemlerini öngörüyordu (Cevizci, 2002). Bu çerçevede, bilimsel çalışmalar içerisinde aklı ön planda tutan doğa bilimleri büyük bir saygınlık kazanıp gelişme gösterirken öte yandan Osmanlı’da daha pratik çözüm öneri kapsamında işlerlik kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda aydınlanma düşüncesi Batı Avrupa’daki gibi toplumsal değişim süreci içinde kendiliğinden oluşan bir değişimden ziyade, imparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz koşullardan kurtulmak maksadı ile yönetim zümresinin bir çabası olduğu görülmektedir. Askeri yenilgilere bağlı olarak ortaya çıkan toprak kayıpları ve hazineye ortaya çıkan açıkların büyümesi Osmanlı yöneticilerinin o zamana kadar önemsemedikleri Batı’yı bir model

¹ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID : 0000-0003-0109-9471

olarak dikkate almalarına neden olmuştur (Kurttaş, 2019, s. 402). Bu nedenle, 18. yüzyıl başlarında Avrupa karşısında üstünlüğün kaybedilmesi ile meydana gelen ilk toprak kayıpları Osmanlı'da batılılaşma sürecinin başlamasında etkili olmuştur. O zamana kadar Avrupa karşısında tam bir üstünlük sağlayan Osmanlı İmparatorluğu, 1683 İkinci Viyana Bozgunu, 1699'daki Karlofça Antlaşması ve 1718'deki Pasarofça Antlaşmaları ile askeri başarısızlıklar ve toprak kayıpları yaşamış, buna bağlı olarak da bu başarısızlıkların önüne geçebilmek için bir anlamda yönünü Batı'ya çevirmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun Batı ile olan teması her dönem var olagelmıştır. Yükselme döneminde var olan güç dengesi kendi lehine olduğu için Osmanlı kendi uygarlığını Batı uygarlığından üstün saymıştır (Mardin, 1997, s. 10).

Batı Avrupa'da ortaya çıkan bilimsel, ekonomik ve siyasi gelişmeler bu güç dengesini Avrupa lehine bozunca Batı'nın özellikle askeri alanda bir model olarak alınması gündeme gelmiştir. Osmanlı'nın Batı karşısında zayıflaması bazı iç ve dış etkenlerle açıklanabilir. Avrupa'nın bilgi ve ihtisasa dayalı bir sistem kurması ve coğrafi keşifler yoluyla geniş bir coğrafyada sömürüye dayalı düzeni Osmanlı'yı ciddi bir şekilde rahatsız etmeye başlamıştır. Bu dış etkenlerin yanında Osmanlı bünyesinde Amerika'dan Avrupa'ya oradan da Osmanlı'ya gelen değerli madenlerin yarattığı olumsuz iktisadi etkiler, askeri mağlubiyetler, tımar sisteminin bozulması neticesinde mali ve askeri düzenin aksaması ve buna bağlı olarak taşrada merkeze muhalif âyan ismi verilen grupların güçlenmeleri Osmanlı'nın Batı karşısında gittikçe gerilemesine neden olmuştur (Akyıldız, 2004, s. 19).

Osmanlı modernleşme diğer adıyla batılılaşma emarelerini 18. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Bu minvalde Sultan III. Ahmet devrinin ıslahat hareketlerini iki dönem halinde ele almak gerekir. Birinci dönem 1703'den 1718'e Pasarofça antlaşmasına kadar olan zamandır. İkinci dönem 1718'den 1730'a Patrona Halil isyanına kadar olan devirdir. Birinci dönemdeki ıslahat hareketlerini sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın ıslahatları meydana getirir. Hudutların tahkimi, askeri, idari, mali ve içtimai alanlarda birçok düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin gayesi, Osmanlı Devleti'ni eski gücüne kavuşturmadır. Uyulan düsturlar klasik Osmanlı usulü olarak *kanun-i kadim*dir. ıslahatların odak noktası da askeri alanlardaki ıslahatlardır. Devlette diğer alanlarda yapılan ıslahatlar da askeri ıslahatları takviye mahiyetindedir (Kara, 1940, s. 16).

19. yüzyılın başları Osmanlıların sosyal hayattan siyasi yapıya, askeri düzenden eğitim ve düşünce dünyasına kadar değişen çeşitli alanlarda yaşadıkları açısından çok önemli evrelerden birini oluşturmaktadır. III. Selim'in tahta

oturduğu bu dönem fikir açısından birbirleriyle uyumlu veya uyumsuz iniş çıkışların, tartışmaların, önemli gelişmelerin, hatta sıçramaların yanında derin hayal kırıklıklarının da yaşandığı bir devir özelliğini taşımaktadır.

18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında devrin padişahı III. Selim, ıslahat hareketlerini hazırlarken birçok devlet adamından layiha istemiştir. Bunun sebeplerini Sultan'ın tecrübelerine bağlamak doğru olur. Kendinden önceki padişahlardan bazıları, ıslahat düşünce ve hareketlerinde başarılı olamamışlardır ki bunun sebeplerinden biri, ıslahat fikrini ulema ve devlet ricalinden saklamasıdır. Diğer taraftan kendinden önceki padişahların hiçbirine nasip olmayan bir farklılık vardır. Artık devlet ricali ve ulemadan birçok kişi ıslahat fikrine ve batılılaşmaya sıcak bakmaktadır (Karagöz, 1995, s. 188).

I. Osmanlı Aydınlanmasında Islahat Fikirleri

18. yüzyılın Osmanlı okuryazarları arasında artık bir tür aydın zümre doğmuştur. Bu dönemde Latince öğrenen Osmanlı-Türk aydınları vardır. Devrin tarih yazıcılarından Hezarfen Hüseyin Efendi Yunanca ve Latince öğrenmişti (Ortaylı, 2018, s. 18). Bununla birlikte yeniliklere merak gösterenler arasına eski Galata Kadısı (Yanyalı Hoca) Mehmed Esad Efendi de dâhil edildi. Esad Efendi, İbrahim Müteferrika matbaasının musahhihi olması dolayısıyla Latince öğrenmiştir (Sarıkavak, 2013, s. 322). Batılılaşmaya giden süreçte reform ve değişme yalnızca kültürel olarak değil, her alanda bir gelişme kaydediyordu. Bu gelişim döneminin kökenleri salt 19. yüzyılın değil, bütün Osmanlı asırlarının içindeydi.

Osmanlı aydınlanmasının batı uygarlığından etkilenmesi ve yapılan her türlü düzenlemede Avrupa usulünü tatbik etmesi *batıcılık* denilen olguyu ortaya çıkarmıştır. Batı uygarlığı ve batı toplumu bir değişimin toplumudur. Batılılık ise değişimi fark eden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinç olarak tarif edilmektedir (Ortaylı, 2018, s. 20).

19. yüzyılın Osmanlı reformcusu, 18. yüzyıl reformcusuna göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır. Devrin aydın padişahı III. Selim'in ıslahat düşüncesi, I. Abdülhamid döneminden itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu sürede devletin gelişmesi için Avrupa'nın ileriliğine ve üstünlüğüne inanıyordu. Bu fikre göre, değişimi olağan hale getirmenin ilk yolu Avrupa'yı tanımaktır ve aynı doğrultuda Fransız elçileri ile temasını sürdürmeye başladı. Sultan III. Selim, itimat gösterdiği adamlardan İshak Bey'i Paris'e gönderdi. İshak Beyin görevi, III. Selim'in mektuplarını Fransa kralına götürmek ve Avrupa hakkında padişahı bilgilendirmektir. Bu mektuplaşma, III.

Selim'in iktidarı ele aldıktan sonra girişeceği Nizam-ı Cedid ıslahatı için düşüncelerinin olgunlaşmasına büyük yarar sağlayacaktı (Uzunçarşılı, 1938, s. 196; Karal, 1988, s. 60-61).

III. Selim, Nizam-ı Cedid hareketinin başlangıcında, dönemin ileri gelenlerini reform projeleri hazırlamak üzere görevlendirmiş, düşüncelerinde tam bir serbestlik olacağını, yazdıklarından dolayı kimsenin cezalandırılmayacağını belirtmiştir (Berkes, 2002, s. 92). Projelerdeki fikirler, İbrahim Müteferrika'nın yeni ordu nizamları hakkındaki kitabı ile Montecuccoli çevirisinden başka, iki Fransız subayının vermiş olduğu derslerin Fransız elçiliği basımevinde basılan eserleri bulunmakla birlikte, yazarların çoğunun bunları okumamış, okumuşsa da ilgilenmemiş olmaları muhtemeldir. Cevdet Paşa bu konuda, proje yazarlarının askerlikle ilgili pek bilgi sahibi olmadığı yönünde her ne kadar eleştiride bulunsa da dönemin proje yazarlarının tümünden bilgisiz olduğunu ifade etmek doğru bir tanımlama olmayacaktır (Berkes, 2002, s. 95).

19. yüzyılın başlarında Osmanlı diplomasisi de aydınlanma hareketi bağlamında Fransız dostluğuyla perçinlenmişti. Ancak, Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni batılılaşma konusunda destekleme siyaseti ile Fransız düşün hayatında yeni Rusya hakkında beslenen fikirler de çelişki gösteriyordu. Fransa'da XVI. Louis döneminin despotizme isyan eden aydınlanma düşünürleri, Petro ve Katerina idaresi altında modernleşen Rusya'yı hayranlıkla alkışlıyordu. Ansiklopedistler arasında Voltaire ile Diderot şiddetli Rus hayranıydı. Osmanlı-Rus savaşını aydınlıkla-karanlık, barbarlıkla-uygarlık arası bir savaş olarak nitelendiriyorlardı. Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin çökmeye mahkûm olduğu fikri hem ilericilerin hem de gericilerin ortak görüşü halini almıştır (Berkes, 2002, s. 84). Avrupa'da 1789 Fransız ihtilalinin patlak vermesiyle Osmanlı üzerindeki yaygın ideal bir süre askıya alınmıştı. Bu durum Osmanlı'nın genç ve ıslahat yanlısı Sultanı III. Selim'e bir fırsat mahiyetinde sunulmuş ve iktidarının en önemli reformu olan Nizam-ı Cedid'in önünü açmıştır.

1768'de başlayarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona eren ve kısa aralıklarla, ancak mütareke olarak algılanan barış dönemlerine rağmen savaş hazırlığı ve özellikle Kırım krizi ve ilhakının tazyiki altında geçen ve nihayet 1787-88'de başlayarak 1791-92 Zıştovi ve Yaş antlaşmaları ile yaklaşık 24 yıl sürmüş olarak sona eren Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları dönemi bütün müesseseleri yeniden yapılanma zaruretiyi açıkça ortaya çıkarmaktadır (Beydilli, 1999, s. 26). 1783'de Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve Rusya tarafından ilhak edilmesi, ciddi bir nüfusun barınması açısından büyük bir tehdit olduğu kadar yönetici-askeri ricalin yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini de açığa çıkarmıştır. Rusya'ya karşı savaş hazırlıklarının sürdürülmesi için girişilen

reform teşebbüslerinin mali kaynaklarının yaratılması hususunda, yapılan meşveret toplantıları yenilik taraftarı sivil bürokrat ile çekimser ulema arasında sıkışıp kalmaktadır. Bu durum yapılacak siyasi ve diplomatik gelişmelere uygun bir politika takip edilememesinin esas sebebidir. Askeri ıslahat ve düzenlemelere karşı yeniçerilerin çeşitli sebepler ileri sürerek rahatsız olmaları ulemanın hassasiyeti ile birleşince düşünülen askeri, mali ve idari reformların düzenleme aşamasında problemleri de beraberinde getirmektedir. Burada vurgulanması gereken ana düşünce, imtiyaz sahibi olan bu iki unsurun sürdürü geldikleri ayrıcalıklı statülerini kaybetme endişesi duymalarıdır (Zinkeisen, 2011, s. 22).

III. Selim, sahip olduğu üstün meziyetleri itibariyle temsil ettiği milletin fevkinde olduğuna daha kendi zamanında işaret edilmiştir. Aynı dönemlerde Avrupa’da hüküm süren, 18. yüzyıl *Aydınlanma devrinin* önde gelen bazı büyük hükümdarlarıyla entelektüel davranış, incelik, his, düşünce, reformculuk ve devletin yenilenme zarureti kavrama açısından belirli bir benzerlik içinde olması dikkat çekicidir. Bir başka deyişle III. Selim, Avrupa’da yaşanan Aydınlanma döneminin bir ferdidir ve kendisini bu anlamda eğiten ve etkileyen kanalların neler olabileceğinin belirlenmesi, aynı zamanda Osmanlı toplumunun ve siyasasının dışarıya kapalı bir yapı içinde olduğuna dair yerleşik kanıların da sorgulanması anlamına gelecektir. Osmanlı aydın fikirlerin esasını oluşturan Nizam-ı Cedid III. Selimle özdeşleşen bir kavram olmuştur. Yenilenme zarureti kendinden önceki dönemlerde de açık bir şekilde hissedilip ortaya atılmış olmakla birlikte, bunun Osmanlı modernleşmesini başlatacak boyutlarda ele alınışının III. Selim’in şahsıyla yakından ilgili olduğuna şüphe yoktur. Aydınlanmış devlet adamı kimliği içinde reformcu bir padişahın, kendi formasyonu doğrultusunda çevresini de eğiten ve yönlendiren faaliyetlerle geçen saltanatının en nihayet vardığı dramatik son, büyük reformcular için karakter yumuşaklığının kendilerine, yanlarında yer alanlara ulaşması açısından önemlidir (Beydilli, 2010, s. 27).

III. Selim döneminde Osmanlı askeri yapısındaki bozuk düzen ve eğitimsiz ordu savaşlarda zaferden ümidin kesilmesine sebep oluyordu. Vuku bulan savaşlarda ordunun düşmanla mücadeleyi sürdürecektir durumda olmaması ve bir an önce barış yapılması yönünde alınan kararlar bütün ordu ve devlet ricalinin imzaladığı ortak bir dilekçeyle resmen kendisine bildirilmekteydi. Bu gelişmeler karşısında III. Selim’e barışa rıza göstermekten başka bir çare kalmamaktaydı (Cevdet Paşa, 1306, s. 161-165). III. Selim’e toptan bir yenilenmeye ve yeniden yapılanmaya gidilmesi zarureti kavratın ve bu konudaki fikirlerine kesinlik kazandıran da bu gelişme oldu. Daha ordu dönüş yolundayken yapılması gerekenlere dair layihalar hazırlanması için emirler vermişti. 1792 Rus savaşının

bitimi, aynı zamanda III. Selim dönemini simgeleyen Nizam-ı Cedid yenilenmesinin başlangıç tarihi olmuştu. Avrupa kurumlarının üstünlüğü ve örnek alınmasındaki zaruret, daha önceki devirlerde de dile getirilmekle beraber Sultan Selim bu durumu ilk defa açıkça ifade etmekte ve geniş çapta uygulamaya almaktaydı. Reformları düşmanla savaşmaktan kaçmış olan ordu ve devlet adamlarıyla yürütmeyi mümkün görmediğinden alışılmışın dışında bir uygulamaya giderek kendisine yakın ve işin gerekliliğini kavramış, bu yolda hayatını feda etmeye hazır bir ekiple yola çıkmayı daha uygun bulmuştu. Savaşa katılan ordu kumandanlarının hemen hepsini değiştirerek kumanda zincirini bozmuş ve ocak dışından tayinler yapmıştı. Askeri reformların en önemli ayağı olmak üzere tımarları denetimden geçirmiş ve yararsız olanları tasfiye ederek boşalmış arazi de müsâdere kapsamında hazine geliri olmuştur. Ancak yeniliklere cephe alan ilk muhalifler de yine bu şartlarda ortaya çıkmıştı. III. Selim muhalif grubun tenkidlerine rağmen Avrupa tarzında eğitilmiş bir ordu olan Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması ve yeni bir donanma yapılması işini başarıyla sürdürdü. Ordu ve donanmanın ağır masraflarını karşılamak üzere müstakil bir defterdarlık ve fon olan *Nizam-ı Cedid Hazinesi*'ni oluşturdu. Bu tedbirler ile yeni vergiler ve mali kayıpların önlenmesi amaçlanmaktaydı (Beydilli, 2009, s. 421).

19. yüzyıl ıslahatçıları daha radikal ve bütüncül bir davranış izlediklerinden ordunun reformu ön planda, eğitimin ve maliyenin ve tüm idari sistemin yeniden düzenlenmesiyle paralel olarak ele alındı (Ortaylı, 2018, s. 46). Sultan Selim, ıslahat hareketlerinin sorumluluğunu paylaşmak adına meseleyi şahsi bir reform düşüncesi olmaktan çıkarıp devlet adamlarının düşüncelerinden oluşan layihalar sunmalarını istemiştir. Başta dönemin sadrazamı Koca Yusuf Paşa olmak üzere yirmi kişi birer layiha hazırlayıp Sultan'a takdim ettiler. Ayrıca o esnada Osmanlı ordusunda hizmet gören Bertran adlı yabancı subayla İsveç elçiliği memurlarından Dohson (D'Ohsson) da buna katıldılar. Osmanlının aldığı ağır mağlubiyetin etkisi üzerinde kalınmış olacak ki layihalarda sunulan meseleler genelde birbirine benzer konular olmuştur. Buna göre, askeri bağlamda ocakların ilgası ve Avrupa usulünde, Batı tekniği ile donatılmış yeni bir askeri teşkilatın teşkili meselesidir. Fakat bunun çok az bir zaman içerisinde kurulmasının pek mümkün görünmemesi dolayısıyla yeniçeri ocağının haliyle bırakılıp yeni usul ve tertip ile yeni ordunun kurulması işine girilmelidir (Sertoğlu, 2011, s. 2755).

III. Selim dönemindeki ıslahat düşünceleri, Nizam-ı Cedid reformunu tanıtıcı, müdafaa ve itham edici mahiyetteki risalelerden oluşmaktaydı. Avrupa devletlerindeki Nizam-ı Cedid'in Osmanlı başkentinde propagandasını yapan layihalara benzer şekilde fakat bu defa *Osmanlı Nizam-ı Cedidi*'ni Avrupa'ya tanıtmaya çalışan risaleler de devrin siyasi litaretüründe önemli bir yere sahiptir.

Bunlardan Fransızca kaleme alınan ve yeni kurulan matbaada basılan iki risale önem taşımaktadır. Nizam-ı Cedid'in önemli simalarından Mahmud Raif Efendi'ye ait *Numune-i Menazım-ı Cedid-i Selim Hanî* olarak isimlendirilen Türkçe yazma ve Seyyid Mustafa Efendi tarafından kaleme alınan layihalar bu türdendir. Vasıf Efendi tarafından yazılmış olan Koca Sekbanbaşı Risalesi ve D'ohsson'un layihası ise *icâb-ı vakt û hâle* uygun olarak devletin ordunun ve nihayetinde takip edilen siyasetin yenilenmesini vurgulayarak Nizam-ı Cedid hareketini meşru bir zemine oturtma çabasının birer ürünüydü (Beydilli, 1987, s. 387).

Nizam-ı devlete dair layihaların III. Selim'e sunulduğu dönemde Ebubekir Ratib Efendi, padişahın isteği üzerine Viyana orta elçisi görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmüştü. Ebubekir Ratib Efendi, çağdaşları arasında devrin siyasi literatürü dâhilinde ayrı bir yazın türü kaleme almıştır. Osmanlı bürokrasisinin iç işleyişine dair bilgisi ve diplomatik alana vakıf olması dolayısıyla dönemin en kuvvetli müellif adayları olarak dikkat çekmiştir. Ratib Efendi, vergiler ve reayanın siyasetine dair görüşleri, ordu idaresinde askerden çok askeri mühendislere ve mütefennin subaylara atfettiği önem, idam cezası konusundaki düşünceleri, menzillerin verimli hale getirilmesi konusundaki fikirleri ile ön plana çıkmıştır (Yeşil, 2012, s. 80).

II. Nizam-ı Cedid Hareketi Bağlamında Rumeli Islahatı

1789-1804 yılları arasına Anadolu ve Rumeli hemen hemen baştanbaşa âyan ve derebeylerin hükmü altına girmiş bulunuyordu. İrad-ı Cedid reformu âyan ve derebeylerin çıkarlarına dokunacak bir uygulama olduğu gibi Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması bunların isteklerine son verecek bir başarı olacaktır. Rumeli'deki âyanlar sürekli olarak birbirleriyle savaş içerisinde ve hüküm sürdükleri bölgeyi diğerlerinin aleyhine genişletme çabasındaydı. Nizam-ı Cedid Rumeli'deki âyan zorbalığına son verecek bir güç olacağı gibi, İrad-ı Cedid reformunun yürütülmesi de güvenlik ve asayişin kurulmasına bağlı olarak gerçekleşecektir (Berkes, 2002, s. 110).

III. Selim dönemi, dış ve iç siyasette önemli hadiselerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. İçte merkezî idarenin güçlendirilmesi için verdiği uğraş büyük ölçüde yetersizdi. Balkan coğrafyasında ise Pazvandoğlu Osman, Tirsinklioğlu İsmail, Tepedelenli, İşkodralı, Canikli, Cezzâr, Kavalalı gibi güçlü âyanlarla uğraşmak veya uzlaşmak zorunda kalmıştır. 1798'de yabancı bir devletle savaşır gibi seferber olduğu, ancak bertaraf edemediği Pazvandoğlu Osman'ın isyanını bastırmaya çalışması yanında özellikle III. Selim'in, "*Bizi dünyaya rezil ettiler*" dediği Dağlılar olarak bilinen ve 1792 barışından sonra

senelerdir Balkanlar'ı kasıp kavuran, hatta soygun amaçlı olarak köy ve kasabalara saldıran eşkıya çetelerinin ortadan kaldırılması için büyük çaba sarf etmiştir (Özkaya, 1983).

Sultan III. Selim, naif, musikiye meraklı sanatın her türlü alanına ilgi duyan, yenilik taraftarı döneminin aydın bir padişahı olarak zikredilmektedir. Düzenli ordu kurmak, tophane ve tersane işlerini yoluna koymak, hendese hane, baruthane, basımevi, dokuma fabrikaları gibi uygarlığa ve Osmanlı ulusuna ve ülkesine yararlı işler yapabilme gayesine sahip reformist bir sultan olmuştur (Kara, 1999, s. 11; Sertoğlu, 2011, s. 2678; Mustafa Nuri Paşa, 1987, s. 215).

Nizam-ı Cedid kavramı, Fazıl Mustafa Paşa tarafından imparatorluğa verilen iç düzeni tasvir etmek amacıyla kullanılmıştır. III. Selim dönemine kadar bu kavramın etkisini görmek pek mümkün değildir. III. Selim döneminin başlarında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi, Avusturya'nın örgütleri ve siyaseti hakkında yazmış olduğu bir yazmada Avusturya'daki mevcut idari düzeni “*Nizam-ı Cedid*” diye göstermiştir. Niyazi Berkes'e göre “*Nizam-ı Cedid*” terimini ilk kez İbrahim Müteferrika kullanmıştır. *Nizam terimi eski Osmanlı terimidir; dünyanın değişmemesi gereken geleneksel düzeni temsil etmektedir. İbrahim Müteferrika geleneksel düzen anlayışı yerine çağdaş düzen kavramını ilk getiren şahsiyettir* (Berkes, 2002, s. 55). Fransız ihtilalinden sonra kurulan yeni rejim de Osmanlı devlet erkânı tarafından “*Fransız Nizam-ı Cedidi*” olarak adlandırılmıştır. Osmanlı'da III. Selim ile özdeşleşmiş olan Nizam-ı Cedid, geniş manada yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın ilim, kültür, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyete yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür (Kara, 1988, s. 61).

Nizam-ı Cedid askeri tertip edilirken birçoklarının iradına, maaşlarına tımar ve zeametine sekte vuruldu. Böylece Rumeli'de dağlı eşkıyası denilen grup ortaya çıktı. Buna karşı Rumeli'ye gönderilen vezirler, eşkıyanın üzerine hücum ettilerse de dağlı eşkıya kaçarken halkı yağmalaya başladı. Rumeli'deki devlet memurlarının gelir sağlama teşebbüsleri de halkın perişanlığını arttırdı (Vaka-i Cedid, 1995, 145). Bununla birlikte Rumeli'nin her kazasında birer âyan olup bunların çoğu çevrelerine adamlar toplayıp güçlendiklerinden ve valilerin buyrukları ve yasakları eskisi gibi yürütülemiyor, bunların birbirleri ile olan çekişmesi de eksik olmuyordu. Rumeli bölgesinin karışıklığı dolayısıyla Konya Valisi Kadı Abdurrahman Paşa komutasına atlı ve yaya sınıfından yirmi dört bin kadar Nizam-ı Cedid askeri verilip Rumeli'nin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1987, 209).

Osmanlı ordusunun İstanbul'dan Rumeli yakasına doğru yola çıkmasından sonra karakollara Nizam-ı Cedid askerleri yerleştirilecektir. Fransızların Mısır'a saldırısı ile Nizam-ı Cedid'in kuruluşu aynı döneme denk gelmektedir. Esasen III. Selim'in iç işlerinde ve diplomasi de Fransız devlet adamlarından tavsiyeler aldığı, bu yönde atılacak adımlarda Osmanlı yüksek devlet ricalinin (ilmiye ricali) sözlerine ehemmiyet vermediği görülmektedir. Düzenli askerin gerekliliğine inanmış olan bilginler, vezirler ve devlet ileri gelenleri çok az ve sınırlı olup, basit düşünceli vezirler, bağınaz sadrazamlar ve devlet ileri gelenleri, Rumeli ve Anadolu âyanları toptan, Nizam-ı Cedid kuruluşunun karşısındaydılar (Mustafa Paşa, 1987, s. 215).

Rusya ve İngiltere'nin Babiâli üzerindeki etkisini kırarak kendi nüfuzunu kurmak isteyen Napolyon, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini maslahatgüzarlık seviyesinden büyükelçiliğe çıkartmış ve General Horace Comte Sebastiani'yi büyükelçi sıfatıyla İstanbul'a göndermiştir (Cabi Ömer Efendi, 2003, s. 19). Daha önce 24 Kasım 1801'de Paris Barış Antlaşması'nın ön şartlarının imzalandığına dair Napolyon'un mektubunu III. Selim'e takdim etmek üzere İstanbul'a, 1802 tarihinde ise Bahr-i Sefid'i Trablusgarb'dan Mısır ve Suriye'ye kadar gezmek üzere ticari bir görevle Kuzey Afrika kıyılarına gelen Sebastiani'nin bu ikinci ziyaretinde asıl görevi ise bölgede Osmanlı Devleti'nin askeri-ekonomik gücünü tespit etmek ve Mısır'ın yerel güçleri olan Memlûk Beyleri'ni Fransa tarafına çekebilmektir. Söz konusu coğrafyada İngiltere'nin ne derecede etkili olduğunu tespit etmek de görevleri arasındaydı. Askeri vasıflara da haiz olan Sebastiani bu görevleri esnasında Osmanlılara ve işlerin yürüme tarzına da iyice vakıf olmuştu. Kısaca Babiâli'yi yanına çekmek isteyen Napolyon Sebastiani'yi tesadüf eseri olarak elçi seçmemişti (Yenidünya, 2003, s. 409).

Bu önemli dış gelişmeden de etkilenmiş olarak 1800'lerden itibaren iç siyasetin ağırlık noktalarında önemli kaymalar başladı. Ağustos 1791'deki boykot hadisesiyle yaşanan suçluluk ve ezikliğin tesirleri artık ortadan kalkmış bulunuyordu. Muhalefet yavaş yavaş kendini hissettirmekte ve giderek daha yüksek sesle hoşnutsuzluğunu dile getirmekteydi. Tartışmaların, yapılan yeniliklerden mi, bunların tatbikiindeki kötü uygulamalardan ve yönetimin dışlayıcı tutumundan mı, yoksa çıkarların zedelenmiş, menfaat kapılarının kapanmış olmasından mı kaynaklandığı sorgulandığında, başlangıçta asıl sebebin gizlendiği ve yalnızca tepkilerin öne çıkartıldığı görülmektedir. Muhalliflerin işin sonunda Nizam-ı Cedid uygulamalarının mali boyutuna vurgu yapmaları ve özellikle Nizam-ı Cedid Hazinesi'nin ilgasını talep etmeleri, nihayet bunda başarılı oldukları halde işi saltanat değişikliğine kadar vardırmaları, hareketin yeniliklere ve bu bağlamda, reformlarla ilgili veya ona atfedilen her türlü

olumsuzluğa karşı olduğunu gözler önüne sermiştir. Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da başarıyla tatbiki ve nihayet Rumeli'ye de teşmil edilmek istenmesi (1805-1806) muhalefetin tavrını kesin bir şekilde ortaya koymasında önemli bir etken oldu. Reformların zaruretine işaret eden bazı risalelerin bu sıralarda ortaya çıkmasının bu gelişmelerle bağlantılı olduğu açıktır. Nitekim şimdiye kadar yanlışlıkla Sekbanbaşı Risalesi olarak bilinen, ancak aslında 1805'te on dört ay sürmek üzere reisülküttaplık vazifesinde de bulunmuş, 1791 boykot hadisesini bizzat görmüş ve yaşamış, dönemin önemli ismi ve resmi tarih müellifi Ahmed Vasıf Efendi'nin elinden çıkmış olan ve Yeni Askerin Faydaları (Muhassenât-ı Asker-i Cedid) ismini vermiş olduğu risalenin ana konusu ve yazılış sebebinin, artık unutulmaya yüz tutmuş olan o hadisedeki büyük ayıbın tekrar gündeme getirilmesi ve Nizam-ı Cedid hareketinin gerekliliğinin kanıtı olarak yenilik karşıtlarına tekrar hatırlatılması ve yüzlerine vurulması olduğu tesadüfi değildir (Beydilli, 2010, s. 47-48).

Rumeli ıslahatı kapsamında, bölgede cereyan eden âyan isyanlarını bastırmak ve Nizam-ı Cedid'in konumunu etkinleştirmek üzere Babîâlî'nin bir takım girişimleri olmuştur. Önce İstanbul sonra Anadolu'da kurulan Avrupai tarzdaki yeni ordudan beklenen faydanın gelmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş Sırlara ve gerektiğinde Ruslara karşı kullanılmak üzere Rumeli'de Nizam-ı Cedid birlikleri oluşturulması uygun görülmüştür. (Cevdet Paşa, 1309, s. 62; Uzunçarşılı, 1971, s. 273).

III. Selim, 1805 yılında yayımladığı bir fermanla Edirne'de Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasını istemişti. Nizam-ı Cedid askeri Balkanlardan toplanacaktı. Osmanlı ordusu için en iyi adamlarını kaybetmekten korkan Rumeli âyanları bağımsızlıklarının sona ereceği fikriyatı ile isyan hareketlerine başladılar. Rumeli âyanı meşhur Tirsiniklizâde İsmail Paşa, İstanbul'da başını Sadrazam Hafız İsmail Ağa'nın çektiği tutucularla işbirliği yaptı. Sadrazam, İsmail Paşa'nın maiyetiyle İstanbul'a yürüyerek hem padişah hem de Nizam-ı Cedidin ortadan kaldırılmasını istemekteydi (Shaw, 1994, s. 367).

Sultan III. Selim merkezi Edirne'de olmak üzere Rumeli'de de Nizam-ı Cedid kurulmasına karar vermiş olmakla birlikte bu iş Rumeli âyanının direnişiyle karşılaşacaktı. Bu sebeple devlet, Rumeli'de âyan askerlerine dayanmak zorunda kalmıştır. Böylece ilk kez olarak Osmanlı Devleti, askeri temelini Rumeli'den Anadolu'ya kaydırmış oluyordu (Berkes, 2002, s. 98). Rumeli'de oluşturulması planlanan Nizam-ı Cedid birlikleri aynı zamanda âyanların taşkınlıklarını ve eşkıyanın ortadan kaldırılmasını da sağlayacağı için bu yönde ilk adım atılmış ve 1806 yılı Haziran ayı sonlarında Kadı Abdurrahman Paşa komutasında yaklaşık 25.000 kişilik Nizam-ı Cedid ordusu Edirne'ye doğru yola çıkmıştır (Uzunçarşılı,

1971, s. 273). Nizam-ı Cedid ordusu Edirne civarında dağlı isyanlarına sebep olan eşkıyaları dağıtmak gayesiyle gönderilmiştir. Ancak Rumeli bölgesindeki pek çok âyan sıranın kendisine geleceği endişesi taşıdığı için muhalif bir tutum sergilemiştir. Muhalefeti önlemeyi düşünen hükümet, ordunun Sırp isyanı nedeniyle gönderilmiş olan Rumeli valisine yardım etmek için yola çıktığını belirten bir fermanı Edirne'ye göndermiştir. Buna rağmen Edirne âyanı Dağdevirenoglu başta olmak üzere Edirne'deki muhalifler isyan etmiş, Babaeski, Silivri ve Çorlu taraflarındaki yandaşlarına haberler göndererek Kadı Abdurrahman Paşa kuvvetlerine karşı ayaklanmalarını zahire vermemelerini tembih etmişlerdir (Uzunçarşılı, 1971, s. 281). Bu nedenle Silivri ve Çorlu üzerinden Havsa'ya ulaşmış olan orduda zahire sıkıntısı baş göstermiştir. Havsa'da Edirne âyanı Dağdevirenoglu, Nizam-ı Cedid birliklerine saldırmış ancak bir sonuç elde edememiştir. Bu sırada Kadı Abdurrahman Paşa'nın Edirne'ye ulaşmasını engellemek için Babaeski âyanı beraberindekileri örgütlemiş, Nizam-ı Cedid birliklerine zahire akışını önlemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa Babaeski'yi kuşatarak ele geçirmiştir. Edirne ve civarında her ne kadar Nizam-ı Cedid hareketi sağlanmaya çalışıldıysa da Rumeli'deki âyanlarla baş etmek çok da kolay olmamıştır. Nizam-ı Cedid aleyhtarlığı hem âyan grubu hem de hükümet içerisinde muhalif bir grubun yer alması sebebiyle Rumeli'de istenilen düzeye ulaşılamamıştır (Erdoğan, Ferlibaş ve diğeri, 2009, s. 117-118).

1806 yılı itibariyle Fransızların Balkanlarda ilerlemelerinin Rusları kaygılandığı nedeniyle İngiltere, Babiâli'ye karşı tarafsız tutumunu terk etmişti. Böylece yeni Osmanlı-Rus savaşına Rus müttefiki İngiltere'de katılınca dış politikada durum biraz karışmıştı. İngiliz elçisi Sultan III. Selim'den Osmanlı üzerinde etkisi olduğu düşünülen Fransa'nın bu durumuna son verilmesi ve Boğazdan Rus gemilerinin Fransızları göndermek üzere geçişlerine izin verilmesini talep etmişti. Sultan Selim ilk başta bu istekleri kabul ettiyse de Bonaparte'ın Jena'da Prusyalıları yenmesiyle sözünden vazgeçti. Ruslar bunun üzerine Boğdan'da prenslikleri işgal ederek Osmanlı-Rus savaşları yeniden gündeme geldi. Rus ordusu Boğdan ve Beserabya'yı ele geçirince İngilizlerin etkisi ve Fransızlarla resmi işbirliği boğazların Rus geçişine kapatılması meseleleri takip etti. Fransızların etkisinde olan III. Selim, bu defa Rusçuk âyanı Alemdâr ve diğer Balkan âyanı ile işbirliği yaparak Ruslara ve Sırlara karşı direnişini sürdürdü (Shaw, 1994, s. 369).

III. Selim'in Nizam-ı Cedid uygulamalarının Rumeli'ye de teşmiline karar vermesi hükümdarlığının dönüm noktasını teşkil etti. Anadolu'daki askeri yenilenme işlerinde başarı kazanmış olan Kadı Abdurrahman Paşa bu işle

vazifelendirilmiş olarak emrindeki Nizam-ı Cedid kuvvetleri ile yola çıktığında, Silivri, Tekirdağ ve Çorlu'da sert bir direnişle karşılaştı. Nizam-ı Cedid'in Rumeli'ye de teşmili, eski durumlarını sürdüremeyecekleri endişesiyle buradaki âyanların tepkisini çekmiş olarak birleşmelerine yol açmış ve taraflar arasında silahlı çatışmalar cereyan etmiştir. Bu gelişmede ise bizzat Sadrazam Hâfız İsmail Paşa'nın açık ihaneti, el altından bunlara destek vermesi önemli bir etken olmuştur. Neticede girişim *Edirne Vakası* olarak sonuçlandı ve uygulamadan vazgeçildi. Mülâyemeti sebebiyle sadrazamı sadece azletmek ve sürgüne göndermekle yetinen Sultan III. Selim, yenilik taraftarı olarak bilinen Şeyhülislâm Salihzâde Ahmed Efendi'yi de görevden almak zorunda kaldı ve muhalefeti teskin amacıyla Yeniçeri Ağası İbrahim Ağa'yı sadarete (14 Ekim 1806), yeniliklere muhalif Topal Ataullah Efendi'yi de meşihata getirdi (14 Kasım 1806). Sadrazamın sefere çıkması (12 Nisan 1807) sebebiyle, yine yeniliklere karşı olan ve Şehzade Mustafa ile de irtibatı bulunan Köse Musa Paşa'nın kaymakamlık makamına getirilmesiyle Topal ve Köse şeameti tekemmül etmiş oldu. Neticede, Edirne Vak'ası sonun başlangıcı olmak üzere Selim'in saltanatına ağır bir darbe vurdu ve otoritesini büyük ölçüde kaybetmesine yol açtı (Beydilli, 2010, s. 49).

Sonuç

19. yüzyıl başlarında Osmanlı aydınlanmasını etkileyen temel dinamizm Sultan III. Selim'in batı yanlısı tutumu ve Nizam-ı Cedid hareketinin oluşturulmasıdır. Nizam-ı Cedid askeri, bürokratik, mali ve kültürel bakımdan bir değişim sürecine dâhil edilerek reform kavramını yeni bir boyuta taşımıştır. Nizam-ı Cedid hareketi, devrin ıslahatlarına ışık tutacak belli fikir anlayışına sahip aydınların düşüncelerini paylaşmalarına imkân veren kapsayıcı bir unsurdur.

Osmanlı'da aydınlanma ve batılılaşma düşüncesi bir zaruret sonucu ortaya çıkmıştır. Batı karşısında gerileyen imparatorluğu tekrar eski güçlü günlerine kavuşturabilme isteği, Osmanlı'nın yönünü Batı'ya çevirmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'da batılılaşma düşüncesi siyasi bir süreci de beraberinde getirmiştir. Nizam-ı Cedid taraftarı olanlar ve geleneksel Osmanlı nizamının savunucusu olan devlet adamlarının fikir ayrılıkları ile bilhassa Rumeli'de âyan olarak nitelendirilen yerel yöneticilerinin isyanları bir fikir ve çıkar çatışması olarak değerlendirilmektedir. Çünkü reformist devlet görevlileri batılılaşmanın zihni yönünü, devlet ricali ve yerel yönetim ise bürokratik yönünü temsil etmekteydi. Ancak Batı'dan farklı olarak Osmanlı'da batı tarzı reform hareketlerini sağlayacak zihinleri kendi yetiştirmek zorunda kalmış, dolayısıyla Osmanlı aydını uzun bir süre bürokrasinin güdümünde ve kontrolünde kalmıştır.

Nizam-ı Cedid hareketi bağlamında Rumeli’de kurulmak istenen askeri yapının Edirne Vakası ile sonuca erişememesi farklı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı’daki fikir hareketleri askeri odaklı bir çizgide seyretnmiştir. Ancak III. Selim’e sunulan layihalar ve II. Mahmud döneminde atılan pek çok yeni adımın temelini oluşturması açısından önemlidir. Nizam-ı Cedid bir reformlaşma hareketi olarak dönemine katkı sağlayan bir dinamizm olarak ele alınmalıdır.

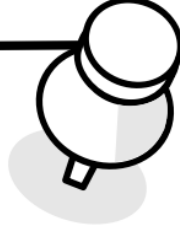
Bu sürecin Osmanlı’daki kilit unsurları ise Sultan III. Selim başta olmak üzere dönemin aydın olarak dile getirdiğimiz ileri gelenleri ve şekillenen bürokrasi olmuştur. Aydınlar, aydınlanma sürecinin ihtiyaç duyduğu zihni birikimi sağlarken, yenilik taraftarı devlet ricali ve üst tabaka ise aydınlanmanın ihtiyaç duyduğu yenilikleri gerçekleştiren unsur mahiyetindedir.

Kaynaklar

- Akyıldız, Ali. 2004. *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, Niyazi. 2002. *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, Kemal. 1999. Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a Islahat düşüncesi. *İlmi Araştırmalar Dergisi*. 8 (25), İstanbul, 25-64.
- _____, Kemal. 1987. İlk mühendislerimizden Seyyid Mustafa Efendi ve Nizam-ı Cedid’e dair risalesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*. XIII. 387-443.
- _____, Kemal. 2009. III. Selim. *TDVİA*, XXXVI. İstanbul. 420-425.
- _____, Kemal. 2010. III. Selim: aydınlanmış hükümdar. *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. İstanbul: İsam Yayınları. 27-57.
- Cabi Ömer Efendi. 2003. *Cabi tarihi: tarih-i Sultan Selim-i salis ve Mahmud-ı sani*. I. Haz. Beyhan, M. A. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cevdet Paşa. 1306. *Tarih-i Cevdet*. V-VIII. İstanbul.
- Cevizci, Ahmet. 2002. *Aydınlanma felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Erdoğan, Meryem K. Ferlibaş, Meral B. Çolak, Kamil. 2009. *Rusçuk ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve dönemi (1796- 1806)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Karagöz, Mehmet. 1995. Osmanlı Devleti’nde ıslahat hareketleri ve batı medeniyetine giriş gayretleri (1700- 1839). *OTAM*. (6), 173-194.
- Karal, Enver Z. 1999. *Selim III’ün Hatt-ı Humayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- _____, Enver Z. 1988. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurtdaş, M. Çağlar. 2019. Osmanlı modernleşme sürecinde aydınlar ve bürokrasinin rolü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 29 (I) : 399-411.
- Lewis, Bernard. 2021. *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mardin, Şerif. 1997. *Türk modernleşmesi (makaleler 4)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa. 1987. *Netayic'ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV. Sad. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ortaylı, İlber. 2018. *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Özkaya, Yücel. 1983. *Osmanlı İmparatorluğu'nda dağlı isyanları (1791-1808)*. Ankara.
- Sarıkavak, Kazım. 2013. Yanyalı Esad Efendi, TDVİA (43), 323-323.
- Shaw, Stanford. 1994. *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye*. I. İstanbul: E Yayınları Tarih Dizisi.
- Sertoğlu, Midhat. 2011. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İsmail H. 1938. Selim III'ün veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile muhabereleleri. *Belleten* II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 191-246.
- Uzunçarşılı, İsmail H. 1971. Nizam-ı Cedid ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa. *Belleten*. XXXV (139), 409-450.
- Vaka-i Cedid, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*. 1995. Haz. Yavuz Senemoğlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Yenidünya, Süheyla. 2003. Kaos ve kriz ortamında (1807-1808) Fransa'nın Babiâli üzerindeki etkisi. *History Studies*. 5 (1), 419-439.
- Yeşil, Fatih. 2012. III. Selim devri siyasi literatürüne bir katkı: yeni bir lahiya üzerine notlar. *Belleten* 76 (275). 75-146.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. 2011. *Osmanlı İmparatorluğu tarihi*. VI, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

ISBN: 978-625-6971-88-2



BÖLÜM 9

YUNANİSTAN'DA YAPILAN DOKTORA TEZLERİNDE OSMANLI MEDENİYETİ

Dr. Öğr. Üyesi Filiz YAŞAR*

Giriş

Osmanlı, tarih boyunca Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında etkili izler bırakmış bir imparatorluktu. Bu nedenle, Osmanlı medeniyeti, bugün birbirinden farklı kültürlerin ortak geçmişini oluşturmaktadır. Bu medeniyeti anlayabilmenin yolu, onu iyi tanımaktan geçmektedir. Bu anlamda, bu alandaki akademik çalışmaların rolü büyüktür ve tarih araştırmalarındaki gelişmeler, akademik tarihçilikteki ilerlemelerle derinlik kazanmaktadır. Akademide izlenen rota içinde, doktora çalışmaları önemli bir etkiye sahiptir. Doktora tezleri, hem çalışılan alana hem de tarihyazımına katkıda bulunan ve aynı zamanda bu iki olguyu besleyen önemli faktörlerdir.¹ Akademide uzmanlaşmanın daha spesifik

* Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
ORCID: 0000- 0002-0652-2542; Mersin-Türkiye.

¹ Doktora çalışmaları ortaçağlara dek uzanan bir geçmişe sahiptir. Üniversitelerin XVI. yüzyıl sonrasında din ekseninden uzaklaşmasıyla, öğretmeye ve bilgiyi aktarma yönelik olan doktora eğitimi, yerini araştırmaya dayalı, özgün ve orijinal fikirlerin üretildiği yeni bir zemine bırakmıştı. Berlin Humboldt Üniversitesi ile başlayan tek disiplinli ve uzmanlaşmaya dönük araştırma modeli, zamanla inter-disipliner araştırmaları öne çıkaran modern bir hal almıştır. Doktora dereceleri, bu gelişim seyri içerisinde Ortaçağlardaki eğitmen yetiştirme potansiyelinden akademisyen yetiştirme potansiyeline dönüşmüştür. Doktor unvanının kullanımı aynı tarihsel serüveni takip eder. Ortaçağlarda bu terimi kilise, Hristiyan otoriteleri için, Roma ise felsefi konularda halka eğitim veren eğitimciler için kullanmıştı. Sonrasında Ortaçağ bilgilerini onurlandırmak için de bu terimin kullanıldığı bilinmektedir. Önceleri uzmanlık (master) ile doktor eş anlamlıydı ve öğretmenden daha fazla bir anlamı yoktu. Doktora ilk defa İtalya'da Bologna Üniversitesinde hukuk alanında akademik bir unvan haline geldi. İzleyen yıllarda başta tıp ve hukuk eğitimleri olmak üzere akademik bir derece olarak kullanılmaya devam etti. Doktora eğitiminin tarihi gelişimi için bkz. (Meşeci Giorgetti, 2019). O dönem yükseköğrenim Doğu'da, Medreselerde icra edilirdi. Buradan alınan icazetname, çok çeşitli alanlarda ihtisas görmüş olmayı, bilgi ve donanımını başkasına öğretecek düzeye gelmiş olmayı ifade ederdi. H. Akgündüz, Osmanlı dönemi medreselerinde verilen eğitimi kurumsal yönüyle incelediği çalışmasında icazetnamelerin ayrıntılı ve kişiyi her yönüyle değerlendiren bilgiler içerdiğini belirtir. (Akgündüz, 1998; 1997).

alanlara yoğunlaşmasıyla birlikte tarihçilikte Osmanlı medeniyeti, Bizans medeniyeti, Selçuklu medeniyeti gibi çok çeşitli alanlar öne çıkmıştır. Türkiye’de Osmanlı tarihçiliği, en fazla ilgi gören alanlardan biridir. Uluslararası düzeydeki çalışmalara bakıldığında, bu ilginin, bir zamanlar Osmanlı coğrafyasında bulunan, diğer ülkelerde de var olduğu görülmektedir. Orhan Gazi döneminde başlatılan ilk fetihleri hesaba katacak olursak, bugünkü Yunanistan’ın çoğu bölgesinde¹ yaklaşık 500-550 yıl süren Osmanlı egemenliğinden söz etmek mümkündür. Bu da o bölgede, Osmanlı medeniyetine ve kurumlarına olan ilgiyi kaçınılmaz kılmaktadır.

Geçmişte yaşanmış her şey tarihin konusudur ancak tarihçiler, kendi topraklarındaki yaşanmışlıklara biraz daha “öncelik” tanır. Yunanistan’daki Osmanlı tarihçiliğinde bu genellemeyi doğrulamak için epey bir zamana ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü Osmanlı tarihçiliği uzun bir süre boyunca ilgi görmemişti. Tarihsel sürece baktığımızda, burada, Osmanlı tarihi çalışmalarındaki gelişmelerin üç dönemden oluştuğunu söyleyebiliriz. İlki Yunanistan’ın kuruluşu (1821) sürecidir ki o zamanda yaygın olan ulusçuluk düşüncelerinin etkisiyle, tarihçilerin perspektifinden çıkmış bir Osmanlı tarihi söz konusudur. Diğeri, II. Dünya Savaşı sonrası dönemdir. Osmanlı tarihi alanında akademik çalışmaların bu tarihlerde başlamış olduğu ve ilk bilimsel çalışmaların ortaya konduğu görülmektedir. Son olarak ise Osmanlı tarihi incelemelerinin rüştünü ispatladığı 2000’li yıllardan bugüne gelen süreçtir. Bu yıllarda alanın öncü isimleri en ses getiren çalışmalarını tamamlamış, bu sahaya birçok genç tarihçi kazandırılmıştır.²

Bu çalışmada, Yunanistan’daki çeşitli üniversitelerin doktora programlarında hazırlanmış olan tezler incelenerek Osmanlı medeniyetine yönelik araştırmaların gelişimi ortaya konmaya çalışılmıştır. "Yunanistan'da Osmanlı medeniyeti üzerine yapılan doktora tezi çalışmaları nasıl bir gelişim takip etmiş ve Osmanlı tarihçiliğine ne tür bir katkı sunmuştur?" sorusu, çalışmanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Araştırmada, Yunanistan Doktora Tezleri Ulusal Arşivi’nde³

¹ Yunanistan coğrafyasındaki fetihler Orhan Gazi döneminin son yılında başlamıştır. İlk olarak 1361’de Dimetoka (Didymoteicho/Διδυμότειχο) Osmanlı’nın eline geçmiştir (Kiel, 1994). 1912-13 Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı’da kalan Dimetoka’da Osmanlı egemenliği 551 yıl sürmüştür. Orhan Gazi sonrasında I. Murad (1362-1389) döneminde Yunanistan coğrafyasındaki fetihler hızlanarak devam etmiştir.

² Bu süreçle ilgili ayrıntı bir değerlendirme daha önce tarafımızca yürütülmüştür (Yaşar, 2020). İlgili çalışmada, Yunanistan’da Osmanlı tarihi çalışmalarının tarihsel seyri ele alınarak günümüz tarihçiliğine yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Yunanistan’daki Osmanlı tarihi çalışmalarının başlangıçtan 2000’li yıllara kadar olan gelişimi Evangelia Balta tarafından ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir (Balta, 2003). Aynı konuda, bir başka değerlendirme için bkz. Theocharides, I. - Stavrides, T, 2002).

³ Doktora Tezleri Ulusal Arşivi (ΕΑΔΔ), Ulusal Dokümantasyon ve Elektronik İçerik Merkezi (EKT) tarafından oluşturulmuştur. Arşiv, Yunanistan’daki üniversitelerde hazırlanmış olan doktora

bulunan ve 2000-2020 yılları arasındaki tezler incelenmiştir. Bu merkezde bulunmayan ve 2020 yılı sonrasında yapılmış çalışmalar, araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. İncelenen tez çalışmalarının son 20 yıla sınırlı tutulmasının nedeni, Osmanlı tarihi çalışmalarında, genç akademisyenler arasındaki güncel eğilimi görmektir. Tezlerin içeriği, kaynakları ve yöntemleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve araştırmanın verileri buradan elde edilmiştir. Bu veriler analiz edilerek bilgi ve bulgular oluşturulmuş, ardından sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirmeler yapılarak kurgulanmış ve tarihsel yöntem çerçevesinde yazıya dökülmüştür. Araştırmada, adı geçen arşive kayıtlı olan ve Osmanlı medeniyetini konu edinen tüm tezler, yöntem, kaynak ve metodolojik açılardan incelenmiştir. İncelenen tezler, genel eğilim gören konulara göre kategorize edilerek değerlendirilmiştir. Buna göre Osmanlı tarihini/medeniyetini içeren tezler arasında en çok tercih edilen konular; sosyo-ekonomik tarih başta olmak üzere toplumsal tarih, kent tarihi, siyasi tarih, tarihsel biyografi şeklinde sınıflandırılabilir.

Yunanistan Üniversitelerinde Osmanlı Medeniyetini konu edinen Doktora Tezleri Üzerine Değerlendirmeler

Yunanistan'daki tarih yazımı uzun yıllar ulus devlet anlayışıyla şekillenmişti.¹ Bu bağlamda tarih çalışmaları, genellikle ulusal kimliğin oluşturulması ve ulusal tarih mitosunun güçlendirilmesi amacıyla yürütülmüştü. Ancak, son yıllarda bu tarih yazımı modeli, önemli bir değişim sürecinden geçmiştir. Yeni yaklaşımlar ve eleştirel düşünce biçimleri, Yunan tarihçilerinin, geçmişi bilimsel yöntemler doğrultusunda ve daha kapsamlı bir şekilde ele almalarına yol açmıştır. Bu değişim, Yunanistan'daki tarih araştırmalarında daha geniş bir perspektife açılma fırsatı sunmuş ve farklı metodolojilerin ve yaklaşımların kullanılmasını teşvik etmiştir. Tarihçiler artık ulusal tarih mitosunun ötesine geçmeye ve geçmişi daha iyi anlamaya yönelik çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Bu durum, Yunanistan'ın kendi tarihini sorgulama ve anlama yolunda önemli bir adım olarak görülmektedir. Tarih araştırmalarındaki bu değişim, özellikle Osmanlı tarihi gibi alanlarda önemli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı medeniyetinin uzun soluklu tarihi, diğer Balkan coğrafyalarında olduğu gibi bugünkü Yunanistan sınırları için de etkili bir rol oynamaktadır.

Tarihçilerin Osmanlı medeniyetini daha tarafsız, eleştirel ve geniş bir bakış açısıyla ele almaları, bu tarihsel sürecin daha iyi anlaşılmasına katkı

tezlerini dijital ortamda araştırmacıların hizmetine sunmaktadır. Web adresi: <https://www.didaktika.gr/eadd/>

¹ Yunanistan'daki Osmanlı tarihçiliğinin gelişim seyri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz (Yaşar, 2020).

sağlamaktadır. Bu durumun, doktora tez çalışmalarına yansiyıp yansımadığına baktığımızda; pek çok çalışmanın buna olumlu yönde katkı sunduğunu görebilmekteyiz. Örneğin, 2015 yılında tamamlanmış olan ve 1912 Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı'dan Yunanistan'a geçen Makedonya topraklarındaki dini ve seküler anıtların ve bunların idaresinin incelendiği tez çalışmasının (Stavridopoulos, 2015)¹, politik bakımdan kritik meseleleri konu edinmesine rağmen ideolojik ya da siyasi bir etki altında kalmadan hazırlandığı görülmektedir². 1970'ler öncesinde bu tür bir sorgulamanın politik ideolojilerin etkisinde kalmadan yapılması daha güçtü. Ayrıca sonuçlar, ulus devlet anlayışı için tehdit olarak görülebilecek unsurlar barındırabileceğinden, eleştiri oklarının hedefine kalabilirdi. Bu tezdeki içerik, bu tür bakış açılarının bugün değişebildiğini göstermektedir. Bu noktada, çalışmadaki bilimsel yaklaşımın önemli rolü vardır.³ Sorun odaklı bir yaklaşımla ele alınmış olan bu tezde, XX. yüzyıldan sonra Makedonya'daki kültürel mimarinin değiştiği buna bağlı olarak kent dokusunun yeniden şekillendiği tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarından biri de Osmanlı anıtlarının yok olmasında, bölgede, Yunanlaşma sürecinin etkili olduğudur. Soruları, yanıtları ve sonuçları ile bu çalışma, güncel araştırmalarda eleştirel tarih yazımına güzel bir örnektir.

Almanya ve Fransa'daki ekollerin etkisiyle XX. yüzyıl tarih yazıcılığında; kaynak çeşitliliğinin artması, disiplinler arası etkileşim, eleştirel yaklaşım benimseme gibi yöntemsel yeniliklerle sosyo-ekonomik tarih, karşılaştırmalı tarih, toplumsal tarih, kent tarihi, yerel tarih gibi çok sayıda yaklaşım gelişti. Bu gelişmeler doğrultusunda, siyasi tarihe ilginin zamanla azaldığı söylenebilir

¹Çalışmada birincil ve ikincil kaynaklardaki veriler saha çalışmasıyla desteklenmiştir. Makedonya arşivi kaynakları ve gazeteler incelenmiş, Türkçe de dahil olmak üzere yerli ve yabancı literatür kullanılmıştır. (Stavridopoulos, 2015).

² Üstelik çalışmanın temel problematiği; "Makedonya'daki Osmanlı anıtlarının planlı bir şekilde yok olma tehdidi altında olup olmadığı"dır. Bu problematik, kolaylıkla siyasi bir düşüncenin etkisinde kalabilecek bir sorunsal olmasına rağmen çalışmada, nesnel kalınabildiği gözlenmiştir (Stavridopoulos, 2015).

³ Buna göre, öncelikle anıtların muhafaza durumları, restorasyon işlemleri kontrol edilmiş, ardından yıkılmış olanların, yıkılma zamanları ve koşulları belirlenerek, durumlarında "yönetimsel" bir ihmalin olup olmadığı değerlendirilmiştir. Bu anıtların yok olmasında bölgenin kültürel alan üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Sonuçta mübadele dönemine kadar planlı bir yok olma tehdidinde maruz kalmadığı anlaşılmıştır. Çalışmaya göre, Mübadele döneminde mevcut kiliseler, Yunanistan'a gelen göçmenler için yeterli değildi. Bunun üzerine idari makamlarca çıkarılan onay ile camilerin kiliselere çevrilmesine izin verilmişti. Bunun haricinde Yunan hükümetinin çıkardığı bir karar yoktu. Ancak çalışmada, hükümetlerin 1980'li yıllara kadar bu anıtları koruma altına alma ya da restorasyon çalışmaları başlatma gibi bir çaba göstermeyerek bunları kaderine terk ettiği belirtilmektedir. Buna dayanarak devletin bu anıtlar konusundaki tutumunda ihmali olduğunu ve yok olmalarına kayıtsız kalmış olduğunu iddia etmektedir. Sonuçta, 1912'de Yunanistan'a kalan Makedonya'daki Osmanlı anıtlarının çoğunun XX. yüzyılda ortadan kaybolduğunu ortaya koymuştur (Stavridopoulos, 2015).

ancak tamamen yok olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Kaldı ki tarihsel metodoloji ve bilimsel yaklaşımlarla şekillenen araştırmalarda, siyasi tarih çalışmalarının ekseninin değiştiği görülmektedir. Örneğin, Selanik Aristoteles Üniversitesi'nde 2007 yılında gerçekleştirilen bir çalışma, 1914-1922 yılları arasındaki Pontus Rumları için özerklik girişimlerinin siyasi ve diplomatik gelişmelerini tarihsel verilere dayalı olarak incelemiştir (Georganopoulos, 2007).¹ Osmanlı'nın son yıllarındaki siyasi çözülme dönemini inceleyen bu tez, özerklik girişimleriyle ilgili görüşlerin, önceki dönemlerin etkisinden bağımsız bir şekilde, sunulmasına odaklanarak bu görüşlere eleştirel bir bakış açısı getirmiştir.² Çağdaş Tarih yazımında tarihçinin tarafsız ve dışardan bir gözle değerlendirmeler yapma ilkesi önemlidir. Bahsedilen tez çalışmasında, bu ilke doğrultusunda çaba gösterilmiş olduğu gözlenmektedir. Özellikle sonuç değerlendirmesinde bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.³ Bu çalışma, Yunanistan'daki günümüz tarihçiliğinin, önceki dönemlere kıyasla, ideolojik etkilerden daha bağımsız bir şekilde değerlendirebilme yetkinliğine ulaştığını göstermektedir.

Siyasi tarih konulu tezler, çoğunlukla XIX. yüzyıl gelişmelerini ele almaktadır. Bu durum, Yunanistan'ın kuruluşu sürecine olan ilgiyle açıklanabilir. Fransız Devriminin milliyetçi söylemleri, Osmanlı'da ilk kez Yunan ayaklanmasına olan destekle kendini göstermişti. Son yıllarda, bu süreci

¹ Çalışma, Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya atılmış olan Pontus Rumlarının kendi kaderini tayin etme çabaları konusundadır. Bu konuda arşiv belgelerini inceleyip literatürdeki görüşleri bir araya getiren ayrıntılı bir değerlendirme sunmaktadır. Bu çalışma için Yunanistan'daki Devlet Arşivlerinden, çeşitli kurum arşivlerinden, müzelerden, Fransa, Amerika ve İngiltere dışişleri arşivlerinden çok sayıda belge incelenmiştir. Ayrıca döneme ilişkin Yunanca gazeteler taranmıştır. İngilizce ve Fransızca literatür kullanılmıştır (Georganopoulos, 2007).

² Buna göre bu konudaki görüşler ikiye ayrılır: Birincisi, Pontusluların bu girişimi Venizelos nezdinde kıymet görmediği için bu çabaların daha ilk baştan olumsuz bir tepkiyle karşılaşmış olduğudur. Pontus özerkliği meselesi bu dönemde Yunanistan'dan beklediği desteği yakalayamamıştı. Bu girişiminin başarısızlığa uğramasının sorumlusu olarak Venizelos görülmekteydi. İkincisi, askeri kuvvetlerin tavrının ve bazı Pontus ileri gelenlerinin hatalı politikasının bu başarısızlıkta rol oynadığı yönündedir. Bu değerlendirmelerde her iki yorumun da kısmi olarak doğru yaklaşımları olduğunu, ancak konuyu bütünüyle ve çok yönlü olarak ele almadıklarını ortaya koymuştur (Georganopoulos, 2007).

³ Yapılan inceleme sonucunda, Pontusluların bu çabalarının başarıya ulaşabilmesini sağlayacak ekonomik, toplumsal, siyasi alt yapılarının olmadığı, bu talebi gerçekleştirebilmek için liderlik edebilecek kişilerin yetersiz olduğu, bu girişimi organize edip yönlendirebilecek siyasi geleneğin ve politik deneyimin var olmadığı tespit edilmiştir. Bu konuda, net bir siyasi hedef konmadan uluslararası boyutta girişimlerde bulunmanın doğru olmadığı eleştirisi getirilmiştir. Bu nedenlerden dolayı bu girişimin başarısız olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca bu konunun zaman ve mekân içinde geniş ölçekli bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiğine kanaat getirilmektedir. Bunun için, olgunun ortaya çıktığı koşulların tarihsel gelişim içinde değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yaparak Pontus meselesindeki en güvenli yorumların ancak bu şekilde yapılabileceğine dikkat çekmektedir (Georganopoulos, 2007).

inceleyen tez çalışmalarında, ideolojik söylemlerin mercek altına alındığı görülmektedir. Örneğin, Leonidas Morias tarafından 2019 yılında tamamlanmış olan tezde; Yunan isyanı sırasındaki milliyetçi söylemler değerlendirilmiştir. Tezde dikkat çeken ise bu gelişmelerin, Osmanlı cephesinde uyandırdığı tepkileri de ele almış olmasıdır. Saray bürokrasisi ve Osmanlı aydınlarının Yunan bağımsızlık hareketine tepkileri ve bu sürecin Osmanlı siyasi düşüncesine etkileri incelenmiştir. Ayrıca, bu sürecin, Osmanlı politik düşüncesinde yol açtığı değişiklikler ve bu değişikliklerin yansımaları olarak ortaya çıkan reformların sonuçları da ele alınarak çift yönlü analizler yapılmaya çalışılmıştır.(Moiras, 2019).¹ Benzer bir biçimde siyasi gelişmelerin analitik değerlendirmelerle ele alındığı bir başka çalışmada, ayanların etkinliğini arttırdığı süreç, Tepedelenli Ali Paşa özelinde, detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bu çalışma, bugünkü Yunanistan ve Arnavutluk'ta bulunan oldukça geniş bir bölgede, Ali Paşa'nın yerel ve merkezi dengeyi, kendi lehine nasıl değiştirdiğini sosyo ekonomik ağlar üzerinden ele almıştır (Anemodoura, 2020). Siyasi tarih konulu tezlerde, sosyal ve toplumsal analizlere de yer verildiği görülmektedir (Andreou, 2015; Kostopoulos, 2018).² Bununla birlikte aynı süreci askeri strateji ve toplumsal zihniyet analiziyle sentezleyen çalışmalar (Tsiimalos, 2007) ³ siyasi tarih anlatısının farklı boyutlarda yapılabildiğine örnek gösterilebilir.

Çağdaş tarihçiliğin geride bıraktığı bir yazım türü de kronolojik tarih anlatımıdır. Özellikle siyasi tarih çalışmalarında, olayların yalnızca kronolojik sıralama ile sunulması anlayışı artık yaygın olarak terk edilmiştir. Yeni yaklaşımlar, olayları farklı perspektiflerle değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. İncelediğimiz tezlerde bu yönelimin izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin, Osmanlı'nın 1394, 1422, 1453 tarihli İstanbul kuşatmalarının incelendiği, Yanya Üniversitesinde yapılmış tezde, kronolojik bir anlatı yerine karşılaştırmalı tarih analizi yapılmıştır (Athanasopoulos, 2011).⁴ Karşılaştırmalı tarih analizi, tarihi

¹ Osmanlı döneminde milliyetçi düşünceler üzerine yapılan tez çalışmaları Yunan milliyetçiliği ile sınırlı değildi. Kürt, Pontus milliyetçiliklerine yönelik tez çalışmaları da mevcuttur. (Issi, 2013; Kastrinakes-Panagopoulos, 2014).

² Makedonya bölgesindeki topluluklar arasında ulusal çatışmaların siyasi analizleri yapılmıştır (Kostopoulos, 2018).

³ Rumeli'deki silahlı güçlere liderlik eden kişilerin Yunan isyanındaki organizasyon yetenekleri, güç ve yetkileri üzerine yapılan analizlerle, isyan öncesi dönemde Rumeli'nin silahlı birliklerinin toplumsal ve devrimci bilincin oluşmasına katkıları ile birlikte o dönem içinde bulunulan koşullar ve faktörler değerlendirilmiştir (Tsiimalos, 2007).

⁴ Bu üç kuşatma; askeri taktikler, mevcut araçlar ve sayısal veriler bakımından karşılaştırmalı olarak analiz edilmiş, kuşatılan bölgede yiyecek yetersizliği dış yardımların engellenmesi gibi durumlar her üç kuşatma açısından tek tek ele alınmıştır. Ayrıca 14. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın Anadolu'da ve Avrupa'da yaptığı kuşatmalar (Prousa (Bursa), Nikaia (İznik), Nicomedia (İzmit), Kallipoli (Çanakkale), Andrianoupoli (Edirne), Selanik vb.) incelenip bu dönemde Osmanlı kuşatma stratejisi çözümlenmeye çalışılmıştır. (Athanasopoulos, 2011).

çok yönlü bir bakış açısıyla ele almayı sağlar. Böylece tek düze bir kronolojik anlatıdan uzaklaşmaya yardımcı olur. Bahsedilen tezde, bu analizler, karşılaştırmalı kaynak incelemeleri temelinde gerçekleşmiştir. Hem Bizans, hem Osmanlı, hem de Batı kaynakları kullanılarak¹ zengin bir değerlendirme yapılabilmektedir.²

Yunanistan’da Osmanlı medeniyetini inceleyen tez çalışmalarında, araştırmacıların en çok tercih ettiği konuların başında, toplumsal ve ekonomik tarih gelmektedir. Modern bir yaklaşımla, bu iki olgunun siyasi gelişmelerle birlikte sentezlenerek değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin 1878-1889 yılları arasında Girit’te tarımsal üretimin ticarileşmesi sürecinde değişen ekonomik düzenin sosyal yansımalarını ele alan bir incelemede, Halepa Fermanı ile ortaya çıkan siyasi gelişmelerin etkilerini de işin içine katarak sosyal-ekonomik-siyasi açılardan değerlendirmeler yapıldığı gözlenmektedir (Perakes, 2005).³ Analles ekolünün sosyo-ekonomik incelemelere kattığı uzun dönem değerlendirmelerine örnek olabilecek geniş bir zaman dilimine yönelik araştırmalar karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Osmanlı egemenliğinin Balkanlardaki ilk fetih bölgelerinden olan Teselya için yaklaşık 500 yıllık bir inceleme yapılmıştır. Selanik Aristoteles Üniversitesi’nde hazırlanmış olan bu tezde, çok sayıda kilise

1 Yunanca, Fransızca, İngilizce ve az sayıda Almanca literatür kullanılmıştır. Türkçe literatür kullanılmamış ancak Halil İnalçık ve Nevra Necipoğlu gibi Osmanlı ve Bizans uzmanlarının yabancı dillerdeki yayınlarından yararlanılmıştır Osmanlı tarihi kaynaklarından Aşıkpaşazade ve Enveri gibi belli başlı eserler kullanılmıştır (Athanasopoulos, 2011).

2 Tezde yapılan değerlendirmeye göre, 1394’teki kuşatmanın stratejik olarak diğerlerinden farklı olduğu anlaşılmıştır. Bunda daha geleneksel bir strateji uygulanmışken sonrakilerde kuşatma altındaki teslim olmaya zorlayan koşullar yaratılmıştır. Ayrıca XV. yüzyıl başında değişen savaş materyallerinin -Orta Avrupa’da ortaya çıkan yeni ateşli silahların- kuşatmadaki etkilerine yer verirken Bizans’ın askeri teçhizat bakımından zayıf olmasının da bu başarıda katkısının olduğunu göz ardı etmemiştir (Athanasopoulos, 2011). Ama çalışmada asıl vurgu kuşatma stratejileri üzerinedir. Klasik dönemlerden itibaren devletlerin “biyolojik silahların ilk örnekleri sayılabilecek” yöntemler dâhil olmak üzere son derece sert uygulamalar kullanmaktan çekinmeyen kuşatma stratejilerine sahip oldukları bilinmektedir (Sabancı, 2023: 234). Bahsedilen tez çalışmasında, Osmanlı’nın uyguladığı kuşatma stratejileri üzerine değerlendirmelere yer verilmiştir. Buna göre; kuşatmalarla ilgili yapılan karşılaştırmalı (hem birbirleriyle hem de aynı dönemdeki diğer kuşatmalarla) analizler kuşatma stratejilerindeki değişimin Osmanlı’yı başarıya götüren etken olduğu yönündedir. Osmanlı’nın kuşatma esnasında şehrin dış bağlantılarını kesmiş olmasının kuşatma taktiği bakımından yeni bir stratejiydi. Ayrıca belgelerdeki geçen askeri personel ve silahlı vatandaşlara ait verilerden hareketle savaşa katılanların tahmini hesaplamaları yapılmıştır. Ayrıca kuşatmalar esnasında yaşanan yiyecek yetersizliği ve kıtlık sorunları ve bu sorunların yarattığı fiyat artışları da incelenmiştir (Athanasopoulos, 2011).

3 Halepa Fermanı sonrasında uygulanan yarı özerk yapı ile idari sorumluluk adanın yerli halkına geçmişti. Tezde, bu gelişmelerin, uzun vâdede ekonomik ve sosyal açıdan Girit toplumunun güçlenmesine yol açtığı vurgulanarak, XIX. yüzyılın sonlarında Girit’in özerkliğine giden süreçte olan etkilerinin analizi yapılmıştır (Perakes, 2005). Halepa Fermanı’nın Girit’teki etkileri için bkz Cengiz, H. (2018). Girit’in Osmanlı’dan ayrılışı sürecinde yaşanan gelişmeler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz (Adıyeke ve Adıyeke, 2007; Adıyeke, 2000).

ve manastır arşivlerine ait kaynaklar kullanılarak Osmanlı dönemindeki sosyo-ekonomik yapı uzun soluklu analizlerle incelenmiştir (Spanos, 2000).

Sanayi toplumu öncesinde, geleneksel tarım faaliyetleri standart şekilde yürütülüyor ise de coğrafi koşullar, buna aykırı düzenlerin oluşturulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu anlamda Osmanlı'nın "sıra dışı" coğrafyalarındaki uygulamalara yönelik çalışmalar, Osmanlı tarım ekonomisinin farklı yönlerinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim Yunanistan'ın dağlık bir bölgesi olan Metsovo'daki ekonomik uygulamaların Yunanistan'daki arşiv kayıtları ile gün yüzüne çıkarıldığı bir tez çalışması, XVIII. yüzyıl ile birlikte dağlık bölgedeki tarımsal faaliyetlerin hayvancılığa yönelerek gelişen ekonomik düzene entegrasyonunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Dasoulas 2009).¹ Bu anlamda, Yunanistan'daki arşiv kaynakları, Osmanlı medeniyeti tarihine farklı açılardan bakmayı sağlayacak veriler sunmaktadır. Metsovo örneğinde görüldüğü gibi Osmanlı'daki klasik tarım ekonomisi hakkında bilinen genel yapıdan farklı olarak, hayvancılık alanındaki konjonktürel gelişmelerin anlaşılmasına katkı sunmuştur. Bununla birlikte, yerel arşivlerden elde edilen bilgiler, bilinen sosyo-ekonomik yapı analizlerinde de farklı perspektiflerin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin, Yunanca arşiv kayıtları kullanılarak Tırhala Sancağının incelendiği bir tez çalışmasında; sosyo-ekonomik yapı, yönetim düzenlemeleri, mülkiyet biçimleri, vergi sistemleri ve bölgenin demografik yapısı incelenmiştir(Stournaras, 2002). Bu incelemelerde, Hristiyan toplum içinde sosyo-ekonomik farklılaşma eğilimleri değerlendirilmiştir. Ayrıca bu tür çalışmalar, Osmanlı'da bölgesel düzeydeki sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri anlamamıza yardımcı olur.

Yunanistan'da Osmanlı tarihine dair kayıtların bulunduğu iki büyük arşiv grubu vardır. İlki Yunanistan Devlet Genel Arşivleridir(GAK) ki bu arşive bağlı çok sayıda bölge arşivleri bulunmaktadır. Buralarda hem Yunanca hem de Osmanlıca kaynaklar yer almaktadır. İkinci gruptaki arşivler ise Kilise ve Manastır arşivleridir.² Kurum arşivi kategorisinde değerlendirilebilecek olan bu arşivlerdeki kayıtlar sadece dini nitelikli kaynaklar olarak düşünülmemelidir. Buralardaki kayıtlar toplumsal, demografik, ekonomik alanlara dair veriler sunmaktadır. Tez çalışmalarında bunların kullanılması, Osmanlı tarihi çalışmaları için önemlidir. Yanya'daki Manastırların arşiv kayıtları kullanılarak

¹ Bölge arşivlerindeki verilere dayanarak yapılan çalışmada, bu bölgede coğrafi şartlar gereği ziraî faaliyetlerin sınırlı sayıda olması dolayısıyla hayvancılığa dayalı bir ekonomik büyümenin gerçekleşmiş olduğu ortaya konmuştur (Dasoulas, 2009).

² E. Balta, Yunanistan'da Osmanlı tarihi çalışmalarını değerlendirdiği çalışmasında Osmanlı dönemi dönemine ait kaynaklarının korunduğu arşivlerle ilgili bilgi vermiştir (Balta, 2003).

hazırlanmış bir doktora tezi bu kayıtlardan Osmanlı iktisadi, idari ve sosyal yapısına dair veriler elde edildiğine güzel bir örnektir. A. Marou tarafından hazırlanan tez, 57 manastırın arşivindeki kayıtları inceleyerek manastır idaresi üzerinden XIX. yüzyılda Osmanlı'daki mülkiyet rejimini ve bu rejimin nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kilise yapılanmasının Osmanlı idari sistemine nasıl eklemlendiği, vakıf ve eğitim hizmetlerinin toplumsal yapıya nasıl etki ettiği bu kayıtlar doğrultusunda değerlendirmiştir (Marou, 2017).

Sosyo-ekonomik incelemeler genellikle günümüz Yunanistan'ın sınırlarını içeren bölgelere odaklanmış olsa da ekonomik ve sosyal potansiyeli ile araştırmacıların dikkatini çeken farklı coğrafyalar da incelenmiştir. Örneğin Selanik Aristoteles Üniversitesinde, 2019 yılında tamamlanmış tez çalışmasında, İzmir'in mekân olarak seçilmiş olduğu görülmektedir. İlgili tez, XIX. ve XX. yüzyıllarda İzmir'deki Rum Ortodoks ve Müslüman topluluklar arasındaki ilişkileri ve çatışmaları incelemiştir. Buna yönelik değerlendirmelerde, Yunan devleti ile Jön Türk yönetiminin politikalarına da değinilmiştir. Çalışma, toplumsal analizlerden ziyade olayların tarihsel anlatısıdır (Anagnostopoulos, 2019). Ortodoks Rum tebaanın Osmanlı'da yaşadığı çatışmaya yönelik bir başka çalışma, Sakız adası için yapılmıştır. Bu tez çalışmasında, çatışmalar daha spesifik bir konuda ele alınmıştır. Yunan isyanına Sakız'ın katılımından sonra yaşananları inceleyen bu araştırma, olayın tanıkları tarafından anlatılanlar üzerinden değerlendirmelerde bulunmaktadır (Karavoulou, 2019).¹ Sakız Adasındaki bölge arşivinden elde edilen verilerle, olayları, isyana katılmış ada halkının perspektifinden aktarmaktadır. Araştırmalarda sınırlı kaynak türünün kullanılması, olayların tek bir bakış açısıyla değerlendirilmesine yol açabilir. Buna karşılık, kaynak çeşitliliği çok yönlü değerlendirmelere imkân sağlar. Bunun için kullanılan arşivlerin ve arşiv kaynaklarının çeşitliliği fark yaratıcı olmaktadır. Bu anlamda, Elias Kolovos tarafından hazırlanmış oldukça kapsamlı olan doktora tezi, Osmanlı dönemi sosyo-ekonomik tarih alanında, kaynakların kullanımı ve verilerin analizi açısından örnek bir değerlendirmedir. Çalışma, Halkidiki yarımadası ile Selanik bölgesindeki toplumsal, ekonomik, dini yapılanmayı hem Yunan hem de Osmanlı arşivleri kaynaklarını kullanarak incelemiştir. Kolovos, çalışmasında (2000) Osmanlıca kaleme alınmış çok zengin bir envanter kullanmıştır. Osmanlı döneminde Selanik'i inceleyen bir başka

¹ Tez, Sakız Adası'nın tarihsel gelişimini ve özellikle XIX. yüzyılda yaşanan trajik olayları ele almaktadır. Yunan İsyanı sonrasında adada yaşayan Hristiyan ve Müslüman toplulukların barış içinde ve bir arada yaşadıkları bir dönemden uzaklaştığı sırada esaret altına alınan Sakızlıların anlatıları üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Tezde, de belirtildiği üzere bu konuda daha fazla kaynak incelemesinin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

çalışmada, aynı şekilde İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivleri ile birlikte Selanik'teki arşivlerde bulunan Osmanlıca kaynaklardan yararlanılmıştır (Shariat-Panahi, 2010).¹ Arşiv çeşitliliği kadar belge çeşitliliği de fark yaratmaktadır. Girit Üniversitesinde doktora yapmış olan M. Spiliotopoulou, Osmanlı döneminde Santorini adasının toplumsal analizi için hem Yunanca hem de Osmanlıca kaynaklar kullanmıştır. Bahsedilen tezde, Santorini'deki Katolik piskoposluğuna bağlı manastırların ve kiliselerin arşivlerinin yanı sıra Osmanlı arşivlerinden kaynakların verilerinden yararlanılmıştır. Böylece adadaki demografik yapı ve sosyal ağlar üzerine daha kapsamlı değerlendirmeler yapılabilmektedir (Spiliotopoulou, 2005).² Bu tür çalışmalar, hem metodolojik açıdan hem de arşiv kaynaklarının daha etkin bir şekilde kullanılması bakımından önemli örnekler sunmaktadır.

Genel olarak, Yunanistan'da, Osmanlı medeniyetine ve kurumlarına yönelik çalışmalar, Modern Yunan tarihinin bir parçası olarak yer bulmaktadır. Bu anlamda, çalışmalar, “Yunan geçmişini aydınlatmaya çalışan Osmanlı tarihi çalışmaları” izlenimi vermektedir. Buna karşın doğrudan Osmanlı tarihini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin 2014 yılında Panteion Üniversitesinde yapılmış olan Jön Türk hareketinin Osmanlı Rumları üzerindeki etkilerini değerlendiren tezde, çalışmanın doğrudan Osmanlı Tarihine yönelik analizler içerdiğini söylenebilir (Phillipidou, 2014).³ Tezde yapılan bütün değerlendirmeler tarihsel perspektiften kopmadan yapılmıştır. XX. yüzyıl

¹ Bu çalışmada, Osmanlı Tarihi araştırmalarında çok önemli bir kaynak olan T.C Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinin etkili bir şekilde kullanıldığını belirtmek gerekir (Shariat-Panahi, 2010). Osmanlı arşivi kaynaklarını çok iyi kullanan çalışmaların örnekleri arttırılabilir. Örneğin Çağdaş Lara Çelebi, Atina Kapodistrian Üniversitesi'nde hazırladığı tezde, Osmanlı Arşivi kaynaklarını kullanarak Kayseri'deki Müslüman Hristiyan ilişkilerini ele almıştır. Tezde, XIX. yüzyıl sonunda idari yapıda gayrimüslimlerin değişen rolü, yerli unsurların sosyo-kültürel ilişkileri, Tanzimat dönemi gelişmeleri bağlamında incelenmiştir. (Çelebi, 2009).

² İstanbul Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivinde kayıtlı 3 vergi defterinden yararlanmıştır. Bunlarda ikisi 1670 tarihli tahrir defteri, diğeri ise 1734 tarihli cizye defteridir. Bunların dışında Yunanistan Devlet Genel arşivlerinde olan 1731 tarihli vergi defterindeki veriler de kullanılmıştır. Bu defterler, Spiliotopoulou ve Evangelia Balta'nın iki ayrı çalışmasında değerlendirilmiştir (Balta, 1986; Balta ve Spiliotopoulou, 1996).

³ Osmanlı'nın siyasal, sosyal, toplumsal ve kültürel yapısına ilişkin genel değerlendirmelerin ardından Tanzimat dönemi gelişmeleri çerçevesinde değişen yapılar ve Jön Türk Hareketinin bunun bir parçası olarak ortaya çıkışı çok güzel bir biçimde analiz edilmiştir. Tanzimat ve Islahat reformlarının ilanıyla başlayan değişimle geleneksel yapının değiştiği ve Jön Türk hareketi sayesinde bu konudaki uygulamaların güçlendiği belirtilmektedir. Anayasal düzeydeki gelişmelerin bunda önemli rolüne değinen çalışma, böylece gayrimüslim toplulukların da modernleştiğini vurgulamaktadır. 1913'ten itibaren Jön Türklerin uygulamaya çalıştığı "Osmanlılık" hareketinin diğer Osmanlı toplulukları için olduğu gibi Rum cemaati için de birleştirici bir rol oynamıştır. Çalışmada, güncel gazete taramaları yapılmış arşiv kaynakları kullanılmamıştır. Yunanistan'daki kütüphane çalışmalarından elde edilen literatür çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır. Kullanılan literatürde çok sayıda Türkçe kitap ve makale yer almaktadır (Filippidou, 2014).

Osmanlı Rum cemaat yapısı, 1839 ve 1856'daki reformist hareketler bu bağlamda ele alınmıştır. Aynı şekilde, Osmanlı ordu teşkilatı üzerine yapılmış bir başka tez de tamamen Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine odaklanmış bir çalışma olarak öne çıkmaktadır (Mourtos, 1999).¹

Bunların dışında tematik çalışmalar, toplumsal analizlere ayrıntılı bakma imkânı tanıyan önemli tarih yaklaşımlarındandır. İncelenen doktora tezlerinde; sosyo-kültürel, ekonomik, hatta diplomatik tarih konularındaki tematik çalışmaların son yıllarda arttığı gözlenmiştir. Modern tarih yazımında öne çıkan tematik incelemeler, analitik ve sorun odaklı çalışmaların vazgeçilmez unsurlarındandır. Bu tür çalışmalar, bir konu üzerinde derinlemesine odaklanılarak ayrıntılı bilgi sunmakla birlikte genel değerlendirmelere de katkı sağlar. Örneğin, İyonya Üniversitesi'nde gerçekleştirilen bir tez çalışmasında, gizli Hristiyanlık konusunda yapılan çalışmada, demografik ve dini faktörlerin jeopolitik analizi yapılmıştır. Bu tematik analizler, İstanbul'un fethi sonrası başlayan Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerinin gelişimini ortaya koymuştur (Frangos, 2009). Osmanlı'dan Amerika'ya göç hareketlerinin incelendiği bir başka tez çalışması ise yine tematik bir incelemeyle, Ortodoks Rumların cemaat içi sosyo-kültürel yapısını analiz etmiştir (Papadopoulos, 2008).² Toplumsal analizlerde gayrimüslim cemaat içi yapılanmayı yansıtan değerlendirmeler büyük önem taşır. Tanzimat döneminde değişen toplumsal düzendeki yapılanmayı, Girit adasındaki uygulamalarla ortaya koyan başarılı bir diğer tez çalışması, toplumsal değişimi kilise teşkilatı içerisindeki yansımalarıyla ele almıştır. A. Paterake tarafından hazırlanan bu tezde, 1858-1898 yılları arasındaki toplumsal, siyasi ve hukuki dinamiklerin Hristiyan kilisesine daha fazla dünyevi yetki vermiş olduğunu belirtir. Arşiv kayıtlarına dayalı olarak yürütülen bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Hristiyan toplumunun Girit'teki toplumsal değişimlerine yönelik değerlendirmeler bulunmaktadır (Paterake, 2012).

İncelenen tezlerden anlaşıldığı üzere, toplumsal konularda çoğunlukla Ortodoks Rumlara yönelik çalışmalar yürütülmüşse de diğer gayrimüslim

¹ Askeri tarih çalışması örneği olan tez, iki bölümden oluşmaktadır: İlkinde Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine (Mustafa Kemal dönemi de dâhil olmak üzere) ordu teşkilatının tarihsel yapısı (ideolojik dayanakları, kurumsal yapısı ve gelişimi) üzerine tespitler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Mustafa Kemal döneminden günümüze kadarki gelişmeler diplomatik ilişkiler ve stratejik politika çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışma için çok sayıda süreli yayın ve gazete taraması yapılmıştır. Bu gazeteler içinde, Zaman, Hürriyet, Milliyet ve Sabah gazeteleri yer almaktadır. İngilizce ve Yunanca literatür taranmıştır. (Mourtos, 1999).

² Bu tez, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki olayları inceliyor olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine doğrudan bir katkı sağladığını söylemek zor olacaktır. Daha çok Amerikan tarihine ve Amerikan-Yunan ilişkilerine odaklanmıştır (Papadopoulos, 2008).

cemaatlerine yönelik değerlendirmeler de bulunmaktadır. Atina Ulusal Teknik Üniversitesi'nde 2008 yılında hazırlanmış olan bir tezde, Yahudi topluluğunun Osmanlı İmparatorluğu içindeki yaşam biçimi, ilişkileri ve toplumsal yapısı ele alınmıştır. Bu çalışma, Osmanlı döneminde Yunanistan bölgesindeki Yahudi topluluklarını incelemiştir (Sibe, 2008). Bu bağlamda, sosyal sınıflar ve toplumsal ilişkiler üzerine yapılan tezlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Örnek olarak, Mora yarımadasındaki toplumsal yapıyı inceleyen bir tez, bu tür çalışmalara güzel bir örnek sunmaktadır (Papastamatiou, 2009).¹ Bu çalışma, Mora'daki kocabaşılar ve ayanların idari ve sosyal ilişkilerini inceleyerek toplumsal yapıyla ilgili değerlendirmeler sunmaktadır. Tematik çalışmalar sadece sosyolojik ve demografik değil, kültürel anlamda da Osmanlı medeniyeti tarihine katkı sunmaktadır. Örneğin müzikal tiyatro üzerine yapılan bir tez çalışması, Ortodoks Rum sanatçılardan hareketle, Osmanlı'da müzikal eğlence kültürünü, seyirci profilini değerlendirmiştir (Stathakopoulos, 2009).

Bu tür çalışmalar, Osmanlı medeniyetine ve kurumlarına yönelik yeni bakış açıları, yeni sorular ve yeni konular getirerek bu alandaki çalışmalara çeşitlilik kazandırmaktadır. Doğu Akdeniz ticareti konusunda yapılan bir tezde (Chatzekyriakos, 2017),² XVIII. yüzyılda kumaşların üretiminden giysi olarak kullanılmasına kadar olan ticari yolculuğu ve Kıbrıs-Larnaka'daki Avrupalılar tarafından tercih edilen giysi türleri araştırılmıştır. Çalışmada, kumaşlar ve tercih edilen giysiler aracılığıyla sosyo-kültürel analizler yapılmıştır. İncelenen dönem, Osmanlı'ya ait olmasına rağmen, çalışma, Osmanlı ekseninde değil, Doğu Akdeniz dünyasına yönelik analizlere odaklanmıştır. Bunun sebebi olarak Venedik arşivleri ve konsolosluk raporları başta olmak üzere kullanılan kaynakların o yönde veri sunması gösterilebilir.

Bu konuda incelediğimiz tez çalışmaları içinde konu itibarıyla en çok dikkat çekenlerden biri, Selanik Üniversitesinde yapılmış olan ve Osmanlı marjinal gruplarını konu edinen tez çalışmasıdır (Sarigiannes, 2005). Marinos Sarigiannes tarafından hazırlanan çalışmada, Marjinalleşmenin Osmanlı post-klasik dönemindeki tarihsel gelişimi politik, ideolojik, düşünsel açılardan ele alınıp devletin bu konudaki rolü ve etkisi değerlendirilmiştir. Şer'iye sicillerinden elde edilen veriler doğrultusunda hazırlanmış tez çalışması, aynı zamanda dönemin kronikleri, Evliya Çelebi seyahatnamesi gibi temel eserlerin yanı sıra meddah hikâyeleri gibi pek de aşina olunmayan kaynakları da kullanarak çok yönlü

¹ Tezde, Toplumun ileri gelenlerinden Panagiotis Benakes (1700-1771) özelinde Osmanlı XVIII. yüzyıldaki genel eğilimlere yönelik değerlendirmeler yapılmıştır (Papastamatiou, 2009).

² Venedik-Kıbrıs ticari ilişkilerinin ele alındığı bir incelemedir. Kıbrıs'ın siyasi ve ekonomik yapıyla ilgili değerlendirmeler mevcuttur (Chatzekyriakos, 2017).

değerlendirmeler ortaya koymuştur. Ayrıca Yunanca ve Ermenice yazılmış eserlerden de faydalanılmıştır. Tematik bir çalışma olarak dikkate değer bir diğer örnek, Sakız adasındaki damla sakızı üreten köylerle ilgili çalışmadır (Ierapetrites, 2006).¹ Osmanlı döneminde, bu köylerdeki üretimi ve buradaki idari teşkilatı inceleyen çalışma, Osmanlı öncesinden itibaren başlamış olan yapının, Osmanlı'da da yönetim ve siyasal yapıyla uyumlu hale getirilerek devam ettiğini ortaya koymuştur.

Avrupa Sanayi Devrimi sonrası Osmanlı topraklarındaki maden işletmelerini konu edinen bir başka tematik çalışma, Osmanlı, Avrupa, Yunan tarihlerinin kesişmiş olduğu ilgi çekici bir tezdır (Chatzekyriakides, 2005).² Bu çalışma, Osmanlı son döneminde Avrupalı maden şirketlerinin Osmanlı üzerindeki etkilerini değerlendirmekte ve özellikle Pontuslu Rum madencilerin durumunu incelemektedir.

Osmanlı tarihindeki kavram ve olgular üzerine teorik konuların da öne çıktığı görülmektedir. Osmanlı tarihi çalışmalarının önemli doktrinlerinden biri olan “Doğu Sorunu” bu kez Rum basını perspektifinden ele alınmıştır. Bu çalışma için Neologos gazetesinden elde edilen bilgiler kullanılmıştır (Andonopoulos, 2005).³ Bu çalışmalar arasında Bizans’ın son dönemine, Osmanlı’nın kuruluş yıllarına odaklanmış bir tez, farklı bir tema ile karşımıza çıkmaktadır (Vasilopoulou, 2015).⁴ Bizans son döneminde yapılan diplomatik evlilikleri ele alan olan bu

¹Çalışmada Yunanca, Almanca, Fransızca, İtalyanca literatür ile yayınlanmış arşiv belgeleri kullanılmıştır (Ierapetrites, 2006).

² XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına giren Avrupalı Maden şirketleri (İngiliz, Fransız, Alman ve Yunan) en çok bakır, demir ve kurşun yataklarına taliplerdi. Çalışmada Yunanistan devlet ve kurum arşivleri, İstanbul Patrikhane arşivi, İngiliz ve Alman arşivlerinde çalışmalar yapılmış. Yunanca, Almanca, Fransızca ve İngilizce literatüre ait eserler incelenmiş, Türkçe literatürün ise çevirileri kullanılmıştır (Chatzekyriakides, 2005).

³ İstanbul’da çıkan Neologos gazetesi, 1867 yılında Omonia ve Doğu Neolitleri adlı iki yayının birleşmesiyle yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin Yunanca konuşan Osmanlı tebaasına ulusal vizyon oluşturma konusunda önemli bir araç olduğu belirtilmektedir. Başlangıçta çok uluslu Osmanlı devletinin reformist girişimler sayesinde kademeli olarak modern bir devlete dönüşeceği inancındaydı. Bu nedenle de hem Rum toplumunun hem de Yunan devletinin Osmanlı ile işbirliği içinde olmasını savunuyordu. Ancak 1870’den sonra yaşanan siyasal gelişmeler (ayrılıkçı hareketlerin artması Bulgar krallığının bağımsızlığına kavuşması gibi) milliyetçi bir eksene kaymasına sebep olmuştur. Doğu sorununu ise büyük güçlerin diplomatik çatışmalarının ürünü olarak değerlendirmektedir. Yunan ulusal Tez Arşivi’nin web-sitesindeki dijital görüntüsüne bakılırsa tezin bibliyografyası ve içindekiler kısmı yoktur. Atıflar, genel kuralına uygun ve sistematik olarak verilmiştir. Her bir atfı metin içinde tüm künyesi ile yazılmaktadır (Andonopoylos, 2005).

⁴ Osmanlı döneminde yapılan ilk evlilik Orhan bey ile Theodora Kantakuzini arasındaki idi ((Vasilopoulou, 2015 :86) ve bu evlilik ile Osmanlı’nın Bizans’ın içişlerine müdahale etmeye imkan verdiği belirtilmiştir (s.92). Ancak bu evliliğin geniş halk kitlelerinde kabul görmediği savunulmuştur (Vasilopoulou, 2015:146). Zaten kişisel ilişkileri dolayısıyla müsaade ettiği bu evlilik ile Kantakuzinos’un Osmanlı’ya boyun eğmiş olduğunu yazar (Vasilopoulou, 2015:197). Bu evliliğin de

çalışma, doğrudan Osmanlı tarihine yönelik bir çalışma olmamakla beraber, bu konuda değerlendirme ve tespitler içermektedir. Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Bizans prensesleriyle gerçekleşen evliliklerin politik hamlelerde nasıl kullanıldığını incelemektedir. Özellikle, Orhan Bey ile Bizans prenseslerinden Teodora arasındaki evliliğin diplomatik ilişkilere ve sosyo-kültürel etkilere nasıl yol açtığını ele almaktadır. Ayrıca, bu dönemde gerçekleşen diğer evlilik girişimleri ve bunların diplomatik sonuçlarına yer verilmiştir.

İncelediğimiz tezler içerisinde öne çıkan çalışma alanlarından biri de kent tarihi araştırmalarıdır. Osmanlı şehirleri, coğrafi çeşitlilikleri ve uzun tarihî süreklilikleri nedeniyle kent tarihçiliği çalışmalarında, hem yatay hem de dikey mukayese imkânları sunar (Uğur, 2005: 23). Yunanistan coğrafyasına ait kentlerle ilgili tarihsel analizler, Osmanlı medeniyetinin kurumsal yapısı ile birlikte ele alınmaktadır. Örneğin, Atina, Panteion Üniversitesi'nde hazırlanmış olan ve Yunanistan'ın kuruluş yıllarında Tripoli şehrini (Mora) inceleyen bir tez çalışmasında, kentsel mekânlar, idari ve kurumsal yapı, merkez-çevre ilişkileri gibi dinamikler kentin tarihsel gelişimi çerçevesinde ele alınmıştır.¹ Benzer biçimde Selanik üzerine yapılmış bir tez çalışmasında, Osmanlı döneminde kentsel gelişim, tarihsel bağlamda ele alınmaktadır (Theologou, 2006). Bu alanda

politik çıkar uğruna yapıldığı söylenmiştir. Kantakuzinos böylece Osmanlı'nın desteği alınınca hanedan içinde kendisine tehdit oluşturan V. Ioannis'in ve annesi üzerinde ezici bir üstünlük sağlamayı ve aynı zamanda imparatorluk topraklarındaki Osmanlı baskısını azaltmayı hedefliyordu (Vasilopoulou, 2015: 198). Bizans politikası benzer bir hedefle Orhan Bey'in oğlu Halil'i Bizans Prenseslerinden İrini ile evlendirip babasının yerine tahta geçirmeye uğraşmışsa da bunda başarılı olmamışlardı (Vasilopoulou, 2015:205). Çalışmada bu politik hamlelerin Osmanlı ile olan ilişkilerdeki etkisine de yer verilmiştir. Evlilikler yoluyla yürütülen siyaset konusundaki en çarpıcı değerlendirme Maria Palaiologine ile ilgili olmaktadır. Bizans İmparatoru Michael VIII Palaiologos'un (1259-1282) kızı Maria Palaiologina, Moğol hükümdarı Abaqa Han'ın eşi idi. Eşinin ölümünün ardından İstanbul'a dönmüş ve bu evliliğin sağladığı politik gücü kullanarak İmparatorluğa hizmet etmişti. Kardeşi İmparator II. Andronikos (1282–1328) Maria sayesinde Moğol desteği alarak Osmanlı'ya karşı elini güçlendirmek istiyordu. Bu nedenle Moğol hanedanlığı torunlarından Olcaytu, Harmanda veya Khar-Banda'nın imparatorun kızıyla evlenmesini sağlamak için İznik'e gönderilmişti. Evlilik gerçekleşmemişse de Moğol desteği sağlanmıştı. Tezde, bunun Osman Bey üzerinde önemli bir baskı unsuru olduğu belirtilmiştir. Dahası, bölgedeki Moğolistan müdahalesi nedeniyle İstanbul'un fethinin 25 yıl daha ertelenmiş olduğu iddia edilmektedir (Vasilopoulou, 2015:61). Bizans Kroniklerinden kaynak gösterilerek yapılan değerlendirmelerde, Maria Palaiologina'nın çabalarına atfedilen bir kanıt bulunamamışsa da bu gelişmelerin sonuca bir dereceye kadar katkıda bulunmuş olduğu çıkarımı yapılmıştır (Vasilopoulou, 2015: 61, dipnot 191,192). Orhan ve Teodora evliliğinde Teodora'nın İslamiyet'i kabulü için baskı altında kaldığı iddialarını kabul etmektedir (Vasilopoulou, 2015:142). Çalışma, yayınlanmış veya çevrilmiş Bizans kroniklerini referans almıştır. Aynı zamanda Enverî, Yahşi Fakih ve İbn-i Batuta gibi Osmanlı kroniklerinin çevirileri kullanılmıştır. Yunanca haricinde İngilizce, Fransızca ve Almanca Literatür taraması yapılmış, Türkçe literatür ise kullanılmamıştır.

¹ Tez çalışmasında, Yunanistan Devlet Arşivinden belgeler, çeşitli kurum arşivlerinden belgeler ve çok sayıda kronik incelenmiştir. Bunun haricinde gazeteler, seyahatnameler, yayınlanmış belge ve hukuk metinlerinden yararlanılmıştır (Mpeloka, 2017).

Osmanlı'nın erken dönemlerine yönelik incelemeler de mevcuttur. Atina Politeknik Üniversitesinde, 2015 yılında gerçekleştirilmiş olan tez çalışmasında, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı'nın Trakya ve Bitinya bölgelerindeki şehirler üzerine karşılaştırmalı bir çalışma yürütülmüştür (Kontolaimos, 2015).¹ Çalışmada, ilgili şehirlerinin gelişiminde ve örgütlenmesinde vakıfların rolü incelenmiştir. Osmanlı medeniyeti ve kurumlarının tarihsel etkisine odaklanmış olan bu tez, mekânsal örgütlenme ile sosyo-ekonomik yapılar arasındaki ilişkiyi vakıf kurumu üzerinden çözümlemeyi amaçlamıştır. Vakıfları; mimari, kurumsal ve tarihsel boyutlarıyla inceleyerek vakıfların (ve mütevellilerinin), devletle ilişkilerini değerlendirmiştir. Buna dayanarak Osmanlı vakıflarının kentin dokusunda oluşturduğu altyapıyı ortaya çıkarmıştır (Kontolaimos, 2015).

Farklı disiplinleri bir araya getiren kent tarihi çalışmalarının en önemli özelliklerinden biri disiplinler arası olmasıdır. Tarih disiplini dışındaki alanlarda hazırlanmış olan kent tarihi çalışmalarının çoğunlukla mimari gelişimi incelediği görülmektedir. Bu çalışmalar, Osmanlı döneminden başlayarak, kentlerin geleneksel dokusunun modern yapılara nasıl evirildiğini ele almaktadırlar (Manioudé-Gavala, 2003; Ameen Fatouh, Ahmed 2010; Zygomas, 2013; Katsarakis, 2020).

Kentsel gelişimin haritalar üzerinde analiz edilerek değerlendirildiği coğrafi bilgi sistemleri (CBS/GIS) son yıllarda tarih çalışmalarına adapte edilmiştir.² 2014 yılında Selanik Aristoteles Üniversitesi'nde yapılan bir çalışmada (Demoula, 2014),³ bu sistem kullanılarak XV. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar Selanik kentinin değişimi gözlenmiştir. Daha önce Anastasiadou (2001) tarafından Selanik üzerine başarılı bir kent tarihi çalışması yapılmıştı.⁴ Bu tezde

¹ Çalışmada, vakıfların mimarisi, işlevi, kurumsal yapısı konularında Osmanlı seçkinlerinden olan vakıf kurucularının veya yöneticilerinin belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Vakıf kuruculuğunun, Evrenos Bey gibi seçkin kişilere, hatta Sultanlara dahi prestij kazandırdığını belirtmektedir. Çalışma için Komotini'deki (Gümülcine) Evrenos Bey Külliyesi, Bursa'daki I. Murat Külliyesi ve I. Beyazıt Külliyesi, Edirne'deki I. Murat Külliyesi, Dimetoka'daki I. Mehmet Külliyesi incelenmiştir. Tezde hem saha hem de arşiv çalışmaları yapılmıştır. İstanbul Başbakanlık Devlet Arşivlerinden iki adet tahrir defteri ile Atatürk kütüphanesinden bir vergi defteri incelenmiştir. Almanca, Fransızca ve İngilizce dışında çok sayıda Türkçe literatür kullanılmıştır (Kontolaimos, 2015).

² Bu sistem kullanılarak Osmanlı tarihi alanında Türkiye'de yapılmış örnek bir tez çalışması için bkz. Ergenoğlu (2016). Bahsedilen çalışmanın sonuçları uluslararası bir kongrede paylaşılmıştır. Bkz. Beyhan B. ve Ergenoğlu Mehtap, 2018. Revival of the Collective Memory with the Help of Cartographic Materials and GIS. 7th International Conference on Cartography GIS (7 ICCGIS 2018).

³ XIX. yüzyıldan itibaren yapılan şehir planlamaları da incelemelere dâhil edilmiştir (Demoula 2014).

⁴ Anastasiadou'nun (2001) çalışması Selanik'in XIX. yüzyılda kentsel değişimini interdisipliner biçimde sosyal, iktisadî ve siyasi tarihi, antropolojik, etnografik, demografik, sosyolojik açılardan ele almıştır.

ise benzer parametreler, daha uzun bir dönemde ve yeni bir metotla ele alınmıştır. Bu çalışmanın diğer kent tarihi çalışmalarından farkı, tarihsel verilerin CBS programı kullanılarak analiz edilmesi ve haritalandırılmasıdır. Bu yöntemle, arşiv bilgileri ile coğrafi bilgileri bütünleştirilerek şehir tarihi çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmaktadır.

Son zamanlarda ilgi gören alanlardan biri de tarihsel biyografi çalışmalarıdır. Geçmiş çok eskiye dayalı olan biyografi çalışmaları, Annales ekolünün önde gelen temsilcilerinden Lucien Febvre'nin, Martin Luther'i (2016) ve Rabelais'i¹ incelediği çalışmalarıyla akademide önemli bir yer edinmiştir. Biyografi, "bir hayat hikâyesi"nden çok farklıdır ve başlı başına bir tarihi dönemi yansıtan çalışmadır (Ortaylı, 2009: 140). Bu nedenle incelenen kişi, tarihi gelişmelerle birlikte ele alınmalıdır. İncelenen tezler arasında bu alana katkı sunan çalışmalara rastlanmaktadır. Yanya Üniversitesinde yapılmış olan Yannis Pezaros isimli Yunan aydınını konu edinen tez (Lafazanes, 2001),² bu bakımdan başarılı bir örnek sunmaktadır. Bu çalışma, dönemin tarihsel gelişmelerini çok iyi takip etmiştir. Y. Pezaros'un yaşadığı dönemdeki Rusya'nın sıcak denizlere inme teşebbüsü, Fransız Devrimi, içyapıda zayıflayan merkezi otoriteler... vs gibi konuları çok iyi sentezleyerek tarihsel bağlamı sağlam bir şekilde oluşturmuştur. Ayrıca Teselya bölgesinde bulunan Tırnova şehrinin Osmanlı dönemi gelişmelerini bu biyografik çalışma ile mercek altına almıştır. Tez, biyografi çalışmasını, tarihi gelişmeler ile harmanlaması bakımından oldukça başarılıdır. Benzer bir şekilde, Atina Üniversitesi'nde 2012 yılında gerçekleştirilmiş olan bir diğer çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunan diplomatlarını aynı şekilde ele almıştır. (Menaoglou, 2012).³

Biyografik çalışmalarda incelenen kişi, eğitimi, yetişmesi, değerleri, inançları ve onu şekillendiren sosyal arka planıyla birlikte detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Geniş yelpazedeki bu tür çalışmalar sayesinde, tarih, disiplinler arası çalışmalara en yakın alanlarından birisidir. (Akyıldız, 2017: 237). Bunun

¹ L. Febvre'nin bu çalışmasını, zihniyet tarihçiliği bakımından yapılan değerlendirmeler için bkz. (Wootton 1988). Febvre, tarihsel koşulların dönemin zihniyet dünyasını nasıl şekillendirdiğini yansıttığı bir diğer çalışmasında Rönesans ile ortaya çıkan mentalite değişimini etkili bir biçimde ortaya koymuştur (Febvre, 2019).

² Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümü, tamamen Osmanlı tarihi üzerinedir. Bu bölümde, şehrin Osmanlı'nın eline geçişi ile oluşan idari, ekonomik sosyal değişim ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Yannis Pezaros'un hayatına yer verilmiştir. Yannis Pezaros, eğitimci, din adamı filozof kimlikleriyle tanınan XVIII. yüzyıl Yunan aydınlarından. Son bölüm, Pezaros'un yazışmalarına ayrılmıştır. Tezde, dönemin kaynakları kullanılmamış sadece literatür üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Yunanca ve Yabancı dilde yayınlar taranmış. Az sayıda da olsa Türkçe literatür çevirileri kullanılmıştır (Lafazanes, 2001).

³Tam olarak biyografik bir çalışma sayılmasa da Osmanlı'daki Rum diplomatlar üzerinden yapılan değerlendirmelerle yazılmış Osmanlı tarihi incelemesidir (Menaoglou, 201).

örneklerini Yunanistan'daki tez çalışmalarında görebilmekteyiz. XIX. yüzyılda Fener Rum Patrikhanesi'nin Kutsal Sinod üyelerinden, Anthimos Aleksoudis'e yönelik biyografi çalışması, dönemin toplumsal ve siyasi gelişmelerini yansıtmaktadır. Aleksoudis'in ulusalcı fikirlerini topluma yayma girişimleri ile kilise bünyesinde eğitim kurumlarının artırılması çabası, Yunan Milliyetçiliğinin gelişimi bağlamında analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra arkeolojik ve paleografik kaynakların bulunup korunması yönündeki girişimleri ise entelektüel kimliğiyle ilişkilendirilmiştir (Papazoglou, 2014). Biyografik incelemeler, dönemin düşünce yapısı üzerinden toplumsal analizler yapan zihniyet tarihçiliği için oldukça önemli yer tutmaktadır. Tarihsel sürecin birer yansıması olan zihniyetler aynı zamanda bu süreci oluşturan dinamikleri etkileyen unsurlardır. Toplumsal yapıyı ve kurumları anlamamanın yolu, onları güçlendiren/zayıflatan, meşrulaştıran, temsil eden ve yeniden üreten zihniyetleri anlamaktan geçer (Arpacı, 2017, s.287). Biyografi çalışmaları zihniyet tarihçiliği bağlamında “dönemin ruhunu” bir yönüyle yansıtan çalışmalardır. Örneğin Teselya Üniversitesinde yapılmış bir tez çalışması incelediği biyografik karakter üzerinde Yunan girişimciliğini değerlendirmektedir (Lekka, 2016).¹ Bu çalışma, Christakis Zografos adlı bir tüccarın yaşamını ele almış ve İstanbul ile Teselya gibi farklı coğrafyalarda geçirdiği yaşamının yanı sıra ekonomik, sosyal ve politik bağlantılarını detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Bu çerçevede müteşebbislerin gelişimi, sermayenin oluşumu ve toprak mülkiyetinin el değişimi konularını, ekonomik politikalar doğrultusunda incelemiştir. Ayrıca 19. yüzyıl sonlarında Teselya'daki büyük çiftliklerin uluslararası rekabetle nasıl başa çıktığını ve hububat ticaretinin toprak mülkiyeti ile nasıl ilişkilendiğini incelemiştir. Bu çalışma, sermaye ve girişimcilik konularında 1970'li yıllardan beri Yunan tarihçiliğinde korunmuş olan basmakalıp algıyla yaratılmış yaklaşıma meydan okuyan bir incelemedir. Yunan burjuvazisinin ulusal sermaye ile kendiliğinden oluştuğu iddiasına karşı çıkan ve ona eleştiri getiren bir çalışmadır. Tez çalışmasının Yunan literatüründe, bu konudaki ilk eleştiri olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü yıllar önce N. Svoronos da ulusal burjuvazinin kendiliğinden geliştiği iddialarına karşı çıkmış ve bunun, girişimcilerin sadece kendi çabalarıyla oluşmadığını öne sürmüştü. Svoronos'un iddiasının dayanak noktası farklıydı. Kendisi, Yunan sermayesinin gelişimi konusundaki dayanağın Rus desteği olduğunu iddia ediyordu. Çalışmasında, 19.

¹ Birinci el kaynak çeşitliliği geniş olan bu çalışmada Yunanistan'daki kurumsal ve kişisel arşivlerden elde edilen çok sayıda materyal değerlendirilmiştir. Bunların yanı sıra XIX. yüzyıla ait yurtiçinden ve yurt dışından sayısız gazete ve süreli yayın taranmıştır. Bunların içinde İstanbul'da yayınlanmış (Yunanca basılmış sekiz gazete) olan gazeteler de vardır. Literatür çok geniş tutulmuş, Yunanca haricinde İngilizce, Fransızca ve Almanca literatürden yararlanılmış, Türkçe literatür sadece Yunancaya çevrilmiş eserler üzerinden takip edilmiştir (Lekka, 2016).

yüzyıl son çeyreğinde, Osmanlı'daki Rum tüccarlara olan Rus desteğinin payına değinmişti (Svoronos, 1974, 406).

Tarihçiliğin milliyetçilik çerçevesinde şekillendiği dönemlerde bu alandaki çalışmalar, ulusal burjuvazinin yaratılmasında önemli bir kaynak olarak görülüyordu. İdeolojik ve konjonktürel etkilere göre şekillenen burjuva sınıfının oluşumu teorileri, Yunan burjuvasının tarihi mirasını reddetmişti. Bu teoriler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan sermaye ve toprak sahiplerinin, burjuva sınıfını oluşturduğu tezini reddediyordu. Oysa F. Lekka tarafından yürütülen bu çalışma, tam tersini ispatlamıştır. İncelenen tez, Zografos'un sermaye birikiminin temelini Osmanlı İmparatorluğu'yla yaptığı et ticaretiyle ilişkilendirir ve hatta bu ticari gücün aileden geldiğini öne sürer (Lekka, 2016:148). Bu çalışma, Yunan burjuvasının kökenlerinin Osmanlı'daki girişimci tüccar sınıfına dayandığı iddiasını ortaya koymaktadır.¹

Milliyetçi söylemlerin hâkim olduğu Yunan Bağımsızlığı sürecinde rol oynayan Rum Liderlerden Georgios Logothetis Lykourgos'un tarihi biyografisi olan bir başka tez çalışmasında 19. yüzyılda Osmanlı'nın iktisadi ve toplumsal dönüşümleri ekseninde Yunan isyanının ulusalcı zihniyetindeki gelişim ele alınmıştır. Bu çalışma, bireyi tarihin merkezine konumlandırarak tarihsel gelişmeleri yakalamaya çalışan modern bir yaklaşımla Lykourgos özelinde değerlendirmeler yapmıştır (Mpelses, 2103).

Son dönemde yapılan doktora tezlerinden yola çıkarak ulusalcı/milliyetçi teorilerin artık itibar görmediği ve hatta o dönem ortaya atılmış teorilere eleştiri getirildiği gözlemlenmektedir. Kamusal finans ve bunun ulusal devlet inşasındaki rolüne değinen güncel bir tez çalışması, bu konudaki eski teorilere eleştirel bir bakış sunmaktadır (Mpozikes, 2018).² Bu doğrultuda, 1822-32 yıllarını kapsayan mali verileri incelemek için Yunanistan Devlet Genel Arşivlerinin (GAK) çeşitli koleksiyonlarındaki resmi siyasi ve idari makamların hesap defterleri ve muhasebe defterleri incelenmiştir. Bu çalışma, finans işlevlerinin ve uygulamalarının ve ulus-devlet oluşum sürecinin temelde, Capodistrias ile başladığını savunan A. Andreades'in, tarihî yorumlarına eleştiri getirmektedir. Andreades (1904), yaklaşık yüzyıl önce Yunan isyanının bütçesini incelediği çalışmasında, kurumsal olarak Yunan maliyesinin Kapodistrias ile başladığını

¹¹ Bu konuda Osmanlı'daki Rum bankerleriyle ilgili bir tez çalışması da mevcuttur. (Papazoglou, 2012).

² Tezin ilk bölümünde bağımsız Yunanistan öncesindeki ekonomik yapıya yer verilmiştir. Bu bölümde Yunan isyanının finansal desteğini sağlayan Filiki Eterya Derneği ele alınmıştır. İkinci bölüm, kamu maliyesi ve modern finans uygulamaları gibi daha teknik konulara ağırlık vermektedir (Mpozikes, 2018).

iddia etmişti. Mpozikes tarafından yazılan tezde ise bu iddiaya karşı çıkılarak bu kadar erken bir dönemde kurumsallaşmanın gerçekleşmesinin zor olduğu savunulmaktadır (Mpozikes, 2018).

19. yüzyıl Yunan ulusalcılığının zirveye ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir ve bu dönemdeki tarihsel olaylar ve olgular, bu ideolojiyle sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Ulusalcı söylemlerin yoğun olduğu 1896 Olimpiyatları, 2018 yılında tamamlanan bir doktora tezi tarafından incelenmiştir (Choutas, 2018). 1896 olimpiyatları, 2004 olimpiyatları ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu durumda, araştırmaların ulusalcı söylemlere kapılmadan modern yaklaşımlar çerçevesinde bilimsel çalışmalara dönüştürüldüğü söylenebilir. Tez, iki temel tema üzerine odaklanmıştır. İlk olarak, 1896 Olimpiyatlarından 2004 Olimpiyatlarına kadar olan dönemdeki değişimini ortaya koymuştur. İkinci olarak, her iki dönemdeki olimpiyatların tarihsel altyapılarını ve güncel konjonktürlerini ele almıştır. Buna göre 1896 oyunları *megali idean*ın bir parçası olarak değerlendirilmektedir. O dönemdeki tarihsel yapıyı inceleyen bu çalışma, olimpiyatları irredantist politika bağlamında sorgulamaktadır. Bu durumu, 2004'te Avrupa Birliğinin bir parçası olan Yunanistan ile karşılaştırmaktadır. Buna göre ilki, öne çıkan konumunun yeniden canlanmasına (Antik Yunan ruhu) dikkat çeken ve Antik Yunanistan'ın varisi olarak tanınmasının bir türevi olarak gerçekleşen olimpiyatlardı. Diğerisi ise ülkenin Avrupa'nın siyasi ve ekonomik örgütlenmesine dâhil olarak kabul görmesinde rol oynuyordu (Choutas, 2018).

Osmanlı devletinin kurumsal yapısına yönelik çok fazla çalışma yapılmamıştır. Ancak Kurum tarihi veya kurumsal inceleme açısından bakıldığında eğitim kurumlarına yönelik çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu kurumları, geleneksel Osmanlı müessesesi olarak kabul etmek doğru olmayacaktır ancak Osmanlı medeniyeti içerisinde yer almış ve Osmanlı dönemi boyunca devamlılığını korumuş kurumlar olmaları dolayısıyla bu çalışmada bunlara yer verilmiştir. Ayrıca eğitim kurumlarının toplumsal zihniyeti şekillendirme veya yönlendirme becerisi, Yunan ayaklanmasında da açıkça görüldüğü üzere, yabana atılmayacak etkidir. Doktora tezleri içerisinde hatırı sayılır bir oranda Ortodoks Hristiyan eğitim kurumları ve eğitim sistemi üzerine çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda; Siroz, Taşoz, Kozan, Selanik, Halkidiki, Epir gibi bugünkü Yunanistan coğrafyasının farklı yerlerindeki okullar incelenerek gelişim süreçleri ve bölgedeki etkileri değerlendirilmiştir (Zacharakes, 2009; Patoures, 2010; Prinzezes-Kampele, 2012; Maluta, 2013; Karakasse, 2020; Diamantes, 2003; Vaharoglou, 2002; Skamnelou 2001).

Yunan aydınlanması, eğitim kurumları ve eğitimciler aracılığıyla oluşmuş ve yayılmıştı. Bu anlamda eğitim tarihi çalışmaları bu süreçle bir bağ kurarak

ilerlemişti. Eğitim tarihine yönelen çalışmaların çoğunlukla teoloji fakültelerinde yürütüldüğü gözlenmektedir. 1813-1912 yılları arasında Taşoz adasındaki eğitim sistemini inceleyen tez çalışması, (Chalkias, 2014),¹ eğitim tarihi gibi görünse de tarihsel analizlerin ön planda olduğu bir çalışmadır. Aynı siyasi sistem içinde iki farklı uygulamaya dikkat çeken çalışma, adadaki belediyeçiliğin ve gönüllülerin katkısıyla gerçekleşmiş bir eğitim atağının, beklenenin ötesinde bir başarıya imza attığını öne sürmektedir (Chalkias, 2014). Eğitim tarihi çalışmalarının tamamının tarih disiplini bu kadar iyi kullandığı söylenemez. Teoloji fakültesinde yapılan bir başka çalışma, Epir ve kendisine bağlı idari birimlerdeki Osmanlı dönemi eğitim yapısını incelemiştir (Koltsida, 2007).² Bu çalışma, eğitim tarihi açısından geniş kapsamlı bir çalışma olduğundan tarihsel analizlerin onun gölgesinde kaldığı söylenebilir. Bu konuda tarih bölümlerindeki tezlerin farklı bir kategoride olduğunu söylemek gerekir. Bunlar eğitim konulu tarihsel çalışmalardır. Bunlar da yukarıda değerlendirilen tezler gibi arşiv kaynaklarına bağlı kalınarak çalışılmıştır. Bu tarz çalışmalarda konu sebep-sonuç ilişkisi, tarihsel süreklilik gibi tarih yöntemleriyle, incelendiğinden diğer disiplinlerin anabilim dallarında

¹1912'ye kadar Osmanlı egemenliğinde kalan Taşoz adası, 1813'te Mehmet Ali Paşa idaresine verilmişti. Bu çalışmadan anlaşıldığı kadarıyla, Taşoz'da 1813-1870 arasında geleneksel kilise eğitimi verilmişti, 1870'den itibaren daha seküler bir eğitime geçilmişti. 1870 yılında alınan karara göre belediyeye verilen vergilerden okulların inşası finanse edilecekti. Bu tarihten itibaren eğitim organizasyonunun belediyelere geçtiği tespit edilmiştir. Taşoz Eğitim tarihinin iki dönemden oluştuğunu söyleyebiliriz. 1870 öncesi ve sonrası diye ayırabileceğimiz bu dönemler, tezde karşılaştırmalı olarak ele alınmış, aynı zamanda tarihsel gelişmeler çerçevesinde değerlendirilmiştir. 1870 öncesinde uygulanan kilise eğitiminin daha ilkel bir yapısının olduğu 1870 sonrasında yeni kurulan okullarda modern bir eğitim verildiği sonucuna varılmıştır. Öğrenci ve öğretmen kaliteleri üzerine yapılan karşılaştırmalarda yeni eğitim yapısında daha donanımlı öğretmenlerin görev aldıklarını, öğrencilerin seviyelerinde de artış gözlemlendiğini ortaya koymuştur. Çalışmada, çok geniş bir arşiv incelemesi yapılmıştır: Selanik, Kavala ve Taşoz bölge arşivlerinde, çok sayıda kilise, manastır ve metropolitlik arşivlerinde, Devlet arşivlerinde, bakanlık ve belediye arşivlerinde, özel (aile) arşivlerde çalışılmış ve buralardaki belgelerden veriler toplanarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra gazete taramaları da yapılmıştır. Çoğunlukla Yunanca literatür olmak üzere yabancı dildeki literatürden de yararlanılmıştır (Chalkias, 2014).

² Tanzimat sonrası gelişen yeni eğitim sistemine ve uygulamalarına ışık tutmaktadır. Modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışı ve işlevi Osmanlı'nın XIX. ve XX. yüzyıl gelişmeleri dikkate alınarak değerlendirilmişse de çoğunlukla okullarla ilgili kurumsal analizlerin yapıldığı bir çalışmadır. Arşiv belgelerindeki bilgilerden hareketle açılan okullar, eğitimciler, öğrenciler ile ilgili teknik veriler elde edilmiştir. Bütün bilgiler değerlendirilip istatistiki değerlendirmeler ortaya konmuştur. Yine arşivlerden elde edilen belgelerden, okul, öğretmenler ve verilen eğitimle ilgili bilgiler ayrıntılı bilgiler ortaya konmuştur. Bütün bu veriler ve bilgiler doğrultusunda - Epir bölgesi özelinde- Yunan eğitim yapısı ile ilgili en bütüncül çalışma iddiasında bulunulmuştur. Tez çalışmasında yapılan arşiv ve literatür incelemeleri sonrasında elde edilen bilgi ve bulgulara bakıldığında geleneksel eğitim (dini eğitim/kilise eğitimi) sonrasında modern dönemlerdeki yeni eğitim ve öğretim organizasyonu, okul, eğitimci ve öğrenci profilleri üzerine (Epir bölgesi için) için yapılmış bütüncül bir çalışma olduğunu söylemek yerinde olur. Arşiv çalışmaları: Yunan devlet ve kurum (askeri, belediye, okul, kilise, metropolit, vs) kodeksler, dönemin gazeteleri, Yabancı arşivler: İngiliz, Fransız, Avusturya Arşivlerinde incelemeler yapılmıştır. Yunanca geniş bir literatür ile İngilizce, Fransızca, Almanca literatür taranmıştır (Koltsida, 2007).

hazırlananlardan farklı olarak tarihsel analizler ortaya koymuşlardır. Örneğin, Bizans son dönemi ile (II. Manuel -1391) Osmanlı'nın ilk on yılında İstanbul'daki eğitimi inceleyen bir tezde (Petrou, 2017) tamamen tarihsel çıkarımların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışma esasında, Bizans'ın son dönemine odaklanıyor ise de eğitim sisteminin gelişiminde Osmanlı faktörüyle ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Örneğin, Ankara Savaşı'nda (1402) Osmanlı'nın yenilgiye uğraması ile İstanbul'daki Osmanlı tehdidinin azaldığı ve buna bağlı olarak eğitim alanındaki yenileşmelere imkân veren bir ortamın doğduğu tespit edilmiştir. Bu ortam sayesinde hem II. Manuel ile başlayan eğitim kalkınmasının aynı hızla devam etmesinin, doğu tehdidin azalması nedeniyle Batıyla olan temasların artırılarak eğitim alanındaki gelişmelerin ivme kazanmasının sağlandığı belirtilmiştir. Bu değerlendirmelerden, İstanbul'daki Yunanca eğitimin Osmanlı'da da devam etmesini sağladığı sonucuna varılmıştır (Petrou, 2017).¹

Eğitim tarihi konusundaki çalışmaların bir kısmı kadın tarihi çalışmaları (Osmanlı dönemi) alanındadır. Selanik Üniversitesinde hazırlanmış olan *kadın eğitimi* konulu tez, Osmanlı son dönemlerinde Rum toplumu içinde kadın eğitiminin gelişim sürecini ve kadın kimliğini incelemektedir (Dalakoura, 2004).² Bu tarihsel süreç, ahlaki, sosyal ve ulusal açılardan değerlendirilmiştir. Araştırma konusu, feminist eleştiri ve milliyetçilik çerçevesinde tartışılarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Girit Üniversitesi, Felsefe ve Toplum Çalışmaları Bölümünde (eğitim tarihi alanında) yapılmış tez (Palaze, 2018),³ Osmanlı son döneminde kurulan Modern Rum okullarından biri olan Archigeia okulları, bu okuldaki kadın öğretmen ve öğrenciler üzerine spesifik bir çalışmadır. Bu

¹ İlk bölümde şehirdeki okullar ve eğitimciler tespit edilerek eğitim sistemine etki eden faktörler, İtalyan Hümanisterin İstanbul'a gelişi ve eğitim hayatına olan etkileri ele alınmıştır. İkinci bölümde, ders kitapları ve eğitimcilerin yazdığı eserler ve kütüphanelerden hareketle uygulamalar değerlendirilmiştir. Geniş bir literatür kullanıldığı bu çalışmada dönemin eğitim kitapları ve bilim adamlarının yazdıklarından yola çıkılarak analizler yapılmıştır (Petrou, 2017).

² Yapılan incelemeler sonucunda Osmanlı'nın son iki yüzyılında Rum kadınların aldığı eğitimde iki faktör göze çarpmaktadır: milliyetçilik ve patrikhane... Bu iki faktör çerçevesinde kadınların sosyalleşmelerinin eğitim almalarındaki temel amaç olduğu sonucuna varılmıştır. Tezde inceleme konusu olan tema, çeşitli parametreler çerçevesinde tartışılarak ortaya konmuştur. Bu tez, özel alandaki geleneksel kadın rollerinin sosyal olarak inşa edildiğini ve muhafazakâr, orta sınıf ahlaki klişeler tarafından şekillendirildiğini savunuyor. 1870'lerden bu yana kadınların eğitiminde yönlendirici olan milliyetçiliğin giderek değiştiğini vurgulamaktadır. Arşivler: Devlet ve kurum (okul) arşivleri, yayınlanmış belgeler, istatistikler, Yunanca ve İngilizce literatür kullanılmıştır (Dalakoura, 2004).

³ Tıbbiye'de çalışan Batı Trakyalı Sarantis Archigenis'in, Fenerli Rumlardan olan eşi ile birlikte kurduğu okul, Osmanlı'daki modern eğitim kurumlarından biriydi. Fransız eğitim sistemini uygulamıştı. Okul Ortodoks Rum halkının sosyal ve kültürel anlamda gelişimini hedeflemenin yanı sıra Yunan ulusal bilincinin oluşumuna da katkı sunmuştu. Okul öncesi eğitimden ortaöğretime (lise) kadar tüm eğitim süreçleri için hizmet veren okul 1857'den 1922'ye kadar süren ve Rum Ortodoks toplumunun en eski ve en uzun süren okullarından biriydi (Palaze, 2018).

çalışmada, geleneksel kaynaklar ile modern kaynaklar birlikte kullanılmıştır. Daha detaya inmek gerekirse; arşiv belgelerinin yanı sıra, yazılı ve görsel materyaller, sözlü tarih kaynakları, maddi kültür eserleri gibi modern tarihe kazandırılmış çağdaş kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca veri analizleri, politik ve sosyal tarih anlayışı dışında diğer disiplinlerin teorilerini de dikkate alarak yapılmıştır. Bu anlamda kadın araştırmaları, iletişim bilimleri, hukuk, siyasi bilimler, filoloji gibi tarih dışı bilimlerden yararlanılmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Günümüzde tarih araştırmaları, geçmişin bilgisini kaydetmekten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Tarihçiler, geçmişi anlamak için farklı metodolojileri ve yaklaşımları bir araya getirerek, sorgulayıcı yöntemlerle hareket etmektedir. Bu sayede, tarihyazımı daha geniş perspektifli bir alan haline gelmiştir. Bugün gelinen noktada, Osmanlı tarihi çalışmalarında toplumsal ve ekonomik tarih, zihniyet tarihi, kent tarihi gibi modern yaklaşımların öne çıktığı, klasik tarihyazımının gölgede kaldığı görülmektedir. Yunanistan'daki doktora tez konularına bakıldığında da aynı durum gözlenmektedir. Bu doğrultuda, Osmanlı tarihi incelemelerinde modern yaklaşımların hâkim olduğunu söylemek gerekir. Kent tarihi ve sosyo-ekonomik tarih çalışmaları, Osmanlı medeniyetinin idari, ekonomik toplumsal yönlerini analiz etmek ve bu yöndeki ilişkilerin Yunanistan coğrafyasındaki yansımalarını görebilmek bakımından önemlidir. Bu da Osmanlı Medeniyetinin coğrafi çeşitliliğinin ve dönemsel değişimlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Yunanistan'da, Osmanlı dönemini konu edinen doktora tezleri genellikle bugünkü Yunanistan coğrafyasına ait bölgeleri kapsamaktadır. Bu tür çalışmaların Osmanlı tarihine ortak katkısı çok yönlüdür. Her şeyden önce bu çalışmalar, Osmanlı medeniyeti ve müesseselerinin temel unsurlarına ilave bilgilerle bütüncül tarih anlayışına katkı sunmaktadır. Diğer yandan detaylardaki ayrışmalarla, farklı bakış açıları ortaya koyarak Osmanlı İmparatorluğu'nun homojen bir siyasi varlık olmadığını, çeşitli kimliklere, inançlara ve kültürlere sahip toplulukların bir arada yaşadığı bir devlet olduğunu yansıtmaktadır. Ayrıca, bu çalışmalar, Osmanlı'nın farklı dönemlerindeki toplumsal ve siyasi değişimlerin takip edilebilmesine olanak sağlar. İncelenen tez çalışmaları, farklı kültürler arasındaki etkileşimi ve bu etkileşimin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Özellikle Ortodoks Hristiyanların Osmanlı toplumundaki etkilerinin daha detaylı anlaşılmasına yardımcı olur. Osmanlı İmparatorluğu, çok büyük ve çok kültürlü bir yapıydı, bu nedenle tek bir “tanımla” Osmanlı'yı anlamak veya anlatmak doğru olmayacaktır. Farklı bölgelere yönelik incelemeler, Osmanlı

medeniyetinin çok renkli dokusunun anlaşılmasına yardımcı olacak önemli bir faktördür. Bu yönde yürütülen tez çalışmalarının büyük bölümü Yunanistan coğrafyasından çeşitli yerlere ait sosyo-ekonomik tarih çalışmalarıdır. Bu çalışmalar, devletin iktisadi gelişimini, toplumsal değişimini, demografik çeşitliliğini vurgulamaktadır.

İncelenen tezlerin, mekânsal olarak Yunan coğrafyasında yoğunlaştığı tespitine ek olarak, dönemsel açıdan Osmanlı'nın 19. yüzyıl ve sonrası gelişmelerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu eğilimde Yunanistan'ın kuruluş tarihinin (1830) özel bir seçim unsuru olduğu görülmektedir. Çalışmalar, çoğunlukla Yunanistan'ın kuruluşundan kısa bir süre öncesine ve/veya kuruluşundan sonrasına yoğunlaşmaktadır. Bu durum, çalışmalardaki ilginin Osmanlı medeniyeti tarihinden ziyade, Yunan Devleti tarihine yönelik olduğuna işaret etmektedir. Buna karşın Osmanlı'nın klasik ve modern dönemlerine ilişkin çalışmaların da yapılmış olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı tarihçiliğinde son yıllarda artan bir ilgiyle karşılanan tarihsel biyografi çalışmalarının Yunanistan'da yürütülen tezlerde de ilgi gördüğü gözlenmektedir. Bu tür araştırmalar, Yunan toplumuna etki etmiş, toplumsal değişimi şekillendirmiş tarihsel karakterlerin analizlerine odaklanmıştır. Bu biyografik değerlendirmeler, dönemin Ortodoks Rum toplumunun zihniyet dünyasını daha iyi anlamamıza ve bu bağlamda Osmanlı "döneminin ruhunu" farklı bir yönüyle de ele almamıza yardımcı olmaktadır. İncelenen tezlerdeki tematik çalışmalar ise -ayrıntılarla ve farklı bakış açılarıyla- Osmanlı tarihine dair bilgi dünyamızı genişletmektedir. Kurumsal bazda yapılan tarih analizlerinde, toplumun kültürel, sosyal ve dini yapısını yansıtan bir alan olarak, eğitim kurumları öne çıkmaktadır. Bu tür çalışmalar, eğitim politikalarının nasıl geliştiğini ve toplum üzerindeki etkilerini de aydınlatmaktadır. Bütün bu incelemeler, Osmanlı Medeniyeti tarihini çok çeşitli yönleriyle ele alarak kapsamlı bir bakış açısı sunmakta, tarih yazımını zenginleştirmekte ve Osmanlı Medeniyeti tarihinin bütününe daha iyi anlamamıza katkıda bulunmaktadır.

İncelenen tezlerde, tespit edilen bir diğer nokta kaynak kullanımıdır. Kaynaklar, özellikle de arşiv kaynakları, tarih incelemelerinin temel yapı taşlarındandır. Osmanlı medeniyetini anlamak için Osmanlı Arşivlerinin ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. İncelenen tezlerde bu arşive olan ilgi tespit edilebilmektedir. Osmanlıca yazılmış olan kaynakların kullanımı araştırmacıların altyapı bakımından da donanımlı olduğunun göstergesidir. Öte yandan Yunanistan'daki devlet ve kurum arşivlerinin çok daha etkili kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu arşivlerin kayıtları çok büyük oranda Yunanca yazılmış kayıtlardır. Ancak Osmanlı döneminde kullanılan Yunancanın bugünkü Modern

Yunanca'dan farklı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu verileri kullanmak için de yeterli bir altyapı gerektiği anlaşılmaktadır. Bu arşivlerdeki kayıtlar, Osmanlı'nın "daha az bilinen" yönlerine ışık tutacak veriler sunması bakımından önem arz etmektedir. Bu kaynaklar, Osmanlı medeniyetine yönelik araştırmalarda devletin ekonomisi, toplumsal yapısı, siyasi dinamikleri ve kültürel etkileri gibi bir dizi konuda tarihsel bir derinlik sunmaktadır.

Yunanistan sınırlarında Osmanlı tarihçiliğine olan ilgi, son yıllarda dikkate değer bir artış göstermektedir. Bu da o alanda yapılan doktora çalışmalarının sayısını arttırmıştır. Bu konuda sadece tarih bölümlerinde değil, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde bu alana ilgi olduğu görülmektedir. İncelenen tezlerde, genç kuşak tarihçilerin ya da tarihçi adaylarının modern yaklaşımları uygulayan ve alana yeni konular, yeni yorumlar kazandıran dinamik bir nesil oldukları gözlenmektedir. Bunların, güçlü akademik altyapılarıyla, etkili bir kadro oluşturup Osmanlı medeniyeti ve müesseselerine yönelik çalışmalara hız kazandıracağı ümit edilmektedir. O coğrafyada 400 yıldan fazla hüküm sürmüş olan Osmanlı medeniyetine yönelik çalışmaların henüz yeterli düzeye ulaşmamış olduğunu söylemek gerekir. Zira Osmanlı tarihini daha iyi anlamak ve bilmek için çok daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu güne kadar yapılmış olan çalışmalar, gelecekte Osmanlı Medeniyeti tarihi alanında çalışan akademisyenlere ve araştırmacılara rehberlik edecektir.

Sonuç olarak, Osmanlı medeniyeti ve müesseseleri üzerine 2000-2020 yılları arasında, Yunanistan'daki Üniversitelerin çeşitli bölümlerinde- yürütülmüş olan doktora tezleri konu, yaklaşım ve metodolojik açılarından incelenmiştir. Bu inceleme sonrasında, çalışmaların belirli alanlar, yaklaşımlar ve yöntemler etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Buna göre araştırmalar, sosyo-ekonomik, demografik, dini ve siyasi konular başta olmak üzere Osmanlı medeniyeti tarihinin her alanına dağılmış bir durumdadır. Müessese bakımından ise, çoğunlukla, eğitim kurumları üzerine çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunların dışında kent tarihi ve zihniyet tarihçiliği gibi modern tarih yaklaşımlarının öne çıktığı anlaşılmaktadır. Metodolojik açıdan ise modern yaklaşımlar ve interdisipliner yöntemle yürütülen çalışmalar dikkat çekmektedir.

ΚΑΥΝΑΚÇA

Yunanistan, Doktora Tezleri Ulusal Arşivi (EAAA)

Abd el-Wahab, M. A. (2010). The ottoman Mosques in the Old Town of Rhodes Island: Sultan Suleiman Mosque, Murad Reis Mosque, Sultan Mustafa Mosque, Mehmet Aga Mosque National and Kapodistrian University of Athens, Department of Archeology and History.

Ameen Fatouh, A. (2010). Byzantine Influences on Early Ottoman Architecture of Greece. National and Kapodistrian University of Athens, Department of Archeology and History.

[Anagnostopoulos, T.A.] Αναγνωστόπουλος, Θ. Α. (2019). Η Ελληνόφωνη Ορθόδοξη Κοινότητα της Σμύρνης στην Ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία [Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunanca Konuşan İzmir Ortodoks Cemaati]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας.

[Anemodoura, M. K.] Ανεμοδουρά, Μ. Κ. (2020). Πολιτικές και Οικονομικές Δομές στην Επικράτεια του Αλή Πασά Τεπεντελενλή: από τον "Ανατολικό Δεσποτισμό" έως τη Νεωτερικότητα [Tependelenli Ali Paşa Egemenliğindeki Siyasi ve Ekonomik Yapılar: "Doğu Despotizmi"nden Moderniteye]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Andreou, Magdaleni T.] Αντρέου, Μαγδαληνή Τ. (2015). Η μετάβαση της Κύπρου από την Οθωμανική στη Βρετανική Κυριαρχία: Κοινωνικές και Πολιτικές Αλλαγές 1878-1922 [Kıbrıs'ın Osmanlı'dan İngiliz Yönetimine Geçiş: Sosyal Ve Politik Değişiklikler 1878-1922] . Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

[Andonopoulos A.] Αντωνόπουλος, Α. Α. (2005). Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1897: Η Μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης [Osmanlı İmparatorluğu Rumları ve Doğu Sorunu 1866-1897: İstanbul Neologos'unun Tanıklığında.]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Athanasopoulos, A.] Αθανασόπουλος, Α. Δ. (2011). Οθωμανικές Πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης Μέχρι και την Άλωση του 1453 [1453 İstanbul'un Düşüşüne Kadar Osmanlı Kuşatmaları]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Chalkias, G.] Χαλκιάς Γ. Δ. (2014). Η Εκπαίδευση στη Θάσο, Κατά την Τελευταία Εκατονταετία της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1813-1912): Ιστορική και Παιδαγωγική Θεώρηση [Osmanlı Hakimiyetinin Son Yüzyılı Boyunca Thassos

- (Τασόζ)'ta Eğitim, (1813-1912): Tarihsel ve Pedagojik Bakış]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας.
- [Chatzekyriakides K.] Χατζηκυριακίδης, Κ. Σ. (2005). Η Διείσδυση των Ευρωπαϊκών Εταιρειών στα Μεταλλεία της Μ. Ασίας (1861-1923): Επιπτώσεις στους Έλληνες Μεταλλουργούς του Πόντου [Avrupalı Şirketlerin Küçük Asya Madenlerine Nüfuz Etmesi (1861-1923): Pontuslu Yunan Madenciler Üzerindeki Etkisi]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Chatzekyriakos I.] Χατζηκυριάκος, Ι. Α. (2017). Τα Υφάσματα και Οι Ενδυμασίες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα της Οθωμανικής Λάρνακας του 18ου Αιώνα, Μέσα Από τα Αnéκδοτα Έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Βενετίας [Venedik Devlet Arşivi'nin Yayınlanmamış Belgeleriyle 18. Yüzyıl Osmanlı Larnaka'sının Avrupa Toplumundaki Kumaşlar ve Giysiler]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Choutas N.] Χούτας, Ν. Ε. (2018). Πολιτικές, Κοινωνικές, και Οικονομικές Συνιστώσες των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας 1896 και 2004 [1896 ve 2004 Yıllarında Atina Olimpiyat Oyunlarının Politik, Sosyal ve Ekonomik Bileşenleri]. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.
- Çelebi, Ç L. (2009). Socio-economic relations between christian and muslim communities in the Sanjak of Kayseri (in Cappadocia) in 1870-1880, National and Kapodistrian University of Athens Faculty of Humanities and the Arts, History and Archaeology Department.
- [Dalakoura K.] Δαλακούρα, Κ. Ι. (2004). Η Εκπαίδευση των Γυναικών στις Ελληνικές Κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αι. -1922): Κοινωνικοποίηση-Πρότυπα της Πατριαρχίας και του Εθνικισμού [Osmanlı Devleti'nin Rum Cemaatinde Kadınların Eğitimi (19. yüzyıl - 1922): Ataerkil ve Milliyetçi Modellerde Sosyalleşme]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής. Τομέας Παιδαγωγικής.
- [Dasoulas, T. G] Δασούλας, Θ. Γ. (2009). Αγροτικές Κοινωνίες του Ορεινού Χώρου Κατά την Οθωμανική Περίοδο: Ο Γεωργικός Κόσμος της "Χώρας Μετζόβου" (18ος αι. - 19ος αι.) [Osmanlı Döneminde Dağlık Bölgenin Tarım Toplulukları: "Metzovo Bölgesi"nin Tarım Dünyası (18. Yüzyıl - 19. Yüzyıl)]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Λαογραφίας.
- [Diamantes, D. A.] Διαμαντής, Δ. Α. (2003). Τα Προγράμματα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (1830-1920): Ιδεολογικός Προσανατολισμός και Κοινωνική Δυναμική [İlköğretim Programları (1830-1920): İdeolojik Yönelim ve Sosyal

- Dinamikler]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- [Demoula S.] Δημουλά Σ. Δ. (2014). Μελέτη των Μεταβολών του Αστικού Ιστού της Θεσσαλονίκης (1430 – 2000) Με Τη Χρήση Γεωπληροφοριακού Συστήματος [Coğrafi Bilgi Sistemlerinin [GIS] Kullanımıyla Selanik'in Kentsel Alanlarının Dönüşümü (1430-2000)]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών.
- [Frangos, F. S] Φράγκος, Φ. Σ. (2009). Εκτουρκισμοί - Εξισλαμισμοί - Κρυπτοχριστιανοί 1071 Μ.Χ. - 2009 Μ.Χ.: Γεωπολιτική Προσέγγιση [2009 Türkleşme - İslamlaşma - Kripto-Hristiyanlar MS 1071 - MS 2009: Jeopolitik Yaklaşım]. Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας.
- [Georganopoulos, E.] Γεωργανόπουλος, Ε. Π. (2007). Οι Προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου Για Αυτοδιάθεση Κατά Το Τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1916-1922 [Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonunda Pontus Rumlarının Özerklik Çabaları]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας.
- [Ierapetrites, D.] Ιεραπετρίτης, Δ. Γ. (2006). Η Συμβολή της Τοπικής Οργάνωσης των Μαστιχοχωριών Χίου στη Διαχείριση του Χώρου Κατά Περίοδο 1566-1866 της Οθωμανικής Κυριαρχίας [Sakız Adasının Sakız Köylerinin Yerel Yönetiminin Osmanlı İdaresinin 1566-1866 Döneminde Mekan Yönetimine Etkisi]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Γεωγραφίας.
- [Issi, Murat R.] Ισσί, Μουράτ Ρ. (2013). Οι Απαρχές του Κουρδικού Εθνικισμού: Πολιτικές Έννοιες και Ισλάμ στις Πρώτες Κουρδικές Εφημερίδες, 1898-1918 [Kürt Milliyetçiliğinin Başlangıcı: İlk Kürt Gazetelerinde Siyasi Kavramlar ve İslam, 1898-1918]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.
- [Kastrinakes-Panagopoulos, Alexandros N.] Καστρινάκης-Παναγόπουλος, Αλέξανδρος Ν. (2014). Η εξέλιξη του ποντιακού ζητήματος μέσα από διπλωματικές πηγές των ΗΠΑ, της Ιταλίας και του Βατικανού. 1850-1924 [ABD, İtalya ve Vatikan diplomatik kaynakları aracılığıyla Pontus meselesinin gelişimi. 1850-1924]. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Σχολή Παιδαγωγική Φλώρινας. Τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- [Karakasse, E. D.] Καρακάση, Ε. Δ. (2020). Η Κατεύθυνση Προς Τις Θετικές Επιστήμες των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων της Κωνσταντινούπολης Σε Σχέση Προς την Κοινωνική Σύσταση της Ελληνικής Κοινότητας: (1860-1960) [Rum Toplumunun Sosyal Bileşimiyle İlişkili Olarak Konstantinopolis'teki Rum Okullarının Pozitif Bilimlere Yönelimi: (1860-1960)]. Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνιολογίας .

- [Karavolou, I. L.] Καραβόλου, Ε. Α. (2019). Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο Πριν από το 1822: Η Τύχη των Αιχμαλώτων και Η Εικόνα των Οθωμανών Τούρκων Ως Άλλων στις Αφηγήσεις της Καταστροφής και σε Άλλες Πηγές του 19ου Αιώνα Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [1822'den Önce Sakız Adası'nda Yunanlılarla Osmanlıların Bir Arada Yaşamasi: Felaket Anlatılarında ve Diğer 19. Yüzyıl Kaynaklarında Esirlerin Kaderi ve Osmanlı Türklerinin Öteki Olarak İmajı]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Ιστορίας Νεώτερων χρόνων.
- [Katsarakas, A. G.] Κατσαράκης, Α. Γ. (2020). Η Αρχιτεκτονική του Μαρουλά Ρεθύμνου: Οι Μετασχηματισμοί Μιας Παράδοσης, 1620-1820 [Girit Adasında Marulas Köyü Müstahkem Konut Mimarisi: Bir Mimari Geleneğin Dönüşümü, 1620-1820]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Ι : Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού.
- [Kolovos E.] Κολοβός, Η. (2000). Χωρικοί και Μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική 15ος-16ος Αιώνας: Όψεις της Οικονομικής και Κοινωνικής Ζωής στην Ύπαιθρο και Η Μονή Ξηροποτάμου [15.-16. Yüzyıllarda Osmanlı Halkidiki'sinde Köyler ve Keşişler: Kırsal Kesimde Ekonomik ve Sosyal Yaşamın Özellikleri ve Kserapotamos Manastırı]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Koltsida A.] Κολτσίδα, Α. Α. (2007). Η Εκπαίδευση στην Βόρεια Ήπειρο Κατά την Ύστερη Περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Η Ίδρυση, Η Οργάνωση και Η Λειτουργία των Ελληνικών Σχολείων [Geç Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kuzey Epir'de Eğitim: Yunan Okullarının Kuruluşu, Örgütlenmesi ve İşletilmesi]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας.
- [Kostopoulos, Anastasios] Κωστόπουλος, Αναστάσιος. (2018) Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός: η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία [Ulusal Partiler ve Erken Makedonculuk: Osmanlı son dönem Makedonya'sındaki ulusal mücadelenin siyasi ve toplumsal boyutu]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας.
- [Kontolaimos, P.] Κοντόλαιμος, Π. Σ. (2015). Ο Ρόλος των Βακουφίων και των Χορηγών τους στην Ανάπτυξη της Πρώιμης Οθωμανικής Πόλης στην Θράκη και την Βιθυνία (1370 - 1420): Αρχαιολογικά, Αρχιτεκτονικά και Ιστορικά Τεκμήρια [Trakya ve Bitinya'daki Erken Dönem Osmanlı Şehirlerinin Gelişiminde Vakıfların ve Bağışçılarının Rolü (1370-1420): Arkeolojik, Mimari ve Tarihi Kanıtlar]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

- [Lafazanes, M.] Λαφαζάνης, Μ. Θ. (2001). Ιωάννης Πέζαρος (1749 - 1806): Η Εποχή, Το Έργο, Η Αλληλογραφία του [Ioannes Pezaros (1749 - 1806): Dönem, İş, Yazışmalar]. (Yayımlanmamış doktora Tezi).Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών. .
- [Lekka F.] Λέκκα, Φ. Α. (2016). Χρηστάκης Ζωγράφος, 1820 -1898: Η Επιχειρηματική Περιπέτεια Ενός Διάσημου Αγνώστου Ομογενή της Κωνσταντινούπολης [Christakes Zografos, 1820-1898: Konstantinopolis'in Meşhur Ünlü Bir Gurbetçisinin Girişimcilik Macerası]. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου. Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.
- [Malouta, M.]. Μαλούτα, Μ. Ι. (2013). Οργάνωση και Λειτουργία των Σχολείων της Κοζάνης Κατά την Ύστερη Οθωμανική Περίοδο (1860-1912) Με Βάση τα Αρχεία της Πόλης [Şehir Arşivlerine Dayanarak Osmanlı'nın Son Döneminde (1860-1912) Kozani Okullarının Organizasyonu ve İşletilmesi]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας.
- [Marou, A. S.] Μάρου, Α. Σ. (2017). Σύστημα Διοίκησης και Οικονομικής Διαχείρισης των Μονών των Ιωαννίνων Κατά το Β' Μισό του 19ου Αιώνα [19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yanya Manastırlarının İdaresi ve Mali Yönetim Sistemi].Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Menaoglou, Ch. A.] Μηνάογλου, Χ. Α. (2012). Έλληνες Διπλωμάτες Στήν Οθωμανική Αυτοκρατορία: Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς Ο Μπάνος καί το Ταξίδι του Στήν Πρωσία (1790-1792) [Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunan Diplomatlar: Banoslu Konstantinos Karatzas ve Prusya'ya Yolculuğu (1790-1792)]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Moiras, Leonidas G.] Μοίρας, Λεωνίδας Γ. (2019). Οι Προσλήψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι Αντιδράσεις των Οθωμανών Απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και στον Ελληνικό Αλυτρωτισμό (1821 - 1870) [Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan milliyetçiliğine İlişkin Algılar: Yunan Devrimine ve Yunankurtuluş Hareketine Karşı Osmanlı'nın Tepkileri (1821 - 1870)] Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ). Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας.
- [Monioudes – Gavalas Th.] Μονιούδης - Γαβαλάς, Θ. (2003). Η Πόλη της Χίου (1830-1940): Πολεοδομική Εξέλιξη Από τον Τελευταίο Αιώνα της Οθωμανικής Κατοχής Στο Ελεύθερο Ελληνικό Κράτος [Sakız Şehri (1830-1940): Osmanlı İşgalinin Son Yüzyılından Bağımsız Yunan Devleti'ne Kentsel Gelişim].Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- [Mourtos G.] Μούρτος, Γ. Α. (1999). Τούρκικες Ένοπλες Δυνάμεις: Ιδεολογία, Χαρακτηριστικά Γνωρίσματα και Στρατηγική Σκέψη Από τους Οθωμανούς

Μέχρι Σήμερα [Türk Silahlı Kuvvetleri: Osmanlı'dan Günümüze İdeoloji, Karakteristik Özellikler ve Stratejik Düşünce]. Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας.

[Mpeloka S.] Μπελόκα, Σ. Α. (2017). Η Πόλη της Τρίπολης 1828-1862: Διοικητική, Δημογραφική, Πολιτική, Κοινωνική και Οικονομική Εξέλιξη [Tripoli Şehri 1828-1862: İdari, Demografik, Politik, Sosyal ve Ekonomik Gelişme]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

[Mpelses, K. P.] Μπέλσης, Κ. Π. (2013). Από την Οθωμανική Νομιμότητα Στο Εθνικό Κράτος: Το «Άτομο» στο Επίκεντρο της Ιστορίας: Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850) [Osmanlı Meşriyetinden Ulusal Devlete: Tarihin Merkezindeki "Birey": Lykourgos Logothetes (1772-1850)]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

[Mpozikes, S.] Μποζίκης, Σ. (2018). Δημόσια Οικονομικά και Συγκρότηση Εθνικού Κράτους το 1821 [1821'de Kamu Maliyesi ve Ulusal Devlet İnşası]. Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Σχολή Ιστορίας και Μετάφρασης - Διερμηνείας. Τμήμα Ιστορίας.

[Palaze M.] Παλάζη, Μ. Φ. (2018). Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια και Γυναικεία Διδασκαλική Κινητικότητα και Κοινωνικότητα: Συμβολή στις Διαδικασίες Εκσυγχρονισμού και Εθνικής Συγκρότησης Στο Οθωμανικό και Ελληνικό Πολιτικό Πλαίσιο: (1857-1922) [Archigeneia Okulları ve Kadınların Öğretim Hareketliliği ve Sosyalliği: Osmanlı ve Yunan Siyasi Bağlamında Modernleşme ve Ulusal Oluşum Süreçlerine Katkı: (1857-1922)]. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

[Papadopoulos, I. G.] Παπαδόπουλος, Ι. Γ. (2008). Η Μετανάστευση Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος Αιώνας-1923): Οι Ελληνικές Κοινότητες της Αμερικής και Η Αλυστική Πολιτική της Ελλάδας [Osmanlı İmparatorluğu'ndan Amerika'ya Göç (19. Yüzyıl-1923): Amerika'daki Rum Toplulukları ve Yunanistan'ın Kurtarıcı Siyaseti]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

[Papastamatiou, D.] Παπασταματίου, Δ.Χ. (2009). Οικονομικοκοινωνικοί Μηχανισμοί και το Προϋχντικό Φαινόμενο στην Οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου Αιώνα: Η Περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκ [18. Yüzyılın Osmanlı Peloponez'indeki Ekonomik ve Sosyal Mekanizmalar ve Yaygın Fenomen: Panagiotis Benakis Örneği]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ).

[Parazoglou, A. G.] Παπάζογλου, Αλέξανδρος Γ. (2014). Άνθιμος Αλεξούδης: Ένας Λόγιος Ιερωμένος της Ύστερης Οθωμανικής Εποχής: Βίος και Έργο (Συγγραφικό, Αρχαιολογικό, Παλαιογραφικό και Άλλο) [Anthimos Alexoudes: Geç Osmanlı Döneminin Bilgili Bir Rahibi: Hayatı ve Eseri (Yazarlık,

- Arkeolologluk, Paleografik ve Diğerleri)]. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ). Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών. Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών.
- [Paterake, A. G] Πατεράκη, Α. Γ. (2012). Άτυπες Μορφές Κοινωνικής Διοίκησης των Χριστιανών στην Ύστερη τουρκοκρατία στην Κρήτη: (1858-1898) [Girit'teki Geç Türk Yönetiminde Gayri Resmi Hristiyan Sosyal Yönetimi Biçimleri: (1858-1898)]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών.
- [Patoures, K. I.] Πατούρης, Κ. Ι. (2010). Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα Κατά την τουρκική Κατοχή [Türk İşgali Sirasında Oniki Ada'da Kilisenin Eğitimdeki Rolü]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών. Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού.
- [Perakes, E.] Περάκης, Ε. Ι. (2005). Έρευνες για την Οικονομία και την Κοινωνία της Κρήτης του 19ου Αιώνα: Οι Οικονομικοί, Κοινωνικοί και Πολιτικοί Όροι Κατάρρευσης της "Χαλέπας", 1878-1889 [19. yüzyılda Girit Ekonomisi ve Toplumu Üzerine Araştırmalar: "Halepa"nın Çöküşünün Ekonomik, Sosyal Ve Politik Koşulları, 1878-1889]. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Petrone E.] Πέτρον, Η. Π. (2017). Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι [15. Yüzyılda İstanbul'da Yüksek Eğitim]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Philippidou, A.] Φιλίππιδου, Α. Φ. (2014). Το Κίνημα των Νεοτούρκων και Οι Επιπτώσεις του στις Ελληνικές Κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1908-1922) [Jön Türkler Hareketi ve Osmanlı Devleti'ndeki Rum Cemaati Üzerindeki Etkisi (1908-1922)]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- [Papazoglou, K.] Παπάζογλου, Κ. Γ. (2012). Έλληνες Τραπεζίτες στην Εξυπηρέτηση του τουρκικού Χρέους: Στοιχεία Στρατηγικής Επενδύσεων, Σχέση Ιδιωτικού - Δημοσίου Συμφέροντος(1856-81) [Türk Borçları Hizmetinde Yunan Bankerleri: Yatırım Stratejileri, Özel ve Kamu Çıkarı Arasındaki Bağlantılar (1856-81)]. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ). Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης.
- [Prindezes-Kampele, E. G.] Πρίντεζη-Καμπέλη, Ε. Γ. (2012). Η Ιστορία της Εκπαίδευσης στην Άνω-Σύρο (17ος – 19ος Αιώνας) [Yukarı Siroz'da Eğitimin Tarihi (17. – 19. Yüzyıl)]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών.
- [Samourkasidou, E. P.] Σαμουρκασίδου, Ε. Π. (2020). Αστικοί Μετασχηματισμοί και Εξέλιξη Πόλεων - Λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου (19ος - 20ος Αιώνας)

- [Kentsel Dönüşümler ve Şehirlerin Gelişimi - Doğu Akdeniz Limanları (19. - 20. Yüzyıl)]. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σχολή Πολυτεχνική. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- [Sarigiannes M.] Σαρηγιάννης, Μ. (2005). Περιθωριακές Ομάδες και Συμπεριφορές στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη, 16ος-18ος Αιώνας [Osmanlı İstanbul'unda Marjinal Gruplar ve Davranışları, 16. Yüzyıl-18. Yüzyıl]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας.
- [Sibe, J. M] Σίμπη, Ι. Μ. (2008). Η Έννοια της Κοινότητας στους Εβραίους της Ελλάδας: Δομή και Λειτουργία της Εβραϊκής Κοινωνίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία [Yunanistan Yahudilerinde Cemaat Kavramı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Toplumunun Yapısı ve İşleyişi]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.
- Shariat-Panahi, S. (2010). Όψεις της Κοινωνίας της Θεσσαλονίκης στην Ευρύτερη Περίοδο της Ρωσο-Οθωμανικής Σύγκρουσης 1768-1774: Με Βάση Τις Οθωμανικές Πηγές [Rus-Osmanlı İhtilafının En Uzun Yaşandığı Dönemde Selanik Toplumu 1768-1774: Osmanlı Kaynaklarına Dayalı Olarak]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Ιστορίας.
- [Skamnelou, P.] Σκαμνέλου, Π. (2001). Η Ελληνική Δημοτική Εκπαίδευση στην Ήπειρο της Ύστερης τουρκοκρατίας (1861 - 1913): Θεωρία και Πράξη [Geç Türk Yönetimi Sirasında Epir'de Yunan İlköğretimi (1861 - 1913): Teori ve Uygulama]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών.
- [Spanos V. K] Σπανός, Β. Κ. (2000). Οι Οικισμοί της Βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατία: (Από τον 14ο έως τον 19ο αι.) [Türk Yönetimi Sirasında Kuzeybatı Teselya'daki Yerleşimler: (14. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar)]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Spiliotopoulou M.] Σπηλιωτοπούλου, Μ. (2005). Η Σαντορίνη στην τουρκοκρατία: Κοινωνικές και Οικονομικές Πρακτικές στο Πλαίσιο της Οικογένειας. [Türk Yönetiminde Santorini: Aile Bağlamında Sosyal ve Ekonomik Uygulamalar]. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας.
- [Stathakopoulos, D. O] Σταθακόπουλος, Δ. Ο. (2009). Ιστορικές και Κοινωνικές Δομές του Μουσικού Θεάματος και Ακροάματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Η Συμβολή των Ρωμών [Osmanlı İmparatorluğu'nda Müzikal Gösteri ve Seyircinin Tarihi ve Sosyal Yapısı: Rumların Katkısı]. Πάντειο

Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνιολογίας.
Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας.

[Stavridopoulos I. N.] Σταυριδόπουλος, Ι. Ν. (2015). Μνημεία του Άλλου: Η Διαχείριση της Οθωμανικής Πολιτιστική Κληρονομιάς της Μακεδονίας Από Το 1912 Έως Σήμερα [Ötekinin Anıtları: 1912'den Günümüze Makedonya'da Osmanlı Kültürel Mirasının Yönetimi]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Stavridopoulos, I.] Σταυριδόπουλος, Ι. Ν. (2015). Μνημεία του Άλλου: Η Διαχείριση της Οθωμανικής Πολιτιστική Κληρονομιάς της Μακεδονίας Από το 1912 Έως Σήμερα [Ötekinin Sııtları: 1912'den Günümüze Makedonya'da Osmanlı Kültürel Mirasının Yönetimi]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Stournaras, G. I.] Στουρνάρας, Γ. Ι. (2002). Η Οργάνωση και Χρήση του Χώρου στην Περιοχή των Τρικάλων Κατά την Ώψημη Οθωμανική Περίοδο [Geç Osmanlı Döneminde Tırhala Bölgesindeki Mekanın Organizasyonu ve Kullanımı]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

[Theologou, K. S.] Θεολόγου, Κ. Σ. (2006). Συλλογική Ταυτότητα και Αστική Υφή: Η Συγκρότηση Ταυτότητας στις Κοινότητες του Παραδοσιακού Αστικού Χώρου, Θεσσαλονίκη 1430-1960 [Kolektif Kimlik ve Kentsel Doku: Geleneksel Kentsel Mekandaki Topluluklarda Kimliğin sOlusumu, Selanik 1430-1960]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών. Τομέας Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου.

[Tsiamalos, D.], Τσιάματος, Δ. (2007). Κοινωνική και Επαναστατική Συνείδηση των Ενόπλων της Ρούμελης στην Επανάσταση του 1821 [1821 İhtilali Sırasında Rumeli'deki Silahlı Birliklerin Sosyal ve Devrimci Bilinci]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

[Tsilenes, S. E.] Τσιλένης, Σ. Ε. (2009). Η Διαμόρφωση του Χώρου στην Κωνσταντινούπολη: Ο Ρόλος των Ομογενών Αρχιτεκτόνων Στο Δεύτερο Μισό του 19ου Αιώνα (1878-1908) [İstanbul'da Mekanın Şekillenmesi: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yabancı Mimarların Rolü (1878-1908)]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ) Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

[Vaharoglou E.] Βαχάρογλου, Ε. Θ. (2002.) Τα Σχολεία Της Πρωτοβάθμιας Εκπαιδύσεως Στον Καζά Θεσσαλονίκης και στον Καζά Λαγκαδά (1850-1912) [Selanik Kazası ve Langada Kazasındaki İlköğretim Okulları (1850-1912)]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Τομέας Ιστορίας, Δόγματος, Διορθοδόξων και Διαχριστιανικών Σχέσεων.

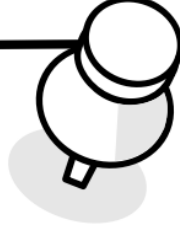
- [Vasilopoulou, N.] Βασιλοπούλου, Ν. Β. (2015). Τα Βασιλικά Συννοικέσια Κατά την Εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453): Πολιτικές Προσεγγίσεις [Paleologlar Zamanında Kraliyet Çörcatanlığı (1258-1453): Politik Yaklaşımlar]. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- [Zacharakes, N. E.] Ζαχαράκης Ν. Ε. (2009). Η Βασική Εκπαίδευση στο Δήμο Ερμούπολης: Τα Δημοσυντήρητα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία (1829-1862) [Ermoupolis Belediyesi'nde Temel Eğitim: Kamu Tarafından Yürütülen Karma Eğitim Okulları (1829-1862)]. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών.
- [Zygomalas D.] Ζυγομαλάς, Δ. Μ. (2013). Η Προστασία των Αρχιτεκτονικών Μνημείων του Βορειοελλαδικού Χώρου Από την Οθωμανική Κατάκτηση Έως Τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1361 - 1939) [2013 Kuzey Yunanistan'daki Mimari Eserlerin Osmanlı Fethinden İkinci Dünya Savaşı'na Kadar Korunması (1361 - 1939)]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Πολυτεχνική. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού.

Araştırma İnceleme Eserler

- Adıyeke, A. N. (2000). Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), Ankara: TTK.
- Adıyeke, A. N. ve Adıyeke N. (2007). Fethinden Kaybına Girit, İstanbul: Babiali Kültür
- Akgündüz, H. (1997). Osmanlı Medrese Sistemi. İstanbul: Ulusal Yayınları.
- Akgündüz, H. (1998). Tarihi Gelişimi İçinde Medreseler ve Üniversiteler: Başlangıçtan XV. Yüzyıla Kadar. Diyarbakır: Gençlik.
- Akyıldız, A. (2017). İnsanı yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı biyografi yazıcılığı ve problemleri üzerine. Osmanlı Araştırmaları / The Journal Of Ottoman Studies, 50, 219-242.
- [Andreades, A.] Ανδρεάδης, Α. Μιχ. (1904). Ιστορία των Εθνικών Δανείων Α΄ : Τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825). Το Δημόσιο Χρέος επί Βαυαρικής Δυναστείας, Αθήνα.
- Arpacı, M. (2017). Zihniyet tarihçiliği ve Georges Duby. A. Şimşek (Ed.), Dünyada Tarihçilik (271-289). Ankara: Pegem.
- Balta, E. (2003). Ottoman studies and archives in Greece, İstanbul: Isis Press.

- [Balta, E.] Μπαλτά, Ε. (1986). Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα. Τα Ιστορικά, 3, (6), 282-314.
- [Balta E. ve Spiliotopoulou, M.] Μπαλτά, Ε. και Σπηλιωτοπούλου, Μ. (1996). Έγγεια Ιδιοκτησία και Φορολογική Απαίτηση στη Σαντορίνη Τον 17ο Αιώνα. Μνήμων, 18, 109-142.
- Beyhan, B. ve Ergenoğlu, M. (2018). Revival of the Collective Memory with the Help of Cartographic Materials and GIS. 7th International Conference on Cartography GIS (7 ICCGIS 2018).
- Cengiz, A. H. (2018). Halepa Fermani ve Sonrasi Girit'te Yapılan Düzenlemeler . Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi , 8 (16) , 74-89.
- Febvre. L. (2016). Martin Luther Alın Yazısı. (çev. Serpil Gürer), Ankara: Cümle Yayınevi.
- Febvre, L. (1995). Rönesans İnsanı. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Yayınları.
- Ergenoğlu, M. (2016). Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Uygulamasının Taşra Yönetiminde Bir Usûl Olarak Kullanımı: XVIII. Yüzyılda Adana Sancağı. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Mersin.
- Kiel, M. (1994). “Dimetoka” Maddesi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 9. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dimetoka>
- Meşeci Giorgetti F. (2019). Doktora derecesinin kökeni üzerine bir inceleme. Tarih Okulu Dergisi, 12, (40), 425 – 446.
- Ortaylı, İ (2009). Tarih Yazıcılık Üzerine. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Sabancı, Z. (2023). Kadim Tartışmanın Ardından; Osmanlı'da Kimyasal Silah Üretimi var mıydı?. Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXVIII (1), 231-250.
- [Svoronos, N.] Σβορώνος, Ν. (1974). Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820: ένα γαλλικό υπόμνημα. Ο Εραμιστής, 11, 376-411.
- Theocharides, I. - Stavrides, T. (2002). Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmalarının Gelişimi", (Çev. Bayram Sinkaya). Türkler Ansiklopedisi, Cilt 15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 148-160
<https://ia601906.us.archive.org/5/items/TurklerAnsiklopedisi/Turkler-Cilt15.pdf>
- Uğur, Y. (2005) Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3(6), 9-26
- Yaşar, F. (2020). Yunanistan’da Osmanlı Tarihçiliği. Dünya’da Osmanlı Tarihyazımı I (174-238), Ankara: Doğu-Batı.

Wootton, D. (1988). Lucien Febvre and the Problem of Unbelief in the Early Modern Period. The Journal of Modern History, 60 (4), 695-730
<https://www.jstor.org/stable/1881014>



BÖLÜM 10

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE MİLLİYETÇİ AKIMLARIN YÜKSELİŞİ VE DÖNEM SOSYALİSTLERİNİN SAVAŞ ALGILAMALARI

Dr. ALİ ŞAHİN*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nde uluslaşma sürecinin iki temel ayak üzerinde ilerlediği gözlemlenmektedir:

Birincisi devletin yenileşme döneminden itibaren izlediği siyasal, toplumsal ve ekonomik değişim ve gelişim süreçleri. İkincisi ise; bu gelişmelerin dış dinamiklerle olan ilişkileri ve etkileşimi bağlamı, ulus devletlerin kurulma sürecinin etkileri.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarından itibaren kendisine oldukça üstünlük sağlayan Avrupa devletleri karşısında onlarla aynı düzeye ulaşma çabaları yoğunluk kazanmıştı. Bu çabalar yeni bir düzen arayışını gündeme getirdi. Buradaki temel amaç İmparatorluğu çözülmekten ve çökmekten kurtarabilmek için ona yeni bir hayat verecek aşının yapılması zorunluluğuydu. Bu da devlet yöneticilerinin gözlerini yeni gelişmelerin kaynağı olan Avrupa'ya çevirmişti. Tanzimat'la birlikte hem devletin örgütlenmesinde hem de toplumsal bağlamda yeni kurumların hayata geçmesi sağlandı. Ancak bunların belirli bir programdan ve kadrodan yoksun olması, tarihsel olarak Batı'yı "taklit"ten öteye gidememesi köklü değişimlerin yapılmasını engellemiştir.¹ Avrupa ile bütünleşmeyi hedefleyen girişimler kâğıt üzerinde kalmış, Avrupa devletleri ise artık iyileşmeyeceğini

*İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından IRP/53698 numaralı araştırma projesiyle desteklenmiştir.

¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara: 1999, s.60-73.

düşündüğü “hasta adam”ı bölüp kendi arasında paylaşmanın hesaplarını yapmaya başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklar bu hesapların hayata geçmesinde ve iktisadi hayatta yabancıların kurumsallaşması ve kökleşmesinde etkili olmuştur.

Osmanlı’da bu değişim çabaları negatif etkileriyle sürerken Avrupa özellikle 1500’lü yıllardan itibaren özellikle Latin Amerika ve Hint Okyanusu çevresindeki sömürgelerden, çok büyük bir altın, gümüş ve hammadde birikimini Avrupa kıtasına taşımaya başlamıştı.¹ Bu ise Avrupa’da sanayi devrimi öncesinde, kısa bir süre içinde büyük bir birikimin oluşmasına yol açtı. Kilise ile iş birliği içinde yüzyıllardır derebeylik sömürüsü üzerine kurulan feodal güçler yeni oluşan devrimci burjuvazi karşısında tutunamadı. Artarda gerçekleşen burjuva devrimleri üretimin yoğunlaşmasını ve pazar arayışını ve bunun sonucu olarak da pazar savaşlarını gündeme getirdi. Osmanlı Devleti ise İran, Hindistan gibi hem belirli bir iktisadi gelişmişlik düzeyi olan ama aynı zamanda da Avrupa devletlerinin avuçlarına alınabilecek önemli bir pazara sahip olan ülkelerdendi. Osmanlı açısından ekonomik anlamda yıkımı yaratan en kritik adımlardan biri ise kendisinden daha üstün olan kuvvetlere karşı pazarın aleyhine açılmasını yaratan adımları atmak oldu. Bunlar önce iyi niyetli olarak başlayan kapitülasyonlarla, daha sonra da çeşitli ticaret anlaşmalarıyla taçlandırıldı. Karşılıklı ticareti esas olan bu “ahitname”ler giderek tek taraflı bir hale dönüşecek ekonomik ve hukuki olarak bugün “imtiyaz” dediğimiz yabancıların lehine ayrıcalıklara dönüşecektir. Bu gelişmeler yaşanırken Rusya ile yaşanan Kırım Savaşı devletin daha da zayıflamasında kritik dönemeçlerden biri oldu.² Avrupalılar yaşanan sıkıntılar karşısında yardım elini uzatmak bahanesiyle bu ayrıcalıkların boyutlarını kendi lehlerine arttırdılar. Bunun sonucu ise Osmanlının aleyhine sürekli artan bir borçlanma olmuştur. Örneğin padişah II. Abdülhamit döneminde devletin borçları 252 milyona ulaşmıştı. Bu borç, çeşitli vergilerin borçlar için ayrılmasını zorunlu hale getiren uluslararası bir komisyon kurulması karşılığında 106 milyona indirilmişti. Duyun-u Umumiye yani Borçlar İdaresi yedi üyeden oluşacak bunlardan yalnızca biri Osmanlı temsilcisi olacaktı. Aslında bu son gelişme Osmanlı’nın son yıllarında Avrupalı Emperyalistler karşısında düştüğü durumu açıklamak için çarpıcı bir örnektir.

Bu dönemde özellikle Almanya, diğer ülkelerin atakları karşısında geri kalmamak için İmparator II. Wilhelm’in doğuya açılma politikası ekseninde II.

¹Eduardo Galeano, Latin Amerika’nın Kesik Damarları, Alan Yayınları, İstanbul, (y.y), s. 18-68.

² Rusya’nın bu dönemde Avrupa siyasetinde güç toplamasında kritik aşamalardan biri olan Kırım Savaşı ile ilgili dönemin sosyalist teorisyenleri Marks ve Engels’in görüşleri için bakınız: Taner Timur, Marks, Engels ve Osmanlı Toplumu, Yordam Kitap, 1. Basım, İstanbul, 2012, s. 40-53.

Abdülhamit’le iyi ilişkiler kurmaya yönelmiş Türk-Alman iş birliğinin ilk adımları bu dönemde atılmıştı. Bunun sonucu olarak da demiryolları inşa edilmeye başlandı. Bu yıllarda hem Almanya’ya hem İngiltere’ye verilen demiryolları imtiyazları Avrupa pazarının doğuya ulaşmasında çok etkili oldu. Bu dönemde ekonomik iş birliğinin yanında Almanlarla askeri alanda da yoğun bir iş birliğine girilmişti. Bu iş birliği gelecekte Birinci Dünya Savaşı’nda oluşacak askeri ittifakın ilk işaretlerini vermektedir. 1882 yılında Almanya’dan gelen dört subaylık gruptan sonra 1883’te görev alan Von Der Goltz başkanlığındaki uzmanlar on iki yıl süreyle Osmanlı ordusunun eğitimini yönlendirmişlerdi. Balkan Savaşları sonrasında uğranılan yenilgi sonrası da yeni bir Alman subaylar grubu gelmiş İstanbul’daki ordu komutanlığı General Liman Von Sanders’e verilmişti. Geniş yetkiler verilen Sanders Harbiye Bakanlığı’na haber vermek koşuluyla bütün askeri birlikleri denetleme yetkisini almıştı.¹

Osmanlı Devleti son dönemlerini yaşarken Birinci Dünya Savaşı’nı olgunlaştıran koşullar esas olarak yeni oluşan ulus devletlerin rekabeti ve XX. yüzyılda emperyalist birikimini tamamlamış olan büyük devletlerin çıkar çatışmalarının keskinleşmesiydi. Avrupa’da biraz önce bahsedilen burjuva devrimlerinin yaşanması sonrasında oluşan ulusçuluk hareketleri sonucu, savaş öncesinde ulusların bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle yirmi civarında ulus devlet oluşmuştur. Bu ulusların bir kısmı Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda olduğu gibi aynı devlet altında olmalarına rağmen ortak bir ulus çatısını tam olarak sağlayamamışlardı. Bu uluslar içinde ortak pek çok dil din gibi faktörler olsa dahi kendi mikro ulusçuluğunun çıkarlarını üstün gören bir eğilim belirmeye başladı.² Özellikle Antropoloji biliminin ortaya çıkmasıyla ırkların üstünlüğüne dayalı teoriler gündeme geldi. 19. yüzyılda Alman düşünür Gobineau’nun ortaya attığı üstün ırk teorileri, bazı tarihsel gerçeklikleri de tahrif ederek beyaz ırkın üstünlüğünü gündeme getirdi. Almanya daha sonra II. Dünya Savaşı’nın da önemli moral kaynaklarından olan Cermenlerin üstünlüğü teorisini kendi toplumunun başka uluslara saldırganlaşması yönünde işledi. Benzer eğilimler diğer emperyalist ülkeler açısından da görülecektir. Rusya, Slavların üstünlüğünü savunarak Panslavizm akımını güçlendirmeye çalıştı. Rus yazarlarının romanlarında da işlenen Rus Misyonu ve Slav milletlerini kurtarmak, ve Rusya’nın Asya’da ve Avrupa’da yayılmasını sağlamaktı. İngilizler de Anglosakson efsaneleri ile bu koroya katıldılar.³ Zaten onların üstünlüğü oldukça

¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C:8, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011, s.367.

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX , İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2011, s.356-357.

³ Karal, a.y.

fazla olan yayılcılığı ve sömürgeleri elinde tutmasından geliyor, bu durumu adeta meşrulaştırıyordu. Fakat elbette meselenin özü Bolşevik Devrimi'nin önderi Lenin'in "Emperyalizm" tahlilinde ortaya koyduğu kapitalizmin 20. yüzyıl başında artık belirli bir gelişmişlik aşamasına ulaşmış olması ve sermaye ihracı için paylaşım savaşlarının kaçınılmaz bir hal almasıydı.¹ Emperyalist ülkelerin paylaşım mücadelesine çeşitli kılıflar bulmak için elbette çeşitli kuramlar ve buna uygun politikalarla halkları buna ikna edecek moral değerler yaratma ihtiyacı vardı. Sömürgeciliğin iktisadi olarak emperyalist aşamaya ulaşan nicel birikimi özellikle İngiltere ve Fransa bakımından Sanayi Devrimi sonrası büyük hamlelere zemin hazırlamış Almanya ve İtalya ise bunlara ulusal birliklerini tamamladıktan sonra katılmışlardı.

Avrupa'da sömürgeleri paylaşmak için başlayan mücadele, savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Genel tablo bu yöneydi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılımı öncesinde onun bu eğilimini belirleyen olguları değerlendirmek gerekirse; devletin üstyapı kurumlarındaki değişim, hem siyaseti belirleyen entelektüel yaşamda hem de pratik siyasal adımlarda geçmişten farklı yönelimleri zorunlu kılmıştır. Osmanlıcılık ve İslamcılığın devletin kurtuluş çareleri içinde eski önemini yitirmesi, kaybedilen topraklar ve Balkan Savaşları'yla birlikte ayrılıkçı ulusçu hareketlerin etkileri hızlanmıştı.

1- Narodnizm Etkisi ve Türkçülüğün Yol ayrımı

Özellikle 1908 Devrimi sonrasında devletin yeni ideolojisi şekillenmeye başlamıştır. Türkçülüğün bu dönemde ikili bir karakteri olduğu göze çarpmaktadır. Birincisi doğal sınırlarına ulaşan devletin Türk olan unsurlarını bir arada tutmayı hedefleyen bir harç işlevi görmesiydi. Diğer taraftan ise imparatorluğun "hegemonik" geleneğinden kaynaklanan dış Türkleri de bir ölçüde yeni oluşan devlet yapısı içine almak ve kaynaştırmak gibi bir hedef bir aradaydı. Öte yandan Rus devrimci hareketinin gelişmesinde en önemli ideolojik etkenlerden olan Narodnizm akımı burada eğitim alan Türk aydınları üzerinde etkili olmuştur. Bu etki iki kanal üzerinden; bir taraftan Balkanlardaki sosyalist aydınlar ve Kafkaslar üzerinden Türkiye'ye gelen Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar aracılığıyla olacaktır.²

Akçura'ya göre 1900'lerin başından itibaren devleti Osmanlılık fikri temelinde bir arada tutmak mümkün görünmüyordu. Akçura Rusya'daki faaliyetlerinden sonra ülkeye dönüşünde 16 Eylül 1919'da Türk Ocağı'nda verdiği konferansta Türkçülük konusundaki ayrımlara değinmiştir. Burada,

¹ Lenin, Seçme Eserler 5, Çev. Süheyla Kaya, İnter Yayınları, İstanbul, s.66-79.

² Mehmet Ulusoy, Türk Devrimi ve Milliyetçilik, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 116.

Türkçülüğü “demokratik Türkçülük ve “Emperyalist Türkçülük” olarak zamanla iki kola ayrıldığını ortaya koyarak, doğru olanın ve ülkeyi kurtuluşa götürecektir. ¹ Akçura’nın 1928 yılında yazdıklarında bu dönemle ilgili daha net çıkarımlar yaptığı görülmektedir. O’na göre “Osmanlı devletinin içeride Türklük yada İslamiyet düşüncesi gütmesi dışarıda Pantürkist ya da Panislamist olmasını gerektirmez” demektedir.² I. Dünya Savaşı’nda aktif görevler alan bir aydın olan Akçura devletin bu hedefleri düşünüldüğünde bir dünya savaşına girmesini hem güç dengelerini tahlil ederek değerlendirmekte hem de sakıncalı taraflarına işaret etmektedir:

“Osmanlı hükümetinin umumi harbe girişinden biraz evvel bir ittifakla Almanya’ya bağlandığına dair yerli ve yabancı basında yayınlanan değerlendirmeler ve açıklamalar resmi mahiyeti henüz belgelenememiştir. Ancak şurası aşıkardır ki Balkan felaketi akabinde ordunun düzenleme ve ıslahı maksadıyla celp edilen Heyet ve ondan evvel muhtelif vazife ve maksatlarla saltanat-ı seniyye merkezine gelmiş ve getirilmiş olan Almanlar pek tabi olarak merkezi devletler lehine nüfuz kullanmaktan geri kalmıyor ve bununla birlikte bunların mesaisi pek de verimli olmuyordu. Çünkü hükümet müteselsil harplerin neticeleriyle bitap kalmış olan millet ve orduyu İtilaf devletlerinin pek de lehimizde olmayan hareket tavrına rağmen yeni bir badireden korumayı elzem görüyor ve merkez devletlerine teveccühkar gibi görünen bir azınlığın zımnı arka çıkmasına bile galebe çalıyordu.³ Cihan harbine karışmamak için gelecek mülahazalarının da itibara alınması elzem idi:

1- Ordu zayıf ve noksanları pek çok idi; Balkan harbindeki azim zayıyatını telafiye vakit bulmadan başladığı bu seferberlikte pek büyük ihtiyaçlar ile karşılaştı. Özellikle bir kış harbi icrasına maddeten muktedir değildi.

2- Gerek ordunun arz edilen haline, gerekse umumi harbin fazlaca uzamak ihtimaline nazaran bu badireye iştirakimizden fayda yerine bilakis zarar umuluyordu.

3- Coğrafi vaziyetimiz itibariyle itilaf devletleriyle sınırdaş bulunduğumuzdan dolayı adı geçen tarafın karadan veya denizden tazkinine uğramak ihtimali galip ve böyle bir halde ise kendileriyle irtibat ulaşımımız bulunan merkez devletlerinden fiili yardımlar görmemiz imkanı mevcut değildi.

¹ Kemal Şenoğlu, Yusuf Akçura, Kemalizm’in İdeoloğu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.29.

² Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım, İstanbul: 2002, s. 400-401.

³ Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.153.

4- 1807’de büyük Napolyon ile ittifak ederek yine böyle bir umumi badireye atılmış olan Devlet-i Aliye pek fena bir antlaşma ile işin içinden çıkabilmiş idi. Bu seferki cihan harbinde bize aynı suretle belki daha müthiş şer ve zarar getirmesi ihtimali galip idi.

5- Bu seferki umumi harbin bir asır evvelki cihan harbi gibi ve hatta daha ziyade uzaması pek ziyade muhtemel ve bizim maalesef müsait olmayan hal ve kaynaklarımızla buna tahammül edebilmemiz imkânı müşkül ve zayıf idi”.¹

Pratikte ise Türkçülük bütün Türkleri birleştirmeye hedefleyen Turancılığa da zemin hazırlayan bir role sahipti. Bunu savaşa ilerlenen süreçte görmek mümkündür. Osmanlı’nın geleneksel düşmanı olan Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya karşısındaki güçlere katılımı, İttihat Terakki’nin Rusya’daki Türklere olan ilgisi noktasında Alman ittifakı ile olan kader bağının daha da pekişmesine yol açan etkenlerden olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı’nın eşiğine gelindiğinde Turancı biçimini alan Türkçülük, bir anlamda partinin ideolojik yönelimini belirlemiştir. Örneğin Akçura Osmanlı Devleti’nin dağılma etkenlerini maddelerken kapitülasyonların varlığına özel olarak işaret etmektedir:

“Kapitülasyonlarla gayrimüslim Osmanlı tebaasının bir nevi himayesine hak kazandıklarını iddia eden ecnebi devletlerin tesirleri ile, muhtelif mezheplere mensup Hristiyan tebaasının hükümet tarafından idaresinde birtakım müşkülâtın yüz göstermesi; Osmanlı Devletinin zayıflamasından fırsat bulan ecnebi devletlerinin Kapitülasyonlarda münderiç bazı maddeleri fazla serbest tefsire başlayarak, Osmanlı tebaası Hristiyanları himayeye kalkışıp onları metbu devletlerine karşı itaatsizliğe teşvik etmeleri...”²

İttihat Terakki’nin Türkçü düşünceleri benimsemesi önce çok yakın görünmeseler de Yusuf Akçura, 1913 yılından sonra da Ziya Gökalp aracılığıyla resmi görüşü haline gelecektir.³ Gökalp’in savaşa dair düşünceleri daha çok iktisadi ve milli bir ekonomi kurma temellidir. O’na göre ülke Birinci Dünya Savaşı sırasında dışa kapanan bir ekonomi geliştirebilecek, kendi yağıyla kavrulacak, sosyal bir bütünlük kazanacak, hem tarım hem de sanayi ülkesi olabilecekti. Bunun gerçekleşebilmesi için de savaş içinde “milli Türk burjuvazisi”ni yaratabilmek amacıyla yabancıların elinde bulunan kaynakların

¹ A. e., s. 152.

² Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.7-8.

³ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Ankara, 1975, s.198.

Türk-Müslüman tüccarının eline geçebilmesi için İttihat ve Terakki'ye yakın çevrelere ticari ayrıcalıklar tanınmaya başlanmıştır. Milli İktisat uygulamasının en önemli adımı Eylül 1914'te, kapitülasyonların kısmi kaldırılması oldu.¹ Toprak'a göre Gökalp'te ifadesini bulan "siyasi halkçılık" ulusal egemenlik anlayışına giden sürecin ilk basamaklarıdır:

"Meşrutiyet halkçılığının siyasal boyutu "siyasi halkçılık"ta kristalleşmiştir. Siyasi halkçılık ulus-devlet kuruculuğunu amaçlayan, siyasal bağımsızlığa yönelik, bireylerin siyasal hak ve özgürlüklerini gözetten bir halkçılık türüdür. Türkiye'nin ulusal bağımsızlığını sınırlayan, yabancılara ve gayri Müslim "Levanten" unsurlara ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılması siyasî halkçılık için bir zorunluluktur. Millî Mücadele dönemi 18 Eylül 1920 "Halkçılık beyannamesi" siyasî halkçılık doğrultusunda gelişecek ve ulusal egemenlikle özdeşleşecektir."²

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Çanakkale'de kazanılan zafer Türkçü çevrelere olumlu yönde yansımıştır. Bu zafer Balkan Savaşları'nın rövanşı olarak görülecek toplumsal motivasyonu arttırmada bir moral gücü olarak kullanılacaktır.³ Akın'ın dikkat çektiği üzere Çanakkale Savaşı hem milliyetçi tarih yazımında hem de toplumsal kültürel yaşamda önemli değişikliklere yol açmıştır. Savaşın topyekünlüğü silahların daha ağır kayıplara neden olması, savaş olgusuna toplumun dahil olma ve seferberlik bilinci sürecini hızlandırmıştır. Bu anlamda milliyetçiliğin kazanılan zafer sayesinde topluma nüfuz etmesinde çeşitli araçların rolü arttırılmıştır. Bu noktada yayın faaliyetleri ve toplumu aydınlatma misyonu önem kazanacaktır. Çanakkale'nin dünya siyasal hareketine etkisi ise; zaferin etkisiyle müttefik desteğini kaybeden çarlık Rusya'sında Bolşevik Devriminin gerçekleşmesiydi.⁴

¹ Ergun Aybars, T.C Tarihi 1, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1986, s. 61-70.

² Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: <http://www.haberveriyorum.net/haber/zafer-toprak-ii-mesrutiyette-solidarist-dusunce-halkcilik> (18.11.2015)

³ Rıdvan Akın "İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı:3, s. 35. (15-47)

⁴ Akın, a.e. s.36, Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara: 2004, s. 57-58, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı Ankara: 1994, s. 429-434.

2- İttihat ve Terakki Döneminde Sosyalizm ve Önde Gelen Sosyalist Simaların Savaş Algısı

1908 Devrimi'ne kadar olan süreçte sosyalist fikirler kendine halk kitleleri nezdinde bir karşılık bulamamıştır. Daha çok azınlıklar üzerinde bir etki görülmektedir.¹ Jön Türk Devrimi'nin sınırlı özgürlük ortamında, ilk sosyalist fikirler, kendisine belirli mecralar yaratmayı başarmıştı. Önceki dönemin cılız işçi hareketleri de buna dinamik bir potansiyel yaratmıştı. Ancak bu dönem sosyalistlerinin sınırlı bir sosyalizm bilgisi olduğu konusunda genel bir görüş birliği vardır. Hüseyin Hilmi ve dönemin ilk sosyalistleri sosyalizm anlayışı konusunda kavramsal olarak oldukça çelişkili şeyler savunuyorlardı. *İştirak* adlı bir gazete çıkarmaya başlayan Hilmi, sosyalist fikirlerle İslamiyet'i ve liberalizmi bağdaştırmaya çalışan bir ideolojik düzlem yaratmaya çalışıyordu. Bu da onların sosyalizm bilgisinin sınırları konusunda önemli ipuçları veriyordu. Hilmi, yazılarında daha çok dönemin yeni oluşan işçi sınıfının sorunlarından bahsediyor ve İttihat Terakki yönetimine eleştiriler yöneltiyordu. Örneğin *İştirak*'in ilk sayısında şöyle söylenmektedir:

“Esasen medeniyet nedir? İnsanın esaretten kurtularak bazı harici ve tabiat kuvvetleriyle karşı karşıya gelebilmesi değil mi? insan özgürlükle değerlenir. Medeniyete doğru atılacak ilk adım işçilerin sefaletten kurtarılması ile olur. çünkü maddi olayların maneviyat üzerindeki etkileri inkar edilemez. İşte sosyalizm insanlığın adalete ilerleyişinin ilk gerçek davasıdır ki başarılı olacağı açıktır. Hiç kimse iddia edemez ki işçiler on sene öncesine göre daha rahat yaşıyor.”²

Birinci Dünya Savaşı döneminde dönemin sosyalist örgütlenmesi olarak öne çıkan Osmanlı Sosyalist Fırkası daha çok sosyalizmle İslamiyet'i bağdaştıran muğlak denilebilecek bir sosyalizm anlayışına sahipti. Parti, dönemin hakim ideolojisi olan milliyetçiliğe karşı bir tutum almaktadır. Partinin yayın organı olan *İştirak* gazetesinde Ruşen Zeki adıyla yayınlanan bir yazıda “ sosyalizmin bütün insanları kardeş olarak gördüğü belirtildikten sonra, insanlığın sefaletten kurtulması yolunda tek engelin milliyetçilik” olduğu vurgulanmaktadır.³ 1913 yılında eleştirel tavrı üzerine partisi kapatılan Hilmi sürgüne gönderilmiş

¹ Paul Dumont, “20 Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmış Kaynaklar” Toplum ve Bilim, S:3, 1977, s.31.

² Selçuk Gürsoy, Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013 s.215-216.

³ Dr. Yusuf Tekin “Türkiye’de Sosyalist Hareket “İştirak Çevresinin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Birer Değerlendirme, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Sayı, 57- 4, s.180.

sonrasında 1918’de yeniden ülkeye dönüşüne izin verilmişti.¹ Hilmi’nin hareketi önce sol fikirleri savunmakla başlayacak fakat giderek liberal bir muhalefet çizgisi olarak sönmünecektir.² Bundan sonra Cumhuriyet dönemine kadar ciddi anlamda bir sosyalist örgüt görülmemektedir. Cumhuriyetle birlikte özellikle Bolşevik devriminin de etkisiyle sosyalist parti ve örgütlenmeler kendisine hayat bulacaktır.

II. Meşrutiyet sonrasına genel olarak bakılacak olursa bu noktada Türkiye’de sosyalizmin kendine bir mecra bulmasında esas olarak küçük sosyalist örgütlenmelerden çok, merkezi düzeyde İttihat Terakki’nin halkçı ve sosyalist görüşlere yaklaşması belirleyici olacaktır. İttihat Terakki’nin resmi ideolojisi olan Türk milliyetçiliğinin halkçı bir kökene dayanması bunda en önemli arka planı oluşturmuştur. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Mustafa Suphi vb. gibi Rusya’da eğitim gören aydınların etkileri, dönemin siyasi sürecini de derinden etkileyecek, Cumhuriyet sonrasına kalan sosyalist mirasın oluşmasında ve İttihatçı kadroların halkçı doğrultularının oluşmasında tayin edici olacaktır. 1908 devrimiyle birlikte, sosyalist fikirler iktidara gelmemiş olsa da İttihatçı kadrolar tarafından tartışılmış, düşünsel bir atmosferin dinamikleri ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz 2. Meşrutiyet’le birlikte, bir siyasal parti hayatının başlaması bunda belirleyici etkenlerden biridir.³ Özellikle devlet sosyalizminin benimsenmesi bu sürece denk gelmiştir.⁴ Son yıllardaki araştırmalarda, Jön Türkler’in bu dönemde sosyalist fikirlere yönelmesinin Atatürk’ü de etkilediği görülmektedir. Atatürk’ün daha ilk devrimci örgütlenmelere giriştiği 1904 yılında yazdığı bir notta “evvela sosyalist olmalı maddeyi anlamalı” yazdığı görülmüştür.⁵ Türk Devrimi’ne Ekim Devrimi’nin etkileri özellikle milli mücadelenin liderlik düzeyinde de kendisini göstermektedir. Halkçılık Beyannamesi ve Mustafa Kemal’in bu dönem yaptığı halkçılık ve “sosyalizm” vurguları bunun en önemli göstergeleri olacaktır. Konumuz bağlamında düşünüldüğünde örneğin Birinci BMM’ne sunulan, halkçılık programının taslağını oluşturduğu 1921 Anayasası’nın 7. maddesinde Büyük Millet Meclisi’nin yetkileri sayılırken bu

¹ İlhan Akdere, Zeynep Karadeniz, Türkiye Solu’nun Eleştirel Tarihi, (1908-1980), Evrensel Yayınları, İstanbul, 1994, s.24.

² Murat Belge, “Siyasal Partiler, Osmanlı Solculuğu ve İştirakçi Hilmi”, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul: 1985, s. 1451.

³ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2002, s. 405.

⁴ Bu konuda yeni ortaya çıkan kaynakların incelemesi bakımından bkz., Arda Odabaşı, Osmanlı’da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.

⁵ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998-2001’den aktaran, Doğu Perinçek, Bilimsel Sosyalizm ve Bilim, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s.167.

yetkilerden biri olan savaş ilanına karar vermenin önkoşulu “vatan savunması olarak” belirtilmiştir.¹

Türkiye’de sosyalizmin en önemli temsilcilerinden Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası’na önderlik eden Dr. Şefik Hüsnü’nün de dönemin koşulları içindeki değerlendirmeleri oldukça “olgun” ve “köşeli” fikirler olarak öne çıkmaktadır:

Şefik Hüsnü’ye göre Birinci Dünya Savaşı’nın son döneminde gerçekleşen Büyük Sosyalist Ekim Devrimi’nin iktidarı ulusların kendi kaderinin tayin hakkını benimsemekle kalmamış, sömürge halklarının emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşlarına fiili yardımlarda bulunmuştur. Bunun ilk örneklerinden biri de Türk Kurtuluş savaşıdır. Büyük Ekim Sosyalist Devrimi’nin işçi sınıfı iktidarı, çarlığı devirerek dünyada antiemperyalist mücadele için elverişli bir ortamı yaratmakla kalmamış, Türkiye kurtuluş savaşını meşruiyetini ve bu amaçla kurulan Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ni ilk tanıyan ve maddi yardımda bulunan devlet olmuştur. Sovyet iktidarı, deyimim tam anlamıyla Anadolu halklarının “kara gün dostu” olmuştur.²

Şefik Hüsnü yine bir başka önemli yazısında Birinci Dünya Savaşı’nın yol açtığı sorunları dönemin bazı yazarlarına atıfla tahlil etmektedir. Ona göre bu dönemde iki görüş dikkat çekmektedir:

“Devrimcilerin iddiasına göre genel savaşla birlikte kapitalizmin verimli gelişme dönemleri son bulmuş, burjuva toplumu hızlı adımlarla çöküntü uçurumuna yuvarlanmaya başlamıştır. Bu yüzden Avrupa yalıtlanmış, yeri yurdu olmayan bir iktisadi bunalım içinde kıvrınmakta ve şimdiye değin görülmemiş bir dereceyi bulan sınıf mücadelesinin şiddeti, dünya çapında bir proletarya ihtilali arifesinde bulunduğumuzu göstermektedir. Diğerleri bunun büsbütün aksini iddia ediyor. Savaş sırasında bazı basiretsiz yöneticilerin, çoğu Avrupa ülkelerinde yaydıkları ve uyguladıkları köklü halkçılık politikası az kalsın bir akımı perişanlaştıracak ve yok edecek bir ihtilale sürüklüyordu. Genel savaş ulusları bu çıkmazdan kurtardı, halkçılık bir daha itibar görmeyecek biçimde iflas etti. Artık milletleri kurtuluşa götürecek bir koyu nasyonalist devre açılmıştır. Bu ifadenin halk dilindeki anlamı: savaş dolayısıyla baskı ve hükmetme vasıtalarını düzenlemiş ve artırmış olan sermayedar burjuvazi, pervasızca, çalışan halk kitlelerini sömürecek, üretimine yeni pazarlar bulmak ve emperyalist amaçlarına erişmek için gerekli gördüğü zaman silah altına alacağı halkı komşu uluslar

¹ Prof. Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Anayasa Hukukunun Temel Metinleri, 8. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2012 s.4.

² Şefik Hüsnü, Yaşamı Yazıları Yoldaşları, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 2000, s.18.

üzerine saldıracak; ister savaş ister barış olsun sermayedar burjuvaların kasalarını dolduracak bir kahramanlık menkıbeleri ve edebiyatıyla dolu yeni bir ‘altın devri’ açılacak.”¹

Şefik Hüsnü bu yazısında özellikle dünya savaşları içindeki emperyalist savaşlardaki ittifak politikasının sakıncaları üzerinde durmakta bunu nihai bağımsızlığımız bakımından yaratacağı sakıncalara işaret etmektedir:

“Bugün bağımsız bir devlet olarak dünya manzumesinde bir yer sahibi olmakla, toplumsal durumumuz değişmiş olmuyor. Biz Türkiye’nin küçük büyük, emperyalist zümrelerden biri ile anlaşmasına, herhangi bir devlet ile diğer devlete karşı ittifak kurmasına aklın, mantıken ve politik bakımdan imkân görmüyoruz. Küçük birleşmeler bilindiği gibi büyüklerin etki ve nüfuzuna bağlıdır. Büyükler ile: İngiltere, Fransa, İtalya ile işbirliğine akıl erdirmek çok güçtür. Şu iki şıktan biri olacaktır. Ya gönlümüzle bu aç gözlü kapitalist devletlerin ekonomik egemenliği altına gireceğiz. O zaman bu kadar kan pahasına elde ettiğimiz ulusal bağımsızlığımıza elveda demek gerekecek ve ne biçimde ittifak kurarsak kuralım Avrupa emperyalistlerinin elinde hor ve aşağılık bir alet derecesine düşeceğiz. Ya da büyük kıskançlıkla politik, ekonomik bağımsızlığımızı koruyacağız kesinlikle iddia edilebilir ki, İngiliz ve Fransız emperyalistleri ve hatta onların ikinci ve üçüncü derecedeki uyduları bizi yaşatmamak için başvurmadıkları vasıta ve entrika bırakmayacaklardır. Avrupa’nın karışık durumu gereği bizzat büyük devletlerin bizimle savaşmasına az ihtimal veriyoruz. Fakat bunların bunlara Irak’a Suriye’ye Kürdistan’a dört elle sarılmak istemelerinden, bu küçük geri ulusları taassuplarını tahrir suretiyle ilerde bize karşı saldırtmak emelini beslediklerini şimdiden sezmek mümkündür. Demek oluyor ki bizim burjuva hükümetleriyle ortak hiç bir yanımız yoktur. Ve varlığımızı onların emniyetine bağlamak intihar etmekle birdir. Türk ulusu büyük çoğunluğu itibarıyla bir yoksul ve orta hal ile ulusudur. Emperyalist rekabetlerle hiçbir alışverişimiz olamaz. Dünya mücadelesinde bizim yerimiz proletarya cephesindedir. Şimdiye değin hareketimizde tek etken -çoğu kez mahiyeti anlaşılmaksızın- sınıf ziddiyetleri düşüncesi olmuştur. Ve bu nedenle işlerimiz emin bir yolda ilerledi. Bundan sonra da büyük bir azimle ve bilinçli bir tarzda aynı yolda yürümeliyiz. Bu yol bizi Sovyetler ittihiyatıyla ittifak bağlarımızı kuvvetlendirmeye ve devrimci şiarlarımızı kabul edecek diğer doğru ulusları ile ve dünya proletaryası ile, kapitalist emperyalizme karşı birleşik bir cephe teşkil etmeye yöneltecektir. Ülkemiz için emperyalizme karşı olmayan bir devlet

¹ Şefik Hüsnü, “Dünya Savaşının Doğurduğu Toplumsal Hareketler, Aydınlık, Sayı:23, Temmuz 1924’dan aktaran, Şefik Hüsnü, Türkiye’de Sosyal Sınıflar, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997, s. 199, 200.

savaşı düşünmek mümkün değildir. Oysa sınıf mücadelesiyle toptan olarak sıkı bir tarzda ilgilenmek zorundayız.¹

Hüsnü bir başka yerde ise II. Enternasyonal'in I. Dünya Savaşı karşısında aldığı tutumu sosyalist liderler Lenin ve Stalin'in değerlendirmelerine paralel bir biçimde eleştirmektedir:

"2. Enternasyonalin niteliğini ortaya koymak için enternasyonal politikasını ve bir dünya savaşı sırasında aldığı durumu incelemek gerekir. başlıca şiarı: 'çarlığa düşmanlık' idi emperyalizmin kendi içindeki çarpışmak üzere bulunduğu bu dönemde, bir genel savaşın işçi örgütünün gelişmesine engel olacağını göz önünde bulunduran enternasyonal, savaş ve askerlik aleyhtarlığını şiar edinmişti. Kongre kararları savaşın kapitalist düzenin bir zorunlu sonucu olduğunu, savaşa karşı en etkili mücadelenin sosyalist propagandası olduğunu kaydediyordu. Fakat uygulanacak yöntem İkinci Enternasyonal'in reformcu ve ütöhist eğilimini yüze çıkartmaktadır. Örneğin Londra (1896) ve Paris (1900) kongrelerinde devamlı orduların ortadan kaldırılması, halk milislerini teşkili, savaş ilanından önce halkın oyuna başvurulması gibi pratik değeri olmayan istekler ileri sürülmüştü. Bütün diğer proletarya istekleri gibi bunlar da işçi sınıfı, parlamentolarda çoğunluğu sağlayınca gerçekleşeceği iddia ediliyordu. ...Herhangi bir emperyalist savaşa karşı amansız düşmanlığını belirten Enternasyonal, savaş tehlikesini önlemek için ne gibi araçlara başvuracağını açıkça söylemiyordu. ... Emperyalizm dünya savaşı çıkardığı zaman kongrelerde kabul ettiği sınıf mücadelesi esaslarını ayaklar altında çiğnedi ve taahhütlerine hıyanet etti. Bu hıyanet İkinci Enternasyonal'in idam hükmü idi. ...Emperyalizmin gelişmesi karşısında işçi sınıfı aciz bir durumdaydı. Onun uluslararası kurumları da emperyalizme karşı, iktidarı ele geçirmek için mücadele eden devrimci bir güç olarak olayları göğüsleyemiyordu. Genel savaş başlayınca: 'bütün dünya işçileri birleşiniz' sloganı unutuldu. ulusal sosyalist partiler 'ulusal savunma' ilkesi altında toplandılar. Ve böylece ikinci enternasyonal manen yıkıldı."²

Rusya'da Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşuna liderlik yapan ve Türkiye'ye gelişinde Karadeniz'de öldürülen Mustafa Suphi ise savaş konusunda dünya sosyalist liderlerinin görüşlerine paralel görüşler savunmaktadır. Suphi öteden beri İttihat Terakki'ye muhalefet eden bir simadır. Onun Muhalefeti 1912 de Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurmak amacıyla *İfham* gazetesinin çıkarılmasıyla başlamıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Hükümeti'nin siyasetine muhalif

¹ A.y.

² Şefik Hüsnü, Genel Savaşa Kadar İşçi Enternasyonallerinin Tarihi" Aydınlik Sayı: 23, Temmuz 1924'ten Aktaran Şefik Hüsnü, Türkiye'de Sosyal Sınıflar..., s. 204-205.

yazıların çıktığı *İfham* gazetesinin sahibi Ferit Tek sorumlu müdürü ise Mustafa Suphi'dir.¹ Suphi 1914'te sürgünde bulunduğu Sinop'tan Rusya'ya kaçmış burada "Yeni Dünya" adıyla bir gazete yayınlamıştır. Buradaki sosyalist fikirlerinden dolayı dönemin savaşın bitiminden önce Osmanlı Devleti'nin Moskova temsilcisinin tepkisini çekmiş durum ve Rus yetkililere bildirilmiştir.²

Suphi bu dönemde yazdığı "Sosyalizm için Cidal" yazısında şunları belirtmektedir:

"Türkiye'nin mazlum işçi ve köylülerine:

2-Türk ve Müslüman, ecnebi, her ne olursa olsun büyük veya küçük sermayedar ve zenginlerle birlik ve ittifak yapma!

3- Beynelmül cihangirlik ve emperyalizme elinden geldiği kadar karşı dur. Memleketin içinde hiçbir bölük ecnebi askeri kalmasın. İngiliz ve Fransız emperyalistlerine ve onların yardımcısı, yoldağı olan Yunana ordusuna bir karış verme. Onlara hiçbir demiryolu, hiçbir fabrika hiçbir liman, iskele terk etme. Ecnebi madrabazlarının senin kanını emen bölüklerin memlekette dolaşmasına karşı dur.

4- Fransa, İngiltere, Amerika emperyalistlerinin yapacağı sulhtan sakın ve bil ki, onların isteyecekleri tazminat ve eski borçlara dair ortaya koyacakları hesaplar, senin belini bükecek ve elinde avucunda ne varsa hepsini kaybedecektir.

5- İnkılap düşmanlarıyla uzlaşmaya razı olan ikiyüzlü ihanetlere ve Fransızlar tarafına geçmeyi yahut onlarla beraber diğer devletlere karşı "milli muharebe" açmayı kabul ve müdafaa eden riyakâr dolandırıcılara el verme. Memleketini yeniden emperyalist muharebesine sokmaktan ve ana toprağını yeniden siperlerle, tranşelerle saldıracak bağrını yırtmaktan Hazer et! Kendi galibiyetleriyle İngiltere ve Fransa 'da inkılabı durdurmaya ve Alman, Macar inkılabını da semeresiz bırakmaya kasteden Lloyd Corc'lara ve Clemenceau'lara yardım etme!³

Mustafa Suphi Bolşevik Devrimi sonrasında Kurulan III. Enternasyonalin kuruluş toplantısına katılan 51 kişiden biridir. Suphi'nin "Doğu halkları" adına bu kongreye yaptığı müdahale konumuz bağlamında oldukça kayda değerdir. Suphi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra halkların "sosyalist mücadelesi" bakımından önemli dersler çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Suphi savaş dönemindeki paylaşım hesaplarının Bolşevik Devrimiyle birlikte

¹ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 11.

² Bülent Gökay, Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında Türkiye, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s.83.

³ Mustafa Suphi ve Yoldaşları: Çevrim Yazı: Burhan Tuğsavul, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 65.

bozulduğunu ifade etmektedir. Fakat özellikle doğu halklarını, yeni “emperyalist savaşları”, emperyalistlerin saldırganlıkları engellemeleri için yeni görevler beklemektedir. Bunlar şöyle ifade edilmektedir:

“Yoldaşlar çok açıktır ki Fransız- İngiliz kapitalizminin başı Avrupa’da olsa da, gövdesi Asya’nın verimli topraklarındadır. Bir Türk sosyalistleri için önemli ve birinci görev Doğu’dai kapitalizmin kökünü kazımadır. Ancak bu yolla Fransız- İngiliz üretimini hammaddeden yoksun bırakabiliriz. Türkiye, İran, Hindistan ve Çin, Fransız- İngiliz endüstrisine kapılarını kapayarak, onu Avrupa borsalarına akma imkanından yoksun bırakacak, böylece iktidarın proletaryanın eline geçmesi ve sosyalist düzenin yerleşmesiyle sonuçlanacak eli kulağında bir bunalıma yol açacaklardır.¹

3- Dünyada Dönemin Sosyalistlerinin Savaş Algısı Örnekleri

Marksistlere göre 1. Dünya Savaşı “emperyalist” türden savaşlardandır.² Dünyada ve Türkiye’de sol akımların “savaş”a karşı tutumu genellikle I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı üzerindendir. Siyasal akımlar baz alındığında “savaş” olgusu sosyalistlerin siyasal duruşunu en çok etkileyen olgulardandır. Savaşların siyasal süreçleri derinden ve kökten etkileyen yönü kuşkusuz bunu belirleyen bir rol oynamıştır. Öyle ki savaşa karşı tutum dünya sosyalist hareketinin dönemsel birlikteliğini ifade eden Komünist Enternasyonal’de derin tartışmalara ve fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Lenin’in önderliğinde kurulan III. Enternasyonal savaş konusundaki tavrıyla adeta partilerin sosyalistliğinin denektaşı olarak belirlenecektir. Bu bakımdan savaşa karşı tutum dünyada sosyalist partilerin ideolojik ayrılıklarını derinden etkileyen bir rol oynayacaktır. Çanakkale Savaşı özelinde ise; bu savaş 20 yüzyılın, İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte en keskin, en uluslararası en şiddetli savaşıdır. Aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı’nın da kaderini belirleyen savaştır. Savaşın seyri ve sonuçları yalnızca ülkelerin siyasal kaderini belirlememiş aynı zamanda siyasal düşünce ve hareketlerin konumlarını da sarsmıştı. Bunda elbette Çanakkale Savaşı’nın 1917 Bolşevik Devrimi üzerindeki başat rolü tayin edici olmuştur.

Bolşevik devriminin lideri Lenin’e göre I. Dünya Savaşı, dünya üzerindeki sömürgelerin paylaşılma mücadelesiydi:

“Bugünkü savaşın gerçek özü, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında, sömürgelerin yeniden paylaşılması ve rakip ülkelerin talan edilmesi mücadelesinden; aynı şekilde çarlığın ve Rusya’nın egemen sınıflarının, İran,

¹ 3. Enternasyonal, Belgeler 1919-1943, Çev: Ümit Kıvanç, Belge Yayınları, İstanbul, 1979, s.18

² Michael Walzer, Haklı Savaş, Haksız Savaş, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 96.

Moğolistan, Asya Türkiye'si, Konstantinapol, Galiçya vs.'yi ele geçirme uğraşından ibarettir. Avusturya- Sırp Savaşında ulusal öge çok tali önemdedir ve savaşın genel emperyalist niteliğinde hiçbir şeyi değiştirmez.”¹

Lenin savaşın “emperyalist” karakterini belirlerken aynı zamanda sömürge ve yarı sömürge ülkelerdeki emperyalizme karşı mücadele eden “devrimci burjuvazini”nin sosyalist devrimler bakımından “devrimci” rolünü de vurgulamaktadır. Onun bu teorik açılımı yüzyılın başında emperyalizme karşı oluşan ittifak güçlerinin işaretlerini vermektedir:

“Yaklaşık bir milyar nüfusa sahip Çin, İran ve Türkiye gibi yarı sömürgelerle tüm sömürgeler. Buralarda burjuva demokratik hareketler kısmen daha başlangıç aşamasında bile değildir, kısmen de tamamlanmış olmaktan çok uzaktır. Sosyalistler sadece sömürgelerin kayıtsız şartsız ve derhal kurtuluşunu talep etmek değil- bu talep politik olarak ulusların kendi kaderini tayin hakkını tanımaktan başka bir şey değildir, aynı zamanda bu ülkelerin burjuva demokratik ulusal kurtuluş hareketleri içindeki devrimci unsurları kararlı biçimde desteklemek ve onları boyunduruk altına alan emperyalist devletlere karşı ayaklanmalarına, isyanlarına, daha doğrusu devrimci savaşlarına omuz vermek zorundadır.”²

Yine savaş sonrasında örgütlenen III. Enternasyonalin belgelerine göre dönemin sosyalist partilerine göre Savaşın sonuçlarının sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin emperyalist yağmayı yavaşlattığı ve onların kendi aralarındaki rekabeti ve çelişkileri ve krizleri yoğunlaştırdığı yönündedir.

“1914- 1918 emperyalist savaşı ve ardından kapitalizmin, özellikle de Avrupa kapitalizminin uzayan krizi, büyük güçlerin sömürgeler üzerindeki ekonomik egemenliğini zayıflattı. öte yandan, Avrupa kapitalizminin ekonomik temelini ve siyasal etki alanının daraltan aynı etkenler, sömürgeler üzerindeki emperyalist rekabeti azdırdı ve böylece bir bütün olarak emperyalist dünya sisteminin dengesini bozdu. (petrol için mücadele , Anadolu'daki İngiliz- Fransız çatışması, Pasifik'te hakimiyet için Japon Amerikan rekabeti).³

Komünist Enternasyonal'e göre bu dönemde savaş sonucu olarak sömürgelerde ortaya çıkan milliyetçi hareketler, emperyalist Avrupa'nın bu ülkeler üzerindeki vahşi sömürsünü engellemiş, bu ülkelerde burjuvazini ve yerli kapitalizmin gelişmesine yol açmıştır. Bu emperyalizmin en önemli hedeflerinden biri bu ülkelerdeki üretici güçlerin istismar edilerek gelişimlerini

¹ V.İ. Lenin, Seçme Eserler V, İnter Yayınları, İstanbul, (y.y.) s.142.

² A.e, s. 314.

³ Lenin Döneminde Komünist Enternasyonal, Tohum Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.334.

engellemektir. Bu bakımdan savaş sonrası ortaya çıkan bu durum kesin bir biçimde derin bir çelişkiye işaret etmektedir.¹ Enternasyonale göre, savaş sonrası emperyalizmin sömürgeci siyasetlerine karşı ezilen ulusların mücadelesi başarıya ulaşmıştır. Türkiye önemli bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Sevr Antlaşması'nın Türkiye'nin mücadelesi karşısında geçersiz hale getirilmesi ve ulusal bağımsızlığın kazanılması ihtimali bu dönemde enternasyonalin belgeleri arasına girmiştir.²

Dünya sosyalist hareketi tarihine bakıldığında da savaş olgusunun hem teorik düzlemde hem de sosyalist partilerin pratik konumunu doğrudan etkilediği görülmektedir. Bunu özellikle sosyalist hareketin önemli bir kırılmaya uğradığı 2. Enternasyonal sürecinde görmektediriz. Sanayi devrimleri sonucu özellikle gelişmeye başlayan Avrupa'daki kapitalist ülkelerin işçi sınıfı partilerinin ve örgütlerinin birliğinden oluşan 1. Enternasyonal sosyalist faaliyetleri ve örgütlenme bilincini belirli bir olgunluk düzeyine getirmişti. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde sosyalistlerin birliğini temsil eden 2. Enternasyonal'de savaşa karşı farklı kanatların farklı görüşleri dikkat çekmektedir.

“Örneğin reformist olarak tabir edilen kanat için demokratik devlet devrilmesi gereken baskı aracı değildir; sosyalizmin gerçekleştirilmesini sağlamada kullanılacak bir araçtır. Dahası kapitalizmin gelişmesi yalnızca burjuva sınıfına değil, işçilere de yarar sağlamaktadır. Kapitalizm ise ulusal sınırlar içerisinde gelişmekte, sağladığı yararlar bu sınırlar içerisinde dağıtılmaktadır. Öyleyse devlet ve anayurt tehlike anında ya da saldırıya uğradığında devleti korumak ve savunmak proletaryanın görevidir; çünkü işçilerin ve sosyalist partilerin yurtlarından ve devletlerinden ve parlamentolarından vazgeçtikleri taktirde kaybedecekleri çok şey vardır. Reformist tutum, 1. Dünya Savaşı sırasında anayurdun savunulmasını esas almaktadır. Savaşın engellenmesine dair ise reformist kanat, genel grevlerin savaşı engellemede etkin bir yöntem olarak kullanılabileceğini savunmaktaydılar. Hükümetlerin savaş politikaları ve savaşın sürdürülebilmesi en sonunda üretime dayanmaktadır. Eğer üretim ülke çapında gerçekleştirilecek olan bir grevle durdurulursa savaş engellenebilir. Merkezi görüş ise savaş konusundaki tutumuna damgasını vuran Kautsky tarafından savunulan “kendiliğindenci” anlayıştır.. Kapitalizmin gelişmesi ve çelişkileri kendi sonunu savaşlarla zaten getirecektir. Bu sebeple sosyalistlerin yapacak fazla bir şeyi yoktur; burjuvazinin kendi kendini yiyişini izleyerek onun çöküşünü ve ardından zorunlu olarak gelecek olan proletaryanın zaferini bekleyeceklerdir.”³

¹ A.y.

² A.e. s. 333.

Bu yüzden savaşın engellenmesi için yapılması gereken şu ana kadar yapılanları devam ettirmek ve işçi sınıfını güçlendirmeye çalışmaktır. Sosyalizmin zaferi ise savaşın sebebini yani kapitalizmi ortadan kaldıracak ve savaşın kendisini yok edecek. Kapitalist sistem içinde kalınarak, ancak daha barışçıl bir kapitalizm sağlanabilir. Bunu sağlayacak olan ise yine işçi sınıfının baskısıdır. Bu sebeple sosyalistler mecliste silahlanmaya karşı çıkmalı düzenli orduların ortadan kaldırılması için baskı yapmalı, askeri harcamalara para harcanmasına karşı oy kullanmalıdır. Merkezi görüş ise reformizmin savunduğunun tersine genel grevlere karşıdır. Grevler taktik hatadır. Genel grevler bir yandan işçileri aç bırakmakta, bir yandan da işçileri asıl mücadeleleri olan siyasal mücadeleden uzaklaştırmaktadır. Grevler sayesinde burjuva devletin eline proletaryayı daha da baskı ve kontrol altında tutmak için bir bahane verilmiş olur. Bunun yerine, merkezi görüş içinde enternasyonalin savaşı engelleyeceğine karşı sonsuz bir güven vardır. Sosyalizmin yayılması ve enternasyonalizmin varlığı kendiliğinden başka gayret göstermeye gerek kalmadan savaşı engeller. Bu tutum ise doğal olarak savaş zamanı pasifizme yol açmıştır.”¹

Ekim Devrimi’nin lideri Lenin’in savaş konusundaki görüşleri aslında ikili bir karaktere sahiptir. Lenin savaş öncesi II. Enternasyonal’e yönelttiği eleştirilerde emperyalist ülkelerin bağrındaki sosyalist partilerin “anaya yurt savunması” adı altında sosyalizmden uzaklaşan bir yönelime saptıklarını belirlemişti. Ancak savaş esnasında ise Türkiye ve İran Hindistan gibi emperyalist kamp tarafından parçalanma ve sömürgeleştirilme tehdidi olan ülkelerin durumunu değerlendirdiğinde onların emperyalist yağma ve işgale karşı ulusal kurtuluş mücadelelerinin savunulması ve desteklenmesi gerektiği görüşlerini dile getirmektedir.

Örneğin III. Enternasyonalin görevlerinden bahsedilirken 4. maddede şöyle denilmektedir.

“Bu partilerin sözde emperyalizmi mahkum etmeleri gerçekte ise sömürgelelerin (ve bağımlı halkların) kendi emperyalist burjuvazilerinden kurtuluşu için devrimci mücadele yürütmemeleriyle uzlaşmamalıdır. Bu ikiyüzlülüktür. Bu, işçi hareketi içindeki burjuva ajanların politikasıdır. ‘İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika vs’. de emperyalizme sözde düşmanca karşı duran, ancak gerçekte “kendi” sömürgelerinde “kendi” burjuvazilerini devirmek için devrimci mücadele yürüt-

¹Ayşegül Kars Kaynar, “Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Sosyalist Enternasyonalizm” s.11. http://www.academia.edu/2294461/I._DÜNYA_SAVAŞI_BAĞLAMINDA_SOSYALİST_ENTERNASYONALİZM (10 Kasım 2015)

meyen, sömürgelerde artık her yerde başlamış bulunan devrimci çalışmayı sistematik olarak desteklemeyen, sömürgelere devrimci partiler için silah ve literatür sokmayan partiler, alçakların ve hainlerin partileridir.¹

Anavatan savunması ile ilgili olarak ise; “bugünkü savaşın gerçek özü, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında sömürgelerin yeniden paylaşılması ve rakip ülkelerin talan edilmesi mücadelesinden; aynı şekilde çarlığın Rusya’nın egemen sınıflarının, İran, Moğolistan, Asya Türkiye’si, Konstantinapol, Galiçya vs.’yi ele geçirme uğraşından ibarettir.”²

Lenin açısından anavatan savunmasının mahiyeti savaşın başlaması sonrasında değişmiştir. Burjuva devrimleri döneminde devrimci burjuvazinin feodal mutlakiyetleri yıktığı ve ulus devletlerini kurduğu dönem açısından bakıldığında feodal mutlakiyetlerin yıkılması ve yabancı boyunduruğun yıkılması elzemdi. Ancak bu kavram için şunları belirtmektedir:

“Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya veya Britanya’ya karşı İran ve Çin’in savunmasında; Almanya ve Rusya’ya karşı Türkiye’nin savunmasında; Avusturya ve İtalya’ya karşı Arnavutluk’un savunmasında kabul edilmeliydi.”³

Bolşevik devriminin önderlerinden Stalin’in görüşleri de bu minvaldedir. Stalin’e göre;

“1914 savaşı dünyayı ve nüfuz alanlarını yeniden paylaşma uğruna bir savaştı. Bütün emperyalist devletler uzun süreden beri buna hazırlanıyordu. Bu savaştan bütün ülkelerin emperyalistleri sorumluydular. Ama bu savaşa özellikle, bir yanda Almanya ile Avusturya, öte yanda Fransa ile İngiltere ve onlara bağımlı olan Rusya hazırlandılar. 1907’de İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir üçlü İtilaf, Antant kuruldu. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ise başka bir emperyalist ittifak kurdular. Fakat 1914 savaşının patlak vermesiyle İtalya bu ittifaktan ayrıldı ve daha sonra Antant’a katıldı. Bulgaristan ile Türkiye, Almanya ve Avusturya-Macaristan’ı destekliyordu. Emperyalist savaş hazırlığıyla Almanya, İngiltere ve Fransa’dan sömürge alma, Rusya’dan da Ukrayna’yı, Polonya’yı ve Baltık İllerini koparma hedefini güdüyordu. Bağdat demiryolunun inşasıyla Almanya, İngiltere’nin Yakın Doğu’daki hâkimiyetini tehdit ediyordu. Almanların denizdeki silahlanmasının artışı da İngilizleri korkutuyordu. Çarlık Rusya’sı Türkiye’nin paylaşılması için uğraşıyor. Karadeniz’i Akdeniz’e

¹ Lenin, Seçme Eserler, X, s. 63, “3. Enternasyonal’in Görevleri Üzerine”, çev. Süheyla Kaya, İsmail Yarkın, Birinci Basım, İstanbul, 1997, s. 63.

² Lenin, XV,...s. 142

³ Doğu Perinçek, Lenin Stalin, Mao’nun Türkiye Yazıları, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.40.

bağlayan Boğazları ve İstanbul'u ele geçirmeyi düşünüyordu. Bolşeviklere göre iki tür savaş vardı : a) Haklı savaşlar, fetih Savaşı değil kurtuluş savaşları; hedefi, halkı dış saldırıya ve boyunduruk altına alma çabalarına karşı savunmak, veya kapitalist kölelikten kurtarmak, veya, son olarak, sömürgeleri ve bağımlı ülkeleri emperyalistlerin boyunduruğundan kurtarmak olan savaşlar; ve b) Haksız savaşlar, fetih savaşları; hedefi yabancı ülkeleri fethedip yabancı ulusları köleleştirmek olan savaşlar. Bolşeviklerin desteklediği, birinci türden savaşlardı. İkinci tür savaşlara gelince, Bolşevikler bu savaşlara karşı devrime ve kendi emperyalist hükûmetini devirmeye kadar varan kararlı bir mücadele vermek gerektiği görüşündeydiler. Lenin'in savaş sırasındaki teorik çalışmaları tüm dünya işçi sınıfı için büyük öneme sahiptir. ¹

Stalin burada Lenin'e yaptığı atıfla emperyalistler arası mücadelenin ve savaşları kaçınılmaz hale getirdiğini belirtmektedir:

“1916 yılının baharında Lenin, “Emperyalizm -Kapitalizmin En Üst Aşaması” eserini yazdı. Bu kitapta Lenin, emperyalizmin kapitalizmin en üst aşaması olduğunu; bu aşamada kapitalizmin, “ilerici” kapitalizmden asalak kapitalizme, çürüyen kapitalizme dönüştüğünü; emperyalizmin can çekişen kapitalizm olduğunu gösterdi. Bu, kapitalizmin kendiliğinden, proletaryanın devrimi olmadan sönüp gideceği, iligine kadar çürümüş olan kapitalizmin kendiliğinden çökeceği demek değildi. Lenin daima, işçi sınıfının devrimi olmadan kapitalizmi yıkmamanın imkânsız olduğunu öğretti. Bunun içindir ki Lenin, emperyalizmi can çekişen kapitalizm olarak tanımlarken, bu kitapta aynı zamanda “emperyalizmin, proletaryanın sosyal devriminin arifesi olduğunu” kanıtlıyordu. Lenin, kapitalist boyunduruğun emperyalizm çağında gittikçe daha ağırlaştığını, emperyalizm koşulları altında proletaryanın kapitalizmin temellerine karşı isyanının büyüdüğünü, kapitalist ülkelerde devrimci bir patlamanın unsurlarının biriktiğini gösterdi. Lenin, emperyalizm çağında sömürge ve bağımlı ülkelerdeki devrimci krizin gittikçe şiddetlendiğini, emperyalizme baş kaldıran güçlerin, emperyalizme karşı kurtuluş savaşı unsurlarının arttığını gösterdi. Lenin, emperyalizm şartları altında kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin ve çelişmelerinin özellikle keskinleştiğini; meta sömürüsü ve sermaye ihracı için pazarlar uğruna mücadelenin, sömürgeler uğruna, hammadde kaynakları uğruna mücadelenin dünyanın yeniden paylaşımı uğruna periyodik emperyalist savaşları kaçınılmaz kıldığını gösterdi.”²

¹ J. V. Stalin, Eserler, XV, çev. İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, s.193.

² A.y.

Bu yönelimin bütün savaşılan ülkelerin işçi sınıfının devrimci partileri tarafından uygulanması gerektiği görüşündeydi. Bu noktada yalnızca sosyalizmin teorik düzlemdeki öncülleri değil farklı ülkelerin Bolşevikleri arasında da benzer tutumlar görülebilmektedir. Örneğin Ermeni devlet adamı Boryan, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk-Ermeni çatışmalarını tahlil ederken Türkiye'nin "meşru müdafaa" yaptığını vurgulamaktadır.

"Askeri hareketin cephe gerisinde on bin kişilik bir kitle devlete karşı ayaklanma çıkardığı ve bu yoldan haritada varlığını ilan ettiği zaman, elbette devlet kavramı gereği, devlet iktidarı ve devlet adamları, meşru müdafaa adına sorumlu önlemleri alacaklardır."¹

Rus Devrimi'nin diğer önemli liderlerinden olan Lev Troçki'ye göre ise Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının kökeninde Büyük Britanya'nın 1880'lü yılların başından itibaren Avrupa da ve denizlerde sağladığı üstünlük ve bunun sonucu olarak da Almanya ile yaşadığı rekabet yatmaktadır. Troçki, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde yaptığı değerlendirmede bu dönemde yeni bir savaş tehlikesinin doğmasında esas etkenin geçmişten kalan emperyalist hesaplaşmalar ve rekabetin sürdürülmesi olduğunu, sömürgelerin paylaşım mücadelesinin sürdürüldüğünü vurgulamaktadır.²

Sonuç

Sömürgeler ve yarı sömürgeleri paylaşma mücadelesinin sonucu olarak başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın kaderi özellikle Çanakkale savaşları sonunda büyük değişikliklere uğramıştır. Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkmasına rağmen Çanakkale savaşlarının yarattığı siyasal olgular sonraki dönemde Türk milli mücadelesinin başarıya ulaşmasında esas rolü oynamıştır. Bu bağlamda müttefiklerinden yoksun kalan Rusya'da Bolşevik Devrimi yaşanacaktır. Bu gelişmeler sonucu, emperyalist ülkeler arası çelişkiler derinleşmiştir. Paylaşım antlaşmaları gün yüzüne çıkacak Bolşevik Devrimi liderlerinin mazlum ülkelere yana tutumu bütün hesapların değişmesine yol açmıştır. Türkiye'de dönemin milliyetçi aydınları elde kalan sınırların korunması ekseninde Türkçülüğü bir yönelim olarak belirlemişler savaşa doğrudan karşı olmamakla birlikte atacağımız adımlar konusunda uyarıcı olmuşlardır. Sosyalistlerin tutumu ise dünya sosyalist siyasetiyle paralellikler göstermektedir. Osmanlı'nın paylaşımı ve emperyalizme karşı tutum ile "Haklı savaş haksız savaş" tartışmaları

¹ Mehmet Perinçek, Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk- Ermeni Çatışması, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2006, s.62.

² Leon Troçki, Emperyalist Savaş ve Dünya Proleter Devrimi, Çev: Fuat Orçun, Enternasyonal Yayınları, İstanbul: 1979, s.10-11.

bu tutumun özünü oluşturmıştır. Esas olarak sosyalist teorisyenlerin eserlerinden “savaş” olgusu üzerine yapılan değerlendirmeler ve çıkarılan sonuçlarla ilgili olmuştur. Lenin’e yapılan atıflarla uluslararası siyasal çelişkiler ve çatışmalar tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu tartışma yalnızca dönemin siyasal akımlarıyla sınırlı kalmayacak günümüze kadar safları giderek keskinleşen bir oranda gündeme gelecektir.

KAYNAKÇA

Arda Odabaşı, Osmanlı’da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2011.

Ayşegül Kars Kaynar, “ Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Sosyalist Enternasyonalizm” s.11.
http://www.academia.edu/2294461/I._DÜNYA_SAVAŞI_BAĞLAMINDA_SO_SYALİST_ENTERNASYONALİZM (10 Kasım 2015)

Bülent Gökay, Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında Türkiye, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul: 2006.

Doğu Perinçek, Lenin Stalin, Mao’nun Türkiye Yazıları, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2014.

Doğu Perinçek, Bilimsel Sosyalizm ve Bilim, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2011.

Dr. Yusuf Tekin “Türkiye’de Sosyalist Hareket “İştirak Çevresinin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Birer Değerlendirme, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Sayı: 57- 4.

Eduardo Galeano, Latin Amerika’nın Kesik Damarları, Alan Yayınları, İstanbul: (y.y).

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C:8, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara: 2011.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX , İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara: 2011.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara: 1999,

Ergun Aybars, T.C Tarihi 1, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1986. İlhan Akdere, Zeynep Karadeniz, Türkiye Solu’nun Eleştirel Tarihi, (1908-1980), Evrensel Yayınları, İstanbul, 1994

J. V. Stalin, Eserler, XV, Çev. İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul: 1990.

Kemal Şenoğlu, Yusuf Akçura, Kemalizmin İdeoloğu, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2009.

- Lenin Döneminde Komünist Enternasyonal, Tohum Yayıncılık, İstanbul: 2002.
- Leon Troçki, Emperyalist Savaş ve Dünya Proleter Devrimi, Çev: Fuat Orçun, Enternasyonal Yayınları, İstanbul: 1979.
- Mehmet Perinçek, Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk- Ermeni Çatışması, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2006.
- Mehmet Ulusoy, *Türk Devrimi ve Milliyetçilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2014.
- Michael Walzer, Haklı Savaş, Haksız Savaş, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2010.
- Mustafa Suphi ve Yoldaşları: Çevrim Yazı: Burhan Tuğsavul, Tüstav Yayınları, İstanbul: 2004.
- Murat Belge, “Siyasal Partiler, Osmanlı Solculuğu ve İştirakçi Hilmi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul: 1985.
- Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım, İstanbul: 2002.
- Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Ankara: 1975.
- Paul Dumont, “20 Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmış Kaynaklar” Toplum ve Bilim, S:3, 1977.
- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2010.
- Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı Ankara: 1994.
- Prof. Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Anayasa Hukukunun Temel Metinleri, 8. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul: 2012.
- Selçuk Gürsoy, Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları, İletişim Yayınları, İstanbul: 2013.
- Şefik Hüsnü, Yaşamı Yazıları Yoldaşları, Sosyalist Yayınlar, İstanbul: 2000, s.18.
- Şefik Hüsnü, Türkiye’de Sosyal Sınıflar, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul: 1997, s. 199, 200.
- Rıdvan Akın “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı:3, (15-47).
- Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara: 2004:
- Taner Timur, Marks, Engels ve Osmanlı Toplumu, Yordam Kitap, 1. Basım, İstanbul: 2012.

V.İ. Lenin, Seçme Eserler V, Çev. Süheyla Kaya, İnter Yayınları, İstanbul:(.y.y).

V.İ Lenin, Seçme Eserler, X, s. 63, “3. Enternasyonal’in Görevleri Üzerine”, çev. Süheyla Kaya, İsmail Yarkın, Birinci Basım, İstanbul: 1997.

Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:1997.

Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1988.

Zafer Toprak, “ İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce:
<http://www.haberveriyorum.net/haber/zafer-toprak-ii-mesrutiyette-solidarist-dusunce-halkcilik> (18.11.2015)

3. Enternasyonal, Belgeler 1919-1943, Çev: Ümit Kıvanç, Belge Yayınları, İstanbul: 1979.